

X. FEJEZET.

A HOHENSTAUFOK KORA.

I. Az első Hohenstaufok.

A németrend lovagja.

NÉMETRÓMAI császárság a keresztesháború első századában a római jog alapján új erővel törekedett világhatalomra. A második század közepén Nagy Károly alkotása ebben a második alakjában is elbukott az egyházjoggal és a pápasággal szemben. A középkor Németországának ez a legnevezetesebb kora a *Hohenstaufok* nevéhez fűződik.

V. Henrik 1125. máj. 25-én sírba vitte a sáliak családját; a rendek 1125. aug. 30. *Lothar* szász herceget választották meg királynak. IV. Henrik mellőzött unokái, Hohenstauf Frigyes sváb és Konrád frank hercegek csakhamar pártot ütöttek ellene. *Konrád*-ot 1127. dec. 18. német királlyá választották s Monzában lombard királynak is megkoronázták. Otthon azonban három érsek, a félszigeten pedig II. Honorius pápa kiátkozta Konrádot. II. Ince pápa ellenben II. Honorius halála után Lothárt Rómában 1133. jún. 4. császárrá koronázta, ki erre a Mathild-féle javakat hűbérül fogadta tőle. Rómában utóbb szobrot emeltek II. Incének, előtte Lothár térdelő alakjával s a talapzaton ezzel a latin felírással:

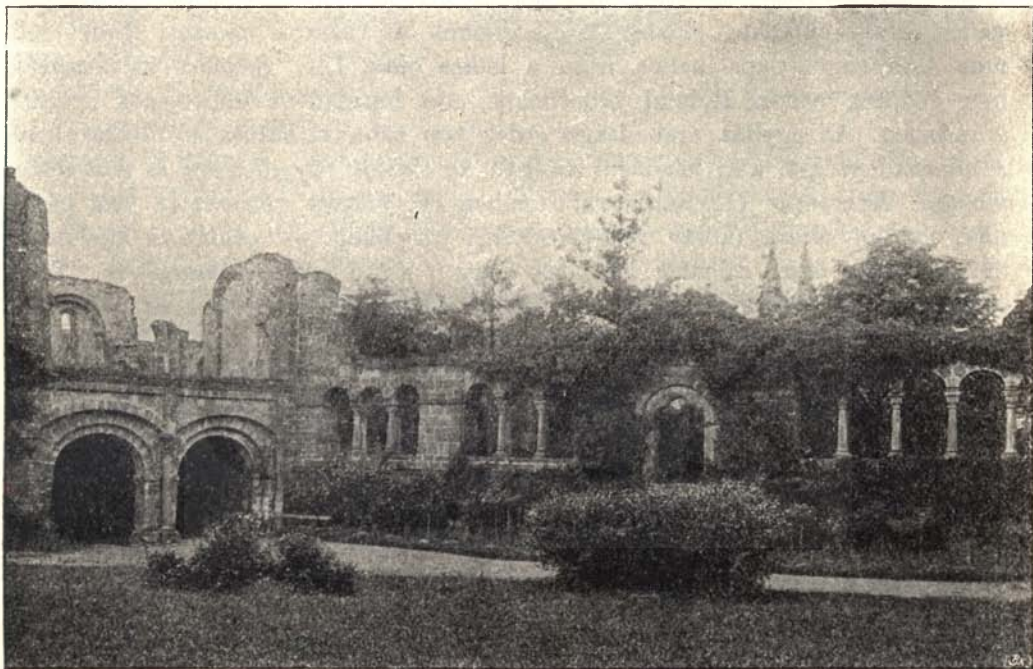
»Eljött a küszöbig, de előbb jogainkra megesküdt,
Majd meg a pápának hódolt s koronát nyere tőle.«

Pár esztendő múlva Olaszország déli részében is csak ilyen pyrrhusi győzelmet aratott. Abban az időben Sicilia volt Európa legszabadabbelvű állama. *Ruggiero* (Rogerius) király a főtisztviségek betöltésénél csak a képességekre tekintett; keresztényt és mohammedánt, nemest és polgárt, hazafit és idegent egyaránt alkalmazott és az állameszmének először rendelte alá a vallási, nemzetiségi és rendi érdekeket. Clairvauxi Szent *Bernát* cistercita

apát és Szent *Norbert* magdeburgi érsek, a prémontrei rend alapítója, szónoklata egész erejével buzdította Lothárt a normán monarchia megsemmisítésére. A császár, a velenceiek és görögök szövetségében, Ruggierót csakugyan visszaszorította Sicilia szigetére; mivel azonban észrevette, hogy a két szent ezt a pápa világi birodalmává akarja tenni, abbahagyta a hódítást s hazaindult. Útközben egy alpesi parasztkunyhóban meghalt. (1137. dec. 4.)

Veje, Welf Henrik, Bajorország »kevély« hercege a korona, a Mathild-féle javak, Braunschweig és Lüneburg, a szász és bajor hercegség birtokában bizton nézhetett a választás eshetőségei elé. A főpapok azonban éppen nagy gazdagsága miatt veszélyesnek tartván őt az egyházra nézve, 1138. márc. 7. Koblenzben másodszor is *Hohenstauf Konrád*-ot választották meg s Aachenben meg is koronázták. III. Konrád kimondatta azt az elvet, hogy *senki sem uralkodhatik egyszerre két hercegségen*. Henriket, ki egyikről sem akart lemondani, mint lázadót birodalmi átok alá vetette, szász hercegségét »Medve« Albertnek, Bajorországot pedig Babenberg Lipót osztrák örgrófnak adta. Így kezdődött a *Welfek* (olaszosan *guelfek*) és a Hohenstaufok egyik uradalmáról elnevezett *Waiblingeniek* (olaszosan *ghibellinek*) közt az a *másfélszázados küzdelem*, melyben a guelfo nevezet utóbb a pápaság, a ghibellino a császárság barátjait jelentette. Henrik halála (1139. okt. 20.) után Konrád Szászországot is visszaadta az ifjú Welf »Oroszlán« Henriknek. Medve Albertnek Brandenburggal (a Nordmarkkal) kellett beérnie. Most kezdődött a rengeteg erdőségek közt a *gyarmatosításoknak* és a *városépítéseknek* az a kora, mely keleten Berlin (1134.), északon a Keleti tenger mellett az első német kikötőváros, Lübeck megalapítására (1143.) s általában a városi élet felvirágzására, a német elem erősödésére vezetett. Konrád erről a valódi német politikáról az olaszországi vagy a szentföldi ábrándok kedvéért nem akart lemondani. Olaszországban II. Incét Ruggiero király San Germanonál (1139.) elfogta és csak akkor bocsátotta szabadon, mikor Siciliát és Capuát neki adta hűbérül. Rómában is kitört a forradalom. 1143-ban a pápaság legerősebb támaszát, a nemesi consulatust megbuktatták, a város kormányát a köztársasági, demokrata szenátus kezébe juttatták. Az új pápák világi jövedelmeit lefoglalták, Lucius pápát a Capitolium ostroma közben megölték. Utódját, III. Jenőt, a szenátusnak és a köztársaság elnökének, *Bresciai Arnold*nak elősmerésére bírták, III. Jenő menekülése után pedig Konrádot felszólították a *római császárság helyreállítására*. (1145.) Ez is mutatja, mennyire más fogalmuk volt a rómaiaknak az imperiumról mint maguknak a német királyoknak, akik mégis római császároknak nevezgették magukat. A másik ábránd *Babilon elfoglalása* volt, mellyel a második kereszteshadjárat részeseit Szent Bernát kecsgettette. Konrád a frankfurti templomból ölében vitte ki Szent Bernátot, akit az elragadott nép majdnem agyoncsókolt. Szónoklata varázsának hatása alatt a császár maga is felvette a keresztet. (1146. dec. 27.) A nagy vállalat azonban kudarcot vallott, minek legsúlyosabb következése Olaszország elvesztése és Oroszlán Henrik pártütése volt. Konrád, a papok választottja, mint a papok ellensége halt meg. Utódja a Stauf-apától, Welf-anyától származó *I. Frigyes* (1152—1190.), a pápaság romjain is kész volt felépíteni a hatalmas német birodalmat. Meg-

választását a római szenátussal is tudatta, ezt tehát törvényes hatalomnak ösmerte el. Római koronáztatásával nem sietett s III. Jenő pápa és Clairvauxi Bernát halála után tetszése szerint értelmezte a wormszi konkordátumot, mi a papságban aggodalmat keltett. A Barbarossa (Rötszakálú), ahogy az olaszok nevezték, éppenséggel nem mondott le Olaszországról. 1154. októberében már Lombardiában állt, hol az önállóságra törekvő városok, elsősorban Milano, nem ösmerték el uruknak. Csak kilenc hónapi hadakozás után ért Rómába, ahol a köztársasági *Bresciai Arnold*ot kiszolgáltatta a bíbornokoknak, akik elégették. 1155. jún. 18-án IV. Adorjánnal (az egyetlen angol pápa-

268. ábra. Barbarossa Frigyes gelnhauseni palotájának romjai.

val) császárrá koronázta magát, a nép azonban még azon éjszaka kikergette németjeivel együtt. Hazatérése közben a veronaiak kezéből Wittelsbach Ottó vitézsége szabadította meg. Délen Vilmos nápolyi királysága, északon a lombard városok köztársasági szövetsége, középtűt a világi hatalomra törő pápaság tudni sem akart a német uralomról.

Frigyes mindamellett egész komolyan gondolt Nagy Károly birodalmának helyreállítására. Hogy a kedélyeket otthon megnyugtassa, visszaadta Oroszlán Henriknek Bajorországot, melyért Jasomirgott Henriket a hercegséggé tett Ausztriával kárpótolta. Amaz München, emez Bécs (Wien) nagyságának alapját vetette meg. A burgundi (franche-comtei) hercegasszony, Beatrix, kezével úgyszólván hozományul kapott 5000 lovast ; a lengyel herceg hódolt, a cseh herceget királyi címmel kötelezte le. 1158-ban másodszor is átkelt az Alpokon. Elsősorban a szabad, gazdag, művelt köztársaságiakat akarta császári és ide-

gen uralom elfogadására kényszeríteni. Megadásra szorította Milanót és az északi olaszokkal a roncagliai mezőn tartott országgyűlésen nov. 14. kihirdette a lombardok új alkotmányát. Kimondta, hogy ezentúl nem a nép, hanem a császár gyakorolja a törvényhozó hatalmat s így, legalább a pergamenen, a római jogot léptette életbe. A királyi jogok (regalia) biztosítása csupán a lombard városokból évenként 30.000 talentummal (körülbelül 17 millió koronával) s így olyan nagy összeggel növelte volna jövedelmeit, amilyennel akkor egy fejedelem sem dicsekedhetett. Ez az egy statisztikai adat eléggé gyanítatja, mit kerestek a Hohenstaufok Olaszországban.

Milano 1159. húsvétján újra fegyvert fogott, a császári biztosokat s a német hivatalnokokat elűzte. A bíbornokok az olaszok nemzeti törekvéseit nem értő angol pápa halála után a lelkes olasz *III. Sándort* választották meg (1159.), azt a Roland bíbornokot, aki harmadéve hűbéresnek nevezte a császárt. Az egyház szabadsága érdekében azonnal harcra szólította ellene a kereszténységet, ami jeladásul szolgált az *olaszok függetlenségi és szabadságharcára*. A császár *III. Sándorral* szemben *IV. Viktort* választotta meg pápának, és hét állam (közte Magyarország) püspökeit — példátlan módon — őmaga hitta össze zsinatra Paviába, hogy a kettő közül válasszanak. Nagy elégtételére szolgálhatott, hogy a meghívottak meg is jelentek s az ő jelöltje, *IV. Viktor* mellett nyilatkoztak. Sándor azonban ellenfelét és a császárt kiátkozta, a magyar papság pedig, az ország zsinati követivel ellenkezően, Sándor mellé sorakozott, kit végre *II. Géza* király is elismert; sőt a német püspököket és *VII. Lajos* francia királyt arra az esetre, ha a császár emiatt rájuk támadna, segítséggel is biztatta. A magyar nemzeti politikának ez a diadala *Bánffy Lukács* érsek érdeme. Midőn a császár sivataggá tette Milano nagy-

szerűen művelt környékét, a magyarok szívesen fogadták a hozzájuk menekülő milanoi polgárokat s őket 1161-ben Francavillában vagyis Nagyolasziban (a mai szerémszégi Mangyeloszban) telepítették le. A király halála (1161.) azonban a magyarok figyelmét az olasz kérdésről a görög bonyodalomra terelte. Sándor pápának menekülnie kellett, Milano pedig megadta magát. A podesta a tanáccsal és a polgárokkal együtt fejére hamút hintve, nyakában kötéllal, mezítláb hódolt a császárnak, ki a lakosokat négy telepítvényes faluban osztotta szét, hogy a kereskedőket és bankárokat földművelésre kényszerítse. Házaikat, a templomok kivételével, lebontatta s Milanót »eltörölte a föld színéről«. Főképp ez a vandalizmus, a XII. századnak ez a szégyene, tette lehetetlenné a Hohenstaufok uralmát a városok hazájában. A többi város, kedvezőbb fordulatra

269. ábra. II. Frizyes császár. (Egykorú miniature.)

várva, egymásután meghódolt. Az elbizakodott császár a pápát csak birodalma egyik püspökének tekintette. Sándort nem ösmerte el Viktor halála után sem, hanem, a kibékülés kedvező pillanatát elszalasztva, III. Paschalist választatta meg. Genova és Pisa bérbevett hajóival talán Siciliát és egész Itáliát leigázza, ha a kereskedelme érdekeire féltékeny velencei köztársaság, a pápával, Bizánccal és a sicíliai királlyal szövetkezve, fölkelésre nem bírja a lombard városokat. Sándor pápa visszatért, a nápolyiak, franciák s az egymással háboruszkodó görögök és magyarok támogatását megnyerte. Az idegenek kiűzésére kiadta a jelszót, amelytől Itália azután hét századon át viszhangzott. Európa uralkodói közül talán Frigyes volt az első, kinek a *nemzetiségi kérdés* egész roppant erejével meg kellett ösmerkednie. Mélyen megható jelenet volt, amikor a szövetséges városok a milanoiakat 1167. április 27-én visszavezették városuk omladékai közé, azután testvériesen segítették a falak felemelésében. A lombardok tizenhat köztársasága szövetkezett az olaszok szabadságának és függetlenségének kivívására. A császár július végén Rómát bevette, de onnan nemsókára az ellenséges lombard városokon keresztül csak álruhában, szökve menekülhetett haza.

270. ábra. III. Sándor pápa ólompecsétje.

Mostan már 36-ra növekedett a lombard városok szövetsége, mely a Burgundba vezető út elzárására a Tanaronál hatalmas várat építtetett s azt Sándor (Alessandro) pápa tiszteletére Alessandriának nevezte el. Multkori kudarcának megbosszulására a császár csak hat esztendő múlva gondolt. Alessandria ostromával azonban nem boldogult, a *legnanoi* csatát (1176. május 29.) elvesztette, s megint csak alig menekülhetett meg.

A lombard síkság a legnanoi naptól fogva nem egy önkényes uralkodót tanított meg arra, hogy a nép akaratát is kell valamibe venni. A császár most már elösmerte ez akarat tolmácsát, III. Sándor pápát. Anagniban, majd (1176. júl. 28.) Velencében személyesen találkoztak és kibékültek. A császár a lombardokkal és a sicíliaiakkal fegyverszünetet kötött. *A német nemzeti egyház ábrándja eltiűnt.* A német főpapoknak Rómába kellett menniök, hogy a pápa fölszentelje és föleskesse őket. A fegyverszünet idejét Frigyes jól felhasználta. Belátta, hogy imperiumra hiában tör, míg magának Németországnak egységét nem biztosítja. Oroszlán Henrik a chiavennai híres találkozón nemcsak megtagadta a segítséget, amire a legnanoi csata előtt közbeszéd szerint térden állva kérte, hanem úgyszólván függetlenül uralkodott Bajor- és Szászországtól az Északi tengerig. Hasznosabb és lelkesebb német volt mint a császár; valódi apostola a német műveltségnek és nemzeti érületnek, ellensége a birodalmat romlásba sodró olasz politikának s éppen azért engedetlen a császár iránt. Frigyes mint felségsértővel bánt vele; megtámadta s tartományait szétoztotta. Bajorországot 1180. szept. 16. *Wittelsbach Ottó* kapta, Szászorszá-

got *Anhalti Bernát* (Medve Albert fia), Westfáliát a kölni érseknek juttatott részekén kívül *Askán Bernát*; Lübeck, mely Henrik egyenes parancsára adta meg magát, szabad birodalmi város lett. Henrik semmiről sem mondott le; a császár meghagyta öröklött javaiban, Braunschweigban és Lüneburgban, de három évre valóságos ostrakizmusba küldte apósághoz, III. Henrik angol királyhoz. 1183-ban a *konstanzi békében* a lombardok teljes önkormányzati jogot nyertek. Frigyes, a reális unió képtelenségét belátva, Olasz- és Német-országot csupán a személyes unió kapcsával kötötte össze.

271. ábra. VI. Henrik császár. (Egy XIV. századbeli heidelbergi kódex miniatüreje.)

Igy azután a mainzi országgyűlésen, a birodalom minden méltóságos urának, sok külföldi követnek s állítólag hetvenezer lovagnak jelenlétében 1184. pünkösdjén a *birodalom helyreállításának ünnepét* roppant fénnel ülte meg. — A lombard városok is hódolattal fogadták, midőn (1186.) Milanóban tartotta fiának, VI. Henriknek lakodalmát II. Ruggiero sicíliai király leányával, Konstanciával. Pedig gyaníthatták, hogy ezzel a házassággal Siciliát s vele egész Olasz-országot a Hohenstaufoknak akarja megszerezni s így az unió szorosabbra fűzését is megkísérti. Sándor pápa azonban már régen (1181.) meghalt s az olasz nemzeti egység gondolatával egyelőre senki sem tépelődött. A lombard városok szinte olvadoztak az alkotmányos, lovas császár iránt érzett hódolatuk hevében. Az 1186-iki geln-

hauseni német országgyűlés nyíltan helyeselte a császár békéltető olasz politikáját. A német lovagok nagy lelkesedéssel követték akkor is, mikor 1189-ben a mainzi székesegyházban felvette a keresztet, hogy segítsen visszafoglalni Jeruzsálemet s megvalósítsa ifjúkori terveit, a németeknek a tengeren túl való terjeszkedését. De még csak a keresztény Armenia határára ért, midőn 1190. jún. 10. a Szálef vizébe fúlt. Népe hinni sem akart a rossz hírnek. A birodalom szomorú napjaiban az ő dicsőségéről mesélt. Nagy Károllyal egy sorban emlegette s kettejüket tartotta a középkor legnagyobb császárainak.

Halála után azonban gyorsan szétfoszlott a németek világbirodalmának ábrándja. Nagyeszű, de mérhetetlenül nagyravágyó 24 éves fia, VI. Henrik (1190—7.) Nápoly és Sicilia ellen intézett rablóhadjárataival végképpen elidegenítette az olaszokat. Az olaszok a német helyett szívesebben hódoltak (1190.)

a daliás *Tankrédnak*, akivel sógora, Oroszlánszívű Rikárd angol király s a pápa szövetekezett. Henrik viszont, császárrá koronáztatása után, Fülöp Ágost francia királlyal kötött szövetséget, a folyton zavargó Oroszlán Henrik halála után kibékült a Welfekkel, a szentföldi útjáról hazatérő Oroszlánszívű Rikárdot pedig elfogatta és csak roppant váltságdíj mellett bocsátotta szabadon. (1194. febr. 4.) Pár nap múlva (febr. 20.) Tankréd is meghalt, s a sicíliaiak három éves fiacskáját koronázták meg. VI. Henrik bevonult Palermóba, megvakíttatta a gyermeket, irtózatosszút állott a »pártütőkön« és Sicília királyává koronáztatta magát. Trifels várát a sicíliaiaktól elkobzott kincsekkel töltötte meg s a kormányt németekre bízta. Otthon a németek nem teljesítették azt a kívánságát, hogy a császári és királyi méltóságot örökössé tegyék családjában, de királynak választották két esztendősi fiacskáját, II. Frigyes.

Most már a Szentföldet akarta elfoglalni, hogy onnan és Siciliából egyszerre gyöngíthesse a keletrómai birodalmat. Leó örmény királynak császári koronát küldött, a ciprusi és az antiochiai királyt vele együtt hűbéreseinek tekintette, a görög császártól a valaha Siciliához tartozó görög területek átengedését követelte s már készen állt a keresztesháborúra, midőn 1197. szeptember hó 28-án hirtelen meghalt: Nagy Sándor korában s birodalma jövődjére iránt lelkében a Nagy Sándor aggodalmaival.

272. ábra. III. Ince pápa. (A subiacoí Sacro speco egykorú freskója.)

II. — III. Ince és Szent Ferenc kora.

Dicsőségről álmodozva is gondolt VI. Henrik a házát érhető szerencsétlenségre; negyedfélesztendősi fia gyámjának azért tette meg a pápát, Sicília hűbérurát, akit a gyermekkirály iránt a *patrimonium Petri* és a Mathild-féle örökség odaigérésével akart lekötöztetni. Udvara azonban eltitkolta végrendeletét s a nehéz viszonyok közt a németek tősgyökeres németre akarták bízni a kormányt mindaddig, míg Frigyes maga átveheti. Az egyik párt Hohenstauf Fülöp sváb herceget, Barbarossa fiát, a másik Welf Ottó poitouí grófot, Oroszlán Henrik legkisebb fiát választotta meg (1198.). Az özvegy császárné, Konstancia, ura akaratahoz képest, Apuliában és Siciliában az új pápát tette kis fia gyámjává (1198. nov.).

III. Ince 37 esztendősi korában lett a 95 éves Coelestinus pápa utódja. Új életet, új szellemet hozott Szent Péter trónjára. Mint tősgyökeres olasz,

Olaszországot egyesíteni s az egységes Olaszországot a keresztény Európa irányadó hatalmává akarta tenni. Róma német praefectusát mindjárt az első nap hűségesküre kényszerítette s a németek nagy részét kikergette Itáliából. Az egyházi államon mint valóságos király uralkodott. Ottó királyt arra kötelezte, hogy Közép-Olaszországban elismerje, sőt Siciliában is védje felségjogait, a toskániai és lombárd ügyeket pedig az ő meghallgatásával intézze. Mikor ez megtörtént, Ottót elismerte, Fülöpöt pedig kiátkozta. Amint azonban a negyedik keresztes-hadjárat vezetését Velence vette át, lassankint a Staufhoz közeledett; az átok alól fölmentette, mire a staufpártiak is elismerték Siciliában Frigyes gyámjának. A Fülöp meggyilkoltatása után másodszor is, de most már egyhangulag megválasztott Ottó Németország és Sicilia egyesítéséről lemondott. Ince őt császárrá koronázta, de kiátkozta, mikor a Mathild-féle javakat elfoglalta s gyámfiát, II. Frigyeszt ajánlta királynak. A nürnbergi országgyűlés, majd a római nép Frigyeszt császárnak kiáltotta ki s a német királyok közül ekként először ő nevezhette magát választott római császárnak. A 18 éves ifjút a németek nagy örömmel fogadták, talán azért is, hogy Német- és Olaszország egyesítéséről s vele az első Hohenstaufok délibábos, de nemzetietlen politikájáról lemondott. Egy esztendő fiacskáját, Henriket, Siciliának, magát pedig (1212. dec. 9.) Németországnak királyává koronáztatta. Ottó ellen Fülöp Ágost francia királlyal szövetekezett s hatalmát a *Bouvines* melletti csatában (1214. júl. 27.) összetörte. Második koronáztatása napján (1215. júl. 25.) Frigyes, ki magát Isten és a pápa kegyelméből nevezte választott római császárnak, hálából Isten és a pápa iránt, keresztes-hadjáratra tett fogadalmat. Ince azonban már 1216. július 16-án, a letett IV. Ottó pedig 1218. május 19-én elhunyt s így Frigyes végre teljesen a magára lett.

III. Ince pápasága tökéletesen ellensúlyozta a császárság hatalmát. Ebben a küzdelemben Francia- és Magyarország voltak legtermészetesebb szövetségesei, de Incét semmiféle politikai tekintet sem térítette el attól, hogy a hit alapelveit s az egyház érdekeit velök szemben is oltalmazza. II. Fülöp Ágost francia királyt kiátkoztatta, mivel második feleségét, a dán Ingeborgot, a szép meráni Ágnesért (Endre magyar herceg sógorasszonyáért) eltaszította (1196.). Csak 1200-ban mentette fel az átok alól, midőn visszafogadta Ingeborgot. Magyarországon sokkal kiméletesebben bánt Imre királlyal, ki lázadó öccse, Endre kincstartóját, Boleszló váci püspököt, az oltár mellől személyesen kergette el. Megfenyegette az egyházi átokkal, de nem mondta ki reá, mert hiszen »Magyarország az apostoli szék kegyelmében már régen megerősödött, úgy hogy annak jó- és balsorsát a magáénak tekinti«.

Midőn Imre elfogatta Leó bíbornokot, ki a pápa megbízásából koronát vitt a magyarok hűbéresének, a bolgár cárnak, egyházi átok helyett Ince Ovidius versét olvasta a király fejére: »csúnyább, hogy kidobod, mint az, hogy nem fogadod be«. Imre a pápa külön engedelmével koronáztatta meg kis fiát, Lászlót. Példaképpen állott előtte sógora, az aragoniai király, aki alkotmányos uralkodó létére a pápa követe kezéből fogadta koronáját, mint Sancho is, Portugália, királya »a nép barátja«. III. Ince befolyása II. Endre korában emelkedett.

Mindez jóformán számba sem jöhetett azon eredmény mellett, amelyet, legalább egyidőre, Angliában ért el, aminek ismertetése azonban érthetőbb az angolok politikai története keretében.

A népszellemet ebben a korban csak az alsó papság szellemének megismerése alapján lehetne jellemezni. A papság a mult szent emlékein épült. A multat sohasem tisztelték jobban, de a történelmi kritika sem volt soha fejletlenebb mint a középkorban. A szentek tisztelete az ősök tiszteletére vezetett. Drágaköveknél a csontok még mindig többet értek ; de a mohammedánokkal érintkezve, sok helyütt amuletteknek, talizmánoknak, árúciókknak kezdték tekinteni. Hazánkat nem tette Európa többi részénél sötétebbé, hogy Szent István óta minden nevesebb királya ereklyéket gyűjtött. A IX. századtól fogva a középkor csöcseléke már ismét bálványozáshoz hasonló rajongással csüggött a képeken. A keresztény művészet azonban a mai kor szemében a miszticizmus kódén keresztültörő fénysugár. Oly magasan áll, mint alkotásai az oltárokon és azok felett, ahová a szegény, tudatlan hívő imádattal, félve, majd bizalommal, szemében könnyel, szívében alázattal tekintett fel. A templom hideg kövén vezeklő paraszt az eszmét nem kutatta és nem bírálta a képet, amelyben eszményítették. Az idomtalan fejjel, ormótlan kezekkel, lábakkal, mázolt szent képe előtt csak olyan alázattal fohászkodott, mint a műremek előtt. Ezt is televerte szögekkel, csakhogy arany, ezüst láncokat, ékszereket, aggathasson rá. Tudatlanságát vagy babonáját az egyház irtogatta ; de a népeknek előbb adott mérhetetlenül nagy eszméket mint általános műveltséget. Az egyház azután maga is megsínylette, hogy irni-olvasni alig tudó papok állottak a legszentebb titkok szolgálatában, kik jámbor együgyűségben tartották a népet, de lelkét, kedélyét, izlését nem fejleszthették.

Az a száz meg száz vallásos elbeszélés és legenda, melyből a Bollandisták mintegy 25.000-et tartottak fenn, nem a tömeg butítására, hanem lelkesítésére volt szánva. A látott vagy hallott nagy és rendkívüli tettek előadásai nem szándékos túlzások, hanem olykor igen is naivul hívő lelkek őszinte nyilatkozásai. Külön irodalmi fajták, melyeknek éppúgy vannak tanulságai, mint akár az aisoposi meséknek, de éppoly kevésbé is vehetők szó szerint. A krónikások feltétlenül hittek a csodákban, de nemcsak ők hittek. A bíróságok ítéletei néha teljesen az ereklyék tiszteletén, a szentek csodatevő erejébe vetett hiten alapultak. A Szent László sírjánál tett esküvéseknek köszönhetjük pl. a Regestrum Varadiensét, mely 1208—35-ből fennmaradt 389 esetével a középkor ezen intézményének az egész világon legbővebb forrása. A tüzesvas-ítélet, forróvíz-próba, perdöntő párviadal, tetemre-hívás stb. mindmegannyi politikai elismerése a csodákba vetett hitnek, hogy Isten maga fog ítéletet mondani. Az egyház nem irthatta ki a pogánykor babonáit, de mérsékelte ; úgy harcolt a superstitio, vagyis a kinyilatkoztatásnál többethívés, mint maga az eretnokség ellen, mert mindakettő heterodoxia (balhit) volt. Az albiakat, kik a szentírást a nép nyelvén terjesztették, de ennek magyarázatán túl nem mentek, Ince azért üldöztette, mert tanaik ostobák, babonások, erkölcstelenek. Az albii nagyurak bohócaikkal utánoztatták a misemondó papokat ; de a közszellem is megkövetelte, hogy a kath. templomok necsak a nép lelke fölemelésére, hanem

felvidítésára is szolgáljanak. A Saturnaliák és Bacchanaliák századok óta lappangó tüze még egyszer föllobbant s bekormozta a templomok falait. A Saturnaliák keresztény utánzata volt pl. a bolondok ünnepe (Festa stultorum) karácsonytól három hétig, amikor kiskeádok magában a templomban miséztek és alakoskodtak, táncoltak; a budai zsinat 1279-ben, a dijoni még 1552-ben is tiltotta. Még izléstelenebb volt a szamarünnep, midőn virágvasárnapján, Jézus jeruzsálemi bevonulása emlékére, a szamarat az oltár elé vezették. A XII. században jöttek divatba a mirákulumok, vagyis verses templomi színdarabok; a misztériumok pedig odafajultak, hogy előadásuknál álarcokat is használtak. Némely hely híres volt színpadiasan berendezett csodáiról; pl. magyarok is el-elzarándokoltak Szent Patrik irlandi híres purgatóriumába, hol a barlangba lépő vezeklőt az apokalipszis szörnyei rémítgették. Az exorcizmus (ördögűzés) tulajdonképp a nép megnyugtatóására történt. Ma *idegességnek* neveznék azt a képződést, melyben az a beteg él, ki az

273. ábra. Cîteaux (Cistercium) Dijon mellett, a cisterci-rend anyakolostora. (1708. évi metszet.)

ördögtől megszállottnak vélte magát. A tudomány már nemcsak hókuszpókuszt keres a középkori papok ördögűzésében. Az ördögűzés voltaképpen szuggesztió, melyet, változott alakban, a XX. század idegbetegségeinek gyógyításánál is alkalmaznak. A boszorkányokba vetett hitet rendszeresen a nép felvilágosítására törekvő XIII. század fejtette ki s ebben legtöbb része van az inkvizíciónak, melyet Ince éppen a hit tisztaságának megőrzésére szánt. 1230 óta egymást érték a boszorkánypercek.

A babona közszellem volt, mely a keresztényen kívül a mohammedánt, zsidót is áthatotta, sőt a három monotheista vallásnak *tudósai* sem tudtak tőle szabadulni. Pl. 1179-ben keresztény, mohammedán és zsidó asztrológusok kongresszusa sütötte ki, hogy 1186 szeptemberében a világ rombadől, mivel a felső és alsó csillagzatok összeütköznek. Az egyház 506. óta gyakran nyilatkozott az asztrológia ellen, de hitt benne a XIII. század legműveltebb jejedelme, II. Frigyes, Ince gyámfia is, kit mind a három vallás tudósai neveltek. Regiomontanus barátja: Mátyás király és Keppler barátja: Rudolf király, még századok múlva sem lehettek el horoszkópusok nélkül. Az asztrológia, kabbala, mágia, alkhímia az előkelőknek olyas időtöltése lett, mint manap talán a spirítizmus.

A XIII. század költőpapjai panaszkodtak legjobban, hogy az erkölcsökkel együtt hanyatlik a vallásos élet is. Megbotránkoztak a papság körében is tapasztalható sülyedésen, tudatlanságon, mely miatt az előkelőbbek nemcsak őket, hanem magát a vallást is fitymálták. A társadalom egy részénél ez *vallás-*

talanságra, a másiknál *közönyre*, a harmadiknál *eretnekségre*, a legtöbbnél *babonáságra* vezetett. Ez a négyes irány a keresztesháborúk utolsó szakaszában lépett föl leghatározottabban. Két világnak — a mohammedánnak és kereszténynek — első érintkezése szükségképpen zavarokat okozott az eszmékben, a felfogásban, az egész társadalomban.

Ince pápa az eszmék tisztázására, a nép keresztény érületének megszilárdítására első sorban *a tanító és prédikáló szerzeteket* jelölte ki. A régebben és a XII. században keletkezett (ciszterci, prémontrei) szerzetesrendek mellett a XIII. században újabbak alakultak (a dominikánusok, franciskánusok, skoláriusok, trinitáriusok), melyeket Ince az 1215. novemberében tartott lateráni zsinaton erősített meg. A szerzetesek úgyszólván a pápa állandó hadseregének katonái voltak. Különösen a köznépet lelkesítették; annak prédikáltak, az evangélium szavaival ezt vigasztalták, tanították s védelmezték a kételkedés ellen. Az egyház sohasem volt még olyan hatalmas, mint az Ince századában. A tudósok, az ú. n. *skolasztikusok* (a régebbieket s későbbiek is odaértve, Scotus Erigena, Abaelard, Petrus Lombardus, Canterbury Anselm, majd Aquinói szent Tamás és ellenfele, Duns Scotus) Aristoteles nyomán böleselkedtek ugyan, de az egyház dogmáihoz alkalmazkodtak.

A *szentek*, egyúttal azonban az *eretnekek* (bogomilok, albiak stb.) kora ez, az *első vallásos forradalmak* időszaka. A pappal ellentétbe jött a szent, ésszakkal a dél. A *szent* a nép fia volt, prófétája, barátja, a nép minden fájdalmának részese, kifejezője. *Assisi Szent Ferenc* († 1226. okt. 3.) az egyházat az evangéliumi eszmények felújítására buzdította. Voltaképpen forradalmat hirdetett; de ezt Ince és a zsinat sem gátolta. Szent Ferenc föllépéséig Franciaországban egymagában 2136 kolostort alapítottak s ezeknek tagjai meg lehetőséggel elzárkóztak a társadalomtól; úgyszólván meghaltak a világra

274. ábra. Assisi Szent Ferenc. Freskó az assisi templomban, a XIII. század első feléből.

nézve. Lemondásukat Szent Ferenc nem tartotta keresztényiesnek. Velök és azokkal a falusi papokkal szemben, kik az istenes gondolatokba mélyedve, nem kíváncsiak ki templomaik magasztos falai közül, inkább azoknak adott igazat, akik első sorban az embert tartották szem előtt és ezt az embert akarták nevelni, javítani. Jobban szerette azokat, kik nem a szertartások fényében gyönyörködtek, hanem szívök melegével gyújtottak. Ezért lett Szent Ferenc az egész emberiség papja.

Nehezebb odaképzelnünk magunkat a XIII. század felfogásába, mint visszaálmódni a görögök és rómaiak korát. Sohasem félték annyira az Isten haragjától és sohasem bíztak annyira az Isten irgalmában, mint Ince és Szent Ferenc idejében. Egészen új szellem lengi át a *Stabat mater* és a *Dies irae* keletkezésének időszakát. Az ember belső érzülete sohasem jutott még oly igaz kifejezésre, mint a XIII. század felséges himnuszai. A fájdalomnak azt a bús hangját, a reménynek azt a csengő szózatát a régi világ nem ismerte; csak-hogy az érzelmek kifejezésére a nyelv nem elég tökéletes még a nap dalának írójánál, Szent Ferencnél, a szegénység apostolánál sem. A prédikáló szerzetek egyengették az újkori szellem és felfogás útját. VII. Gergely még rossz szemmel nézte, hogy a szerzetesek lelkigyakorlatok helyett inkább iskolákat tartanak, minek következtében egymásután bezárták az iskolákat. III. Ince ellenben 1215-ben meghagyta, hogy a skolasztikusok ne csak a papnövéndékeket tanítsák, hanem *ingyen oktassák* a szegény, de tehetséges gyermekeket is. Abban az esetben, ha valamely püspök ellen fegyelmi vizsgálatot indítanak, az legyen az első kérdés: *buzgólkodott-e az ifjúság nevelése körül?* Nemes törekvéseinek támogatására első sorban Szent Ferenc-nek 1207-ben és Szent Domonkos-nak 1212-ben alapított rendjei siettek. Lemondtak az egyéni és a társulati vagyonról; erejüket Isten ígéjének hirdetésére, az erkölcsök javítására és a tanításra fordították. Rajta voltak, hogy az oktatás minden fokán ők tanítsanak. *Koldustarisznya és iskola* nélkül el sem képzelhetni őket; ha iskolát nem állíthattak, kunyhóról kunyhóra jártak, mint igazi vándortanítók. Iskolákat városokban, falvakban tartottak, nem eldugott helyeken, mint a bencések és nemcsak konviktusaik tagjai, hanem minden bejáró számára. Az ingyenes és nyilvános oktatás elvének hódoltak, de mindenben az egyház érdekeit ápolták. A néptől alig követeltek egyebet, mint azt, hogy tudja a Miatyánkot, a Hiszekegyet s tudjon néhány imádságot, éneket és zsoltárt, a latin nyelvből pedig annyit, amennyi a mise körül szükséges.

Az első fennmaradt magyar könyv (az ú. n. Ehrenfeld-kódeksz) szintén »Bódog Ferencről és társairól, öneik csodálatos mívelkedetéről« szól. A Domonkos-kódeksz a másik, de ridegebb rendalapítónak, Calaruegai Szent Domonkosnak (1170—1221.) életét 1517-ben a legnépszerűbb olasz épületes irat, a Fioretti nyomán beszéli el. A forrongó XIII. század szellemét mind a kettő sok erővel és őszinteséggel ismerteti meg velünk.

A tudás világozása nem abból a lángból áradott ki, amellyel a domonkosrendiek III. Ince parancsára az inkvizíció első máglyáját meggyújtották; de abból sem, mely a ferencrendi Baco Roger (1214—94.) oxfordi tanárnak, a természettudományok dicsőítőjének, iratait hamvasztotta el. A sötétségből ki-

vezető útát Európa népei már keresték, de az egyház gyertyáival a kezökben. Ez tette a középkori pápaságot a világ legnagyobb hatalmasságává. Európának egyetlenegy uralkodója, még egy Alexandros és egy Caesar sem állított fegyverbe annyi embert, mint különböző időkben a pápaság, mely a kereszteteknek zsákmány helyett már kezdetben is sanyaruságot és vértanúhalált, de örök üdvösséget ígért. Két századon át tudta ébrentartani a hívők lelkesedését. Másfélszázad alatt több hadjáratban összesen közel két millió embert küldött harcolni két más földrészbe. A keresztesháborúk címén beleszólt bármely állam belső ügyeibe. Az egyházi zsinaton, mint valami világparlamentben, az egész kereszténység dolgát intézték. A népek egy része, kivált III. Ince halála után, nyíltan szembeszállt a hierarchia erejével, mint pl. a császárság. A másik alkotmánya biztosításával védekezett ellene vagy minden külföldi befolyás és saját királyai ellen, mint pl. Angol- és Magyarország.

III. Az utolsó Hohenstaufok.

Olasz- és Németország egyesítésére, esküje értelmében, II. Frigyes nem is gondolhatott. *III. Ince* ebben bízva, tette őt német királlyá, *III. Honorius* pedig római császárrá; és *IX. Gergely* pápa, ebben csalódva, átkozta ki. A császár ugyanis Siciliában növekedvén, valódi olasznak érezte magát s éppenséggel nem mondott le Olaszországról. Az eddigi császárok Németországból uralkodtak az olaszokon; Frigyes Olaszországból akart uralkodni a németeken. Németországban ifjabb királlyá fiát, Henriket, már 1220. áprilisában megválasztatta, magát pedig novemberben római császárrá koronáztatta. *III. Honorius* nem ellenezte, hogy a császár egyúttal Sicilia királya legyen; viszonzásul azonban elvárta tőle, hogy végre csakugyan kereszteshadjáratot vezessen a Szentföldre és hogy az eretnekek ellen működő inkvizíciót az állam tekintélyével támogassa. Frigyes mindakettőre készen mutatkozott. Midőn tehát a lombard városok 1226-ban újra szövetkeztek, hogy önkormányzatukat a császár, vallásuk szabadságát a pápa el ne tiporja, Frigyes megsemmisítette a koblenzi kiegyezést, mely jogait biztosította s püspökeivel, mint eretnekeket, kiátkoztatta őket. Maga *Honorius* lépett közbe és fegyverszünetet eszközölt ki. A szelidlelkű pápát (1227. márc. 18.) a harcias öreg *IX. Gergely* követte, aki még abban az esztendőben kiátkozta a császárt, mivel pár napi hajókázás után a keresztesháborút abbahagyta. Dacnak látszott, de a világ mégis meghunyászkodásnak vette s nem igen épült rajta, hogy Frigyes most teljesíteni sietett fogadalmát. Senki nem tulajdonított fontosságot annak, hogy a szent helyek egy részét az egyiptomi szultán átengedte neki. A szultán sok háborútól szabadulhatott meg és kereskedelmi érdekeit is jobban biztosíthatta annak következtében, hogy a Szentföldnek olyan névleges urat adott, akinek csekély erejét most összemorzsolhatta volna. De a császár mégis csak szolgálatot tett a kereszténységnek s így nem maradhatott egyházi átok alatt. A pápa 1230-ban San Germanoban (helyesebben Ceperanoban) kibékült vele.

Frigyes valóságos császár akart lenni. Már 1224-ben, a nápolyi egyetem alapításával, szembeállította a római jogot a bolognai egyetemen hirdetett egyházi

joggal s az elméletet valósítani kívánta. Sicília számára Capuai Jakab s mások segítségével a római jog szellemében adott alkotmányt. Államivá tette a közigazgatást, igazságszolgáltatást, pénzügyet. A kilenc tartomány legutolsó falusi bírója is a középponttól függött s a bürokratizmus összes szálaait a fejedelem tartotta. Az abszolutizmust éppen nem gyöngítette, hogy a tartományok gyűléseket tarthattak, mert ezeknek legfőbb feladata csak a tisztviselők szabályszerű eljárásának ellenőrzése volt. Frigyes elvetette a hűbériséget, melyből jóformán csak a nemesi fölkelést tartotta meg. Hadseregét jobbadán zsoldosokból állította össze. A sok mindenféle egyenes és közvetett (különösen fogyasztási) adó, egyedárúság, vám stb. terhét mindenkinek viselnie kellett; viszont mindenki szabadon gyakorolhatta vallását és keresztény, zsidó, mohamedán egyaránt viselhetett állami hivatalt. Az istenítéleteket, perdöntő párviadalkokat, a kinpadot eltörölte. A pöröket 2—3 hónapnál tovább nyújtani nem engedte. A közigazgatást olcsóvá és gyorsá akarta tenni s az alattvalók jólétének előmozdítását a fejedelem legfőbb kötelességei közé számította.

A *siciliai szellem* Németországban és Lombardiában aggodalmakat ébresztett, mert a városok köztársasági szervezete, önkormányzata s a tartományi fejedelmek kormánya nem fért meg a császár mindenhatóságának elvével. Henrik, az ifjabb király, inkább a városokkal tartott; s a reformkérdésben apa és fiú közt sokkal élesebb küzdelem támadt, mint kevéssel azelőtt Magyarországon II. Endre és IV. Béla közt. Henriket apja végre is elfogatta s hét esztendeig egyik börtönből a másikba küldte. A római jog fölélesztése szükségképpen maga után vonta a kánonjog erősítését. A pápa Pennaforte Raimundot bízta meg az egyházjog második könyvének (*Decretales Gregorii IX.*) összeállításával s a fontos munka már 1234-ben elkészült. Frigyesnek tehát éppúgy akadt Gergelye, mint Justinianusnak; Capuai Jakabnak éppúgy megfelelt Pennaforte, mint Tribonianusnak Dionysius Exiguus, a mi eléggé mutatja, hogy egyház és állam közt az ellentét hat század alatt sem enyhült. Most a küzdelem azon a címen indult meg, hogy Németországban a császár nem tűrte az inkvizíciót, melyet Marburgi Konrád (1232—3.) az eretnekekkel szemben szükségesnek talált; a pápa pedig azokat a kemény rendszabályokat sokalta, amiket a császár 1232-ben Ravennában a lombard eretnekek ellen bocsátott ki. Amott a császár, emitt a pápa nem akarta, hogy a másik a vallás ürügye alatt avatkozzék politikai ügyekbe. Maguk az olaszok Frigyesben minden olaszkodása mellett is a németet látták. Nem voltak barátjai a pápa világi uralmának, de olasz létére szivesebben túrték hazájuk egy darabjának élén, mint a német királyt, a ki nemzeti érdekeiket mindenestere föláldozná a birodalmi egységnek. A császár megbüntetésökre készült, mivel a multkor lázadó fiával szövetkeztek. Ezen a címen kergette el Babenberg Frigyes is, Ausztria hercegét, s Bécsben már mint birodalmi városban választatta császárrá tízesztendőös fiát, Konrádot (1237. febr.). Azután átkelt az Alpokon, hogy Lombardiát szorosabban csatolja a birodalomhoz; Cortenuovánál (1237. nov. 27.) megverte a lombard városokat s Milano polgármesterét a carocciohoz kötözve hurcolta magával. Az elfogott területet két új helytartóságba osztotta be, azonban állami hivatalokra ezúttal olaszokat nevezett ki. Az egyházi állam megmentésére Genova és Velence készsége

gesen szövetkezett IX. Gergellyel, ki 1239. márc. 24. kiátkozta Frigyest, mert megszállta az egyházi államot és fiát, Enziót, olasz helytartónak nevezte ki.

A guelfek és ghibellinók polgárháborúja ugyanakkor hamvasztotta el Itália sok szép városát, mikor *Temudsin*, a mongolok hatalmas dsingizkánja,

275. ábra. IX. Gergely pápa kiadja a dekretáliákat. (Rafael nyomán.)

újabb népvándorlással fenyegette Nyugat-Európát. *Henrik* sléziai hercegnek liegnitzi (1241. ápr. 9.) és *IV. Bélának* mohi (ápr. 12.) csatavesztése után Német- és Magyarország nyitva állt a hódítók előtt. IX. Gergely legalább jelét adta jóindulatának, mert keresztesháborút hirdetett ellenök; de Frigyes a római zsinatra gyülekező főpapok összefogdosásával bibelődött ugyanakkor, amikor

hazáját csak az mentette meg a végpusztulástól, hogy a mongolok minden erejüket Magyarország elfoglalására egyesítették. Nyomorúságosabb sohasem volt a Hohenstaufok imperializmusa, mint abban a pillanatban, amidőn a véletlenre bízta a birodalom keleti határait s egész Európa jövődjét. Valóban megérett reá, hogy nagyzó, de szűkkörű politikájával megbukjék s ne akadályozza tovább Európa népeinek szabad fejlődését. A császárság mennyire nem alkalmas a kereszténység vezetésére, világosan kitűnt, midőn a kereszténység IX. Gergely és IV. Coelestinus halála után két esztendeig pápa nélkül maradt. Ennek vezetését a császár még most sem tudta magához ragadni. Ahogy imént az olaszoknak nem kellett a német kormány, most maguk a németek tiltakoztak, hogy olaszok és arabok igazgassák őket. A császár csak akkor bocsátotta szabadon az elfogott bíbornokokat, mikor IX. (Szent) Lajos francia király azzal fenyegetőzött, hogy különben a francia papság választ papát. A bíbornokok 1243. június 28-án IV. *Incét* választották meg, a császár barátját. De mint pápa, a jóbarát sem lehetett ghibellino. Nem tűrhette Olasz- és Németország egyesítését. A lyoni zsinaton 1245. júl. 17. a császárt mint béketörőt, eretneket letette. A németeket új császár választására szólította fel, s kijelentette, hogy Sciliáról hűbérúri jogainál fogva önmaga intézkedik. A kolduló barátok az egész birodalomban hazafias beszédekben fejtegették, hogy az egyetemes császárság nemcsak az egyház, hanem a nemzet szabadságát is fenyegeti. A német egyházfejedelmek, a köznemességgel szövetkezve, csakugyan Raspe Henrik thüringeni gróft választották meg királynak. A városok a püspökök egy részével s a szabad-elvű franciskánusokkal együtt hívek maradtak a császárhoz, ki nyilatkozatot intézett Európa népeihez, melyben az egyház világi hatalmát károsnak mondotta. Országából kiűzte az inkvizíció készséges eszközeit, a dominikánusokat s megnyerte ügyének Franciaország szent királyát, IX. Lajost is. Helyzete azonban nem javult. Henrik halála után a pártosok Vilmos hollandi gróft választották meg királynak (1247. okt. 3.). Frigyes vérbe akarta fojtani a lázadást. Nem volt szófia-beszéd tőle, hogy »az élők megirigyelhetik a halottak sorsát«. De a bolognaiak is kegyetlenül bántak fiával Enzio (II. Henrik) sardiniai királlyal. Frigyes már egyik leghívebb embere, Petrus a Vienna kancellár is elhagyta. A papok mindenütt hirdették, hogy »Isten a babilóniait megalázta«. 1250. dec. 13-án Fiorentinóban újabb készülődései közben ragadta el a halál. Németország és Sicilia koronáját s vele a két állam személyes uniója eszméjét fiára, IV. Konrádra, Tarento hercegséget pedig törvénytelen fiára, *Manfrédre* hagyta.

A Hohenstaufok végzete gyors léptekkel közeledett. Konrád bevette Nápolyt, a forradalom fészket, de már 1254-ben meghalt lavelloi táborában. Siciliát féltestvére, *Manfréd*, megtartotta ugyan, azonban Németország egyik része *Rikárd* cornwallisi herceget, III. Henrik angol király testvérét, a másik pedig magát X. Alfonz kasztíliai királyt választotta meg. Talán éppen hasonló szakadás elkerülésére adtak jogot hat választófejedelemnek (a kölni, mainzi és trieri érsekeknek, a rajnai nádorispánnak, a szász hercegnek és a brandenburgi őrgrófnak) a királyjelölésre és az első helyen való, tehát irányadó szavazásra. A cseh király, mint hetedik, csak később került a választófejedelmek közé.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Otakár, cseh király Babenberg Frigyes osztrák herceg eleste (1246.) után éppen a Szudetáktól Istriáig terjedő *cseh birodalom* alapításán fáradozott s így csak örömmel láthatta a német birodalom gyengülését. Dél-Olaszországban Manfréd ellen a francia származású pápák (IV. Orbán, majd 1265. óta IV. Kelemen) Anjou és Maine grófját, Szent Lajos öccsét, *Károly* francia herceget hítták meg Szicilia hűbéres királyának. Károly Beneventonál (1266. febr. 26.) megverte és megölte a népszerű, vitéz Manfrédet, amiről legbövebben IV. Béla udvari káplánja, András magyar történetíró értesítette először a világot. A nápolyiak hamar megunták Károly zsarolásait s most már, amidőn nem kellett rettegniök a német uniótól, a Hohenstaufok uralmát kívánták vissza. Hívásukra a 15 éves *Conradino* (IV. Konrád fia) csakugyan átkelt az Alpokon s virágoso közt vonult be Rómába ; Tagliacozzonál azonban, Scurcola közelében (1268. aug. 23.) elvesztette a csatát, s Anjou Károly 1268. okt. 29-én Nápolyban lefejeztette. Négy esztendő múlva (1272. márc. 14.) Enzo király is a börtönben halt meg. A Hohenstaufokkal együtt ért véget a németek és olaszok egyesülésének, magának a német egységnek eszméje, Nagy Károly császárságának második korszaka s világhatalma. Csak harmadfél század múlva, a Habsburg-család szerencséjéhez fűződve, tért vissza.

276. ábra. IV. Kelemen pápa 1265-ben Anjou Károlynak adja Sziciliát. (A pernesi torony falfestménye.)

XI. FEJEZET.

A NEMZETI ESZME.

Az első két alkotmányos királyság.

Kezdőbetű Szent
Máté evangéliumá-
nak VIII. századbeli
angol kódexéből.
(A szent-pétervári
cs. könyvtárból.)

URÓPA népei lázas érdeklődéssel kísérték figyelemmel a pápák és a császárok küzdelmét, amely sorsukat az erősebbnek a kezébe adja. Saját jövőjükben, függetlenségökben csak akkor kezdtek bízni, amikor a mérkőzés mindakét félt kimerítette. Önállását először és leghatározottabban Anglia biztosította ; az az állam, mely III. Ince korában majdnem a pápák hűbérese lett. Emelkedését éppen a pápaság túlzásának köszönhetette. Az angolok már buzgó keresztények voltak, mikor II. Vilmos normandiai herceg 1066-ban kezében a pápa keresztes zászlójával, de szívében vallásos közönnyel foglalta el II. Harald angol király trónját. A *senlaci* csatában (1066. okt. 16.) a normán lovagok Dieu aide, az angolok God almighty kiáltással rohantak egymásra. Vilmos utóbb a battlei apátságot építtette arra a helyre, ahol az angolok nemzeti királya elesett. Vitézei már ebben a csatában Roland dalát énekelték s vezérok karácsonyi megkoronáztatása után mint angol földesurak is franciák akartak maradni. II. Sándor pápa népszerűségét nem növelte, hogy a hódító az ő áldásától kísérve nyomta el az angolszászokat. Vilmos a meghódított földet saját vagyonának tartván, részint új adományképpen adta vissza a régi tulajdonosoknak, részint 60.000 lovagja közt osztotta szét ; legnagyobb részét azonban a királyi kincstár és az egyház számára foglalta le, s minderről pontos *telekkönyvet*, domesday bookot készíttetett. A hűbériség seholsem növelte annyira a király hatalmát mint Angliában. A papság is jobban függött tőle mint akárhol másutt. Elkergette azokat a püspököket és papokat, a kik törvényes királyuk, Harald, pártján voltak ; a lombárd Lanfrancot tette canterburyi érsekké s a többi egyházi jószágot is franciák és más jövevények közt osztogatta szét. Az új földesurak — papok és lovagok — ilyképpen éles ellentétbe jutottak a nemzeti érzülettel, amin keveset enyhített, hogy a legyőzött

nép országos jogait a hódító nem bántotta, sőt gyarapította. Önként korlátozta királyi hatalmát. Elősmerte, hogy adót csak úgy vethet ki, ha a hűbéresek gyűlése (a magnum concilium) beleegyezik. Magát az angolszász királyok törvényes örökösének tartotta. Ez a normán nem tette pápai hűbérré foglалását, mint utóbb más normánok tették Dél-Olaszországot; s ezek módjára sohasem tűrte a pápa beavatkozásait. Másrészt olyan drákói szigorúsággal szervezte a hűbériséget, hogy lovagjai nem követhették a francia-, olasz-, vagy németországi példát. Nem lehettek kiskirályok, hanem feltétlenül függtek uralkodójuktól, kinek erős középponti hatalma biztosította az állam egységét. Ő vetette meg az angol hajóhad alapját azzal, hogy öt kikötővárosnak (Hastings, Romney, Hythe, Dover, Sandwich) hadihajók kiállítása fejében nagy kiváltságokat adott; az öt közül még csak Dover van meg, azonban az öt kikötő öröknek (Lord warden of the Cinque Ports) a címét és jövedelmét az angol király most is osztogatja.

Az alkotmányformák kimélése mellett is az történt, amit a király akart és a mi történik mindenütt, ahol nemzeti helyett dinasztikus politikát űznek. Az uralkodóház a magával hozott új nemesekre támaszkodott és Franciaországban, korábbi hazájában, kereste hatalma súlypontját. Angliában három század mulva sem símult teljesen a nemzethez. Az egész hosszú idő alatt a jövevény franciák nyelve járta az udvarban és a törvényhozásban.

Az uralkodóház Hódító Vilmos halála (1087. szept. 9.) után azonnal megkezdte azt a politikát, amely csak ötödfélszázad mulva, VIII. Henrik idejében, vezette céljához, a teokrácia egy neméhez. II. Vilmos (1087—1100.) több éven át el sem ösmerte a pápa egyházi főhatóságát, míg tudós utódját, *I. Henriket*, Könyves Kálmán kortársát, jó papnak (Beau Clerc) nevezték. Egy névtelen azonban éppen az ő korában hirdette, hogy a király az Isten helytartója, fölkenetése következtében főpap is, aki betölti a püspökségeket, zsinatokat hív össze, egyházi törvényeket szentesít. Papi hatalma is van, mert kiosztogatja a szentségeket s dogmatikus vitákban dönt. Minden egyházi méltóság az ő hatalmának kifolyása. Egyház és állam a király főpapsága alatt álló egység, melynek a földön Isten országát (Civitas Dei) kell valósítania. A hívők anyja nem a római, hanem a jeruzsálemi egyház; a római püspök tehát nem áll a többi fölött s nincs joga, hogy az ország dolgaiba avatkozzék; ha teszi, Isten rendelése ellen cselekszik; püsztitja vele Isten országát s aláássa a papság tekintélyét. A cambridgei névtelen ezzel a nézetével meglehetősen magára maradt; az országot különben is polgárháborúk emésztették. Az urak *Blois István* király (1135—54.) zsarnokságának ellensúlyozására 1115 új várat építtettek. Egyenes utódjainak mellőzésével I. Henrik leányának és a francia Gottfried anjoui grófnak fiát, *II. Henriket* (1154—89.) s vele a Gottfried címerében levő planta genetráról (rekettyéről) elnevezett *Plantagenet-ház* emelték trónra. Atyjától, anyjától örökségben, feleségével, a VII. Lajos francia királytól elvált Eleonórával hozományban összesen hét francia tartományt kapott. Az angol király ekként hűbérese lett a francia királynak, de ura is Franciaország egyharmadának. Közeledett a dacos nemességhez. Összeíratta az angolszászok régi törvényeit és szokásait, ami nagyon fontos, mert Angliának minden későbbi törvénye ezeken a régieken

alapszik. A történelmi jogok elismerése a királyt mindenesetre közelebb hozta a nemzethez. 1164-ben már elég erősnek érezte magát, hogy a *clarendoni* gyűlésen polgári alkotmányt adjon a papságnak. Királyi jognak nyilvánította az egyházi méltóságok betöltését; polgári pörökben papokról is a királyi törvényszékek ítélték; az ítéletet a pápa elé felebbezni vagy Rómába utazni csak a király engedelmével, főurat vagy királyi tanácsost kiátkozni pedig semmiképp sem lehetett. *Becket Tamás* canterburyi érsek, mint az ország primása, ezért nemcsak tanácsosait, hanem őt magát is kiátkozta s ezt az átkot flandriai bujdosásából hazatérve is megújította, mire négy lovag, a király kegyét keresve, a primást 1170. dec. 29. az oltár előtt meggyilkolta. Másfél esztendő múlva III. Sándor pápa Tamást már a szentek sorába iktatta s a királyt is arra kényszerítette, hogy egykori barátja sírjánál vezekeljen. Szent Tamás legendája sok részvétet keltett, pár évtized múlva magyar Szent Margit is könyezve olvasta. Hangulatot támasztott a pápa egyházpolitikája iránt és pedig nemcsak Angliában, hanem a kereszténységben mindenütt. Negyedfél század múlva, hogy ezt a hangulatot és politikai irányzatot lehetetlenné tegye, VIII. Henrik elégettette Szent Tamás csontjait s maga lett az angol egyház feje; ennyi időre volt szükség, hogy IV. Henrik Canossájáért egy más birodalom Henrikje bosszút álljon. Pedig II. Henriknek majdnem minden utódja készült reá. Oroszlánszívű *Rikárd* (1189—99.) keserű gúnnyal fordult III. Ince ellen, midőn ez »fiának«, egy francia püspöknek szabadonbocsátását kérte. Elküldte a vértet, melyben a lázadót elfogták s Mózes könyvéből (I., 37., 32.) idézve kérdezte: »Ezt a ruhát mi találtuk: ösmerd meg, a te fiadnak ruhája-e vagy sem?«

Rikárd az egyetlen angol király, aki kereszteshadat vezetett a Szent-földre; a pápa erősebb befolyása azonban nem vele, hanem öccsével, *Jánossal* (1199—1216.) kezdődött. *Földnélkülinek* apja, II. Henrik nevezte el, mivel, mint legkisebb fia, uralomra nem számíthatott. Rikárd azonban Jánost tette utódjának, ő pedig unokaöccsét, Arthur bretagnei herceget meggyilkoltatta, hogy zavarokat ne támaszthasson. Emiatt Fülöp Ágost francia király mint hűbéresét nagyjainak törvényszéke elé idézte s megfosztotta franciaországi birtokaitól. A beavatkozni akaró III. Incének kijelentette, hogy hűbérügyekben nem áll vele szóba, mert a királyok dolga nem tartozik a pápára. Visszafoglalta az egész Normandiát. Megesappant jövedelmeit János önkényes adók kivetésével akarta pótolni; ezért s legfőbb kegyúri jogának gyakorlása miatt meghasonlott úgy az angol papsággal, mint a pápával. A pápa megerősítette, a király pedig bezáratatta *Langton* Istvánt, kit a szerzetesek canterburyi érsekké választottak. Helyette Grey norwichi püspököt nevezte ki. Földönfutóvá tett 170 canterburyi szerzetest, saját testvérével, a yorki érsekkel együtt, aki egyházrontó politikája miatt kiközösítette őt. Más három püspök azonban ismételte az interdiktumot (1208.). Midőn János a papok lázadását az angol nemzeti egyház megteremtésére akarta felhasználni, III. Ince 1212-ben minden alattvalóját fölmentette a hűség esküje alól s őt magát átok alá vetette. Az erőszakossága, botrányos élete miatt gyűlölt király ellen a nép is fölkelte, Ince pedig Fülöpöt egyenesen fölhívta János elkergetésére s az angol trón elfoglalására. Ekkor azonban (1212. május 13.) János hirtelen elhatározással alávetette magát a pápa ítéletének.

Visszafogadta az elűzött papokat, még Langtont is, biztosította a püspökválasztás szabadságát és visszavonta a papok ellen kiadott rendeleteit. Áldozó csüttörtökön pedig, vezeklése jeléül, letette Anglia és Írország koronáit, azokat Pandolfo követ kezéből mint a pápa hűbérese fogadta vissza s arra kötelezte magát, minden utódjával együtt, hogy a péterfilléreken kívül évenként ezer márkát fizet a pápának. Julius 20-án gyűölt ellenfelének, Langtonnak, lába elé vetette magát, aki a püspökökkel együtt végre föloldozta a kiközösítés, a pápa követe pedig az átok alól. Pedig akkor már szövetkezett Ottó császárral, kivel együtt akarta elfoglalni Franciaországot s meg akarta törni a pápa befolyását. Chlodvig király vérvörös lobogója azonban Bouvinesnél (1214. júl. 27.) a franciákat vezette győzelemre. Örök dicsősége az angol papságnak, hogy, Langtonnal az élén, már azelőtt is izgatott az ország függetlensége érdekében, most pedig a nemességgel együtt a runnymedei mezőn 1215. június 15-én a királyt a *magna charta libertatum* (The Great Charter) kibocsátására kényszerítette. Ennek 63 pontja megerősítette a régi királyoknak a papság, nemesség és polgárság részére adott kiváltságait s könnyített a hűbéres viszonyokon. Kimondta, hogy a király csak a papok és nemesek gyűlésének hozzájárulásával vethet ki adókat; bírói ítélet nélkül egy szabad embert sem büntethet, nem üldözhet; országgyűlést gyakrabban kell összehívnia, maga mellett állandó országos tanácsot kell tartania; végre pedig a 63. pont jogot adott, hogy a nemesség a törvénszegő király ellen fegyvert foghat. A papság jogairól külön oklevél szolt.

Ez a charta lett az angol alkotmány igazi alapja. A nagy angol történetíró Macaulay szerint vele kezdődik az *angol nemzet* története; mert a papság, nemesség, sőt — ami páratlan jelenség az akkori Európában — a polgárság is tagja lett a politikai nemzetnek. A pápa azonban a chartát semmisnek nyilvánította, a királyt feloldotta esküje alól, a fölkelő bárókat kiközösítette s Langtont püspökeivel együtt fölfüggesztéssel fenyegette, ha ezt ki nem hirdetnék. Nem hirdették ki: férfiasan viselték tettök következeit. A bárókkal együtt Lajos francia herceget hívták be királynak s hívek maradtak hozzá akkor is, mikor a pápa őt apjával együtt kiközösítette. A forradalom végét nem érte meg sem Ince, sem János; egy esztendőben, 1216-ban, s talán abban a tudatban haltak meg, hogy a *nemzeti érülettel* nem szabad szembeállítani sem az egyházi, sem a királyi hatalmat.

A kilencesztendő III. Henriket (1216—1272.) nem lehetett felelőssé tenni apja hibáiért; protektora, *Pembroke* gróf, 1217. szeptemberében kibékült a francia trónkövetelével s a fölkelők is letették fegyverüket, midőn a kis király nevében az alkotmány megtartását ígérte. Henrik azonban 1227-ben nagykorúvá lett s ezzel egyszerre elkezdődött a francia és a pápai befolyás újabb korszaka. Az udvar az albigeni hős fia, *Montfort* Simon után indult, ki a király sógora s legfőbb tanácsosa lett. Mivel azonban saját fiait akarta trónra juttatni, csakhamar színt változtatott s mint a nemzeti párt feje szállt szembe a túlságosan elhatalmasodott papsággal. Száműzték, de az alsó papság, a nemesség és polgárság annál jobban lelkesedett érte. A közéletlenség nyílt fölkelésben tört ki, midőn a király törvénytelen, nagy adókat szedett, hogy IV. Ince pártfogásával öccsét, Rikárd cornwalesi herceget, Németország, fiát Edwárdot pedig Nápoly

és Sicilia trónjára juttassa. A zajongó urak Montfortot protektornak választották, 15 bárót tanácsosnak rendeltek a király mellé, az idegeneket elűzték s a törvénytelenül csinált adósságok kifizetését megtagadták. A király, Szent Lajos csillapító szavaira nem hajtva, fegyvert fogott a »lázadók« ellen, azonban *Lewes és Brighton* közt (1264. május 14.) csatát veszített. Fogságából csak akkor szabadult meg, midőn 1264. június 25. felszólította Montfort Simont és társait, hogy »kilenc bárót küldvén a királyi tanácsba, tanácsukkal élhessen s az ország törvényei és szokásai szerint uralkodhassék«. Julius 27-én a püspöki javakat védelmébe vette mindazok ellen, kik az oxfordi határozatokkal dacolva s a király akarata és tudta nélkül egyházi javakat foglaltak le. »Minden időben — úgymond — de különösen a csak imént lecsillapított zavargások után, midőn a béke helyreállt, minden egyházi és világi hatalom felhasználásával, tehetségéhez képest védelmezi s megtartja az oxfordi végzéseket. Azért tehát, aki Angliában vagy annak valamely részében a király ellen sértést követne el és saját üdvéről megfélekezve, őt mint az egyház és igazság megbántóját kiátkozná vagy kiközösítené, az ellen azonnal a római egyházhoz, a pápához felebbez és tőle kér védelmet.«

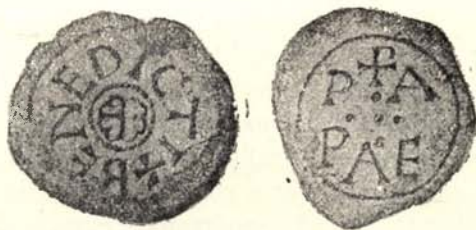
Montfort, akit a pápa már is kiátkozott, a megbuktatására törekvő nagyok ellensúlyozása végett 1265-ben a nemesség, papság és polgárság képviselőiből összehívta az *első parlamentet*, amelyet Wyndham hadügyminiszter hetedfélszázad múlva (1900. febr. 2.) méltán nevezett a *világ legrégibb parlamentjének*. Tulajdonképpen azt az ősi nemzetgyűlést állította vissza, amelyet Hódító Vilmos a hűbéres urak gyűléseivel helyettesített. Módosított alakjában azonban a képviselőház egyeteme volt az, mely a népfőlség elvén alapult, tehát azzal a feladattal, hogy a törvényeket a nép képviselői hozzák; a király csak szentesítse és gondoskodjék végrehajtásukról. Augusztusban ugyan Montfort mint »lázadó« esett el *Evesham* mellett (Worcesterben), de a király és nemzet most már igazán kibékült egymással. A chartát és vele Anglia teljes függetlenségét maga IV. Ince pápa is elismerte. Így lett Anglia a papság, nemesség és polgárság egyesülése következtében Európa legalkotmányosabb állama, és parlamentje a törvényhozás mintaképe.

* * *

Nemzeti alkotmányát nemzeti szabadsága érdekében *Magyarország* a nemzeti lélektannak ugyanazon törvényei, de mégis lényegesen más körülmények közt fejlesztette és biztosította, mint Anglia. A hűbériség Európa legtöbb államában, első sorban Franciaországban, oda vezetett, hogy a nagyurak tartományokra szakasztották szét a birodalmat. Külön, apró érdekeikkel vesződve, még a nemzeti gyűlések tartásáról, a közszabadság biztosításáról is megfélekeztek s királyukat, a nemzeti eszmék egyetlen képviselőjét, jóformán csak egyesült tartományaik elnökének tekintették. Angol- és Magyarországon ezalatt már a XI. században kifejtett a királyság hatalma, melynek ereje abban áll, hogy időnkint maga köré gyűjti a nemzet nagyjait, nem mellőzi a nemzeti gyűléseket s a közösen hozott határozatoknak, törvényeknek végrehajtását elsősorban a várispánságokba, egyházmegyékbe hazatérő uraktól, papoktól várja. A közhatalomban való részesedés minden rétegben kifejti a politikai

érzék, a szabadság szeretetét és megbecsülését. Az Árpádok korából ismert tizenkét törvénykönyv mind országgyűlésen kelt ; I. Béla 1061-ben már a közösségek képviseletére is tett kísérletet. Ha gyöngének találják a királyt, maguk az alattvalók adnak eszközt a kezébe, hogy alkotmányos uralmát nagyobb erővel gyakorolhassa. Ottó freisingi püspök (Konrád császár és Barbarossa Frigyes szentföldi kísérője) már a XII. század derekán gyűlölködése közben is elismeréssel, sőt bizonyos irigységgel szól a magyar király nagy tekintélyéről s arról, hogy a magyarok minden fontosabb dologhoz gyakori és hosszas tanácskozás után fognak. Mindenkit ugyanazon törvények köteleznek.

Az ország mindenkor megtartotta függetlenségét. Koholt II. Szilveszter bullája, mely szerint Szent István pápai hűbérül ajánlotta volna fel az országot ; VII. Gergelyig a pápák különben sem sokat törődtek világi hűberek alkotásával. István nem is akart hűbéres lenni, különben valamelyik császártól kérte volna koronáját. Hatvanöt esztendő múlva Angliában Hódító Vilmos is ilyes módon állapította meg hazájának a pápasághoz való viszonyát. Először (1074) VII. Gergely mondta Magyarországot a római egyház tulajdonának ; de nem politikai függésre gondolt, mert (1075.) hozzátette, hogy az országnak szabadnak kell maradnia. Az is maradt. III. Henrik császár tizenkét évi háború után a trieri békében (1053.) végre is lemondott arról, hogy Péter király esküje alapján hűbérek tekintse az országot. Salamonnak is trónjába került, hogy IV. Henrik császár hűbérese lett s a német rendek (1152.) tudni sem akartak róla, hogy Barbarossa újra fölvesse a hűbér kérdését, amikor az olasz kalandot is annyira unták. II. Géza és III. István viszont (1152—68.) *Mánuel* görög császár ellen oltalmazták meg az ország függetlenségét. Csak hozzávetés, hogy a németek egyidőben Szent Lászlót akarták császáruknak megválasztani s meghiusult az a terv, hogy hazánk s a Balkán népe Béla herceg mint görög, vagy II. Endre magyar király, mint egyúttal latin császár alatt egyesüljön. Mindez azonban, valamint a németek, csehek, lengyelek, oroszok, görögök, osztrákok, nápolyiak és velenceiek ellen viselt háborúk s különösen a Balkánon való terjeszkedés eléggé mutatták a magyar állam európai fontosságát és politikai súlyát.

277. ábra. II. Szilveszter pápa ólombullája.

A keresztesháborúk Magyarországot is *gazdasági válságba* sodorták. A XII. század közepétől fogva Magyarországon a nagybirtokok és a külföldi bevándorlóknak adott telepek száma egyre növekedett, a királyi uradalmak az adományozások és a telepítések következtében egyre fogytak. Az államjavarak bérbeadása és a pénz megrontása az állam gazdasági bukásával fenyegetett. A várszerkezet bomlása miatt a király és az ország hadiereje csökkent, a főurak és a főpapok hatalma veszedelmesen gyarapodott, a pártütések és lázongások gyakoriak lettek. Azért a pápák mind többször avatkoztak az ország dolgába, s III. Ince az országgal Imre és II. Endre idejében már mint hűbérrel

kezdebb bánni. Magát Endrét 1204. kora tavaszán pártja kiszabadítván börtönből, a szentföldi hadjárat teljesítésének föltétele mellett kiáltotta ki királynak. A szentföldi hadjárat a pénzügyek teljes romlására s arra vezetett, hogy az oligarchák a francia grand seigneurök módjára mint kiskirályok akartak élni. Béla ifjabb király Imre király politikájának híveivel arra törekedett, hogy az alkotmány alapelveit írásba foglalja s a nemzetnek és királynak egymáshoz való viszonyát történelmi alapon szabályozza. Ez álláspont a hűbériség s a korlátlan királyság gondolatának visszaütését jelentette; mert egyik sem gyökerezett a nemzet multjában. Így keletkezett 1222-ben az *aranybulla*, mely a magna charta módjára nem hűbéri elemeken épült, hanem »a közhatalmi királyságban szervezett nemzeti egység elvén az ellenállási joggal a hűbéri partikularizmus elvét emelte érvényre«. Mint az angol charta, ez is csak régi jogokat erősített meg; helyreállította s némi újabb intézkedésekkel bővítette a hagyományos alkotmányt, biztosította a mindenrendű nemesek köz- és magánjogi egyenlőségének, a személyes szabadságnak, az évenkénti országgyűlések tartásának, a nemesség adómentességének régi elvét stb. s a 31. pontban a törvényszegő királlyal szemben megadta az ellenállás jogát. A közsabadság biztosításának ez a módja nem vált be; talán éppen azért, mert erős újításnak látszott. A reformpárt még egyszer föllépett s azt követelte, hogy évenként kétszer a király jelenlétében tartsanak országgyűlést, a reakcionárius főurakat a király fossa meg hivataluktól és jószágaitól stb. 1231-ben már hallgattak a nádor ellenőrző szerepéről s a fegyveres ellenállás jogáról; a nemesség helyett a papságot állították első helyre; s elvi jelentőségű dolgok helyett inkább a napirenden lévő bajok orvoslásával foglalkoztak. IV. Béla (1235—70.) eleinte kétségkívül a bulla értelmében, a tatárjárás után azonban anélkül járt el, ami a közjogi felfogás hanyatlását, a hűbéri szellem terjedését tanúsítja. A törvényhozás 1290-ben visszatért az 1222. évi álláspontra, de csak Nagy Lajos idejében fogadta el általánosan. A szentkorona eszméje teljes nagyságában kifejlett, de alaptörvénynek csak 1490. óta tekintették. A királyok (az 1687-ben eltörölt 31. pont kivételével) a hitlevélben és a koronázásnál ma is esküvel fogadják az aranybulla megtartását és az országgyűlés (melyet az angol parlament megalapítása után három évtizeddel, 1289-ben, nálunk szintén parlamentnek neveztek) az aranybulla alapján fejlesztette tovább az ország alkotmányát. Az aranybulla megalkotása, még inkább pedig annak általános elősmertetése óta kétségtelen, hogy a királyság a magyar alkotmánynak ma is sok sarkalatos alapelvét állapította meg. Kimondta, hogy a királyság korlátolt közhatalom; sérelmét, panaszát minden honpolgár előterjesztheti; személye szabad, tulajdona szent. Adót, ujoncot csak az országgyűlés szavazhat meg. Közhivatalokat csak magyar honpolgárok viselhetnek; a köztisztviselők felelősek. Az ország területe sérthetetlen; a bírói hatalom a törvényeken alapszik; illetékes bírása elől senkit sem lehet elvonni. A középkor valóban kevés más államra hagyott becsesebb örökséget, mint a chartában Angol-, s az aranybullában Magyarországra.

II. A francia korlátlan királyság.

Franciaország királyai, Angol- és Magyarországgal ellentétben, teljes hatalomra törtek, alkotmány nélkül uralkodtak. A *Capetíngok* (987—1328.), az Árpádok kortársai, éppen az Árpádok kihalása esztendejében, 1301-ben tartották az *első országgyűlést*. Azóta, hogy Capet Hugó megalkotta a független Franciaországot, egészen a XII. század elejéig, a királyok csak nevök szerint uralkodtak. Az történt, amit a grand seigneurök és főpapok akartak, kiknek uradalmi valóságos tartományok voltak. Keveset törődtek királyukkal, I. Fülöppel, kit II. Orbán pápa szimónia miatt kiátkozott. A keresztesháborút 1095-ben megkérdezése nélkül határozták el. Résztvettek a zsinaton, a világ parlamentjében ; de nem tartottak nemzeti gyűléseket, nem törődtek *országos* ügyekkel, csak saját tartományaik, uradalmaik érdekeit ápolták. Egymással is háborúskodtak, törvényeket nem ösmertek, saját személyök és vagyonuk szabadságát páncélba öltözve vagy váraikból oltalmazták, másokét ellenben az ököljog alapján támadták. A király inkább csak ezekre a gyöngékre, a kisebb nemesekre, alsó papságra és a polgárookra támaszkodott. Szabadságra az ököljog korában senkisé is gondolt ; a *sokféle* Franciaországból először is *egy*et kellett teremteni. Az egységet idáig csupán a király képviselte. Tekintélye abban az arányban növekedett, amint a hűbérurak bitorolt hatalmát lassankint a királyi hatalomba tudta olvasztani. A lovagok, a nagyurak száma már az első keresztesháborúban nagyon megfogyott, VI. Lajos pedig (1108—1137.) az otthon nyakaskodó oligarchákon diadalt aratott ; rendre elfoglalta lovagvárait, melyekből a kereskedőket rabolgatták. — Jobbágaik egy részét szabad polgároknak, fiát, VII. Lajost, pedig Eleonóra aquitaniai her-

278. ábra. Suger apát. (Üvegfestmény a st-denisi székesegyházban.)

cegnő kezével a Loiretől a Pireneusokig terjedő föld urának, az ország leghatalmasabb hűbéresének tette meg. Politikáját, miniszterével *Suger* st-denisi apáttal együtt, örökségben hagyta fiára, VII. Lajosra (1137—1180.). Sugernek nagyobb szerepet kellett játszania, mint ahogy azt magukból a forrásokból kideríthetjük. Mindenesetre ő a *középkori közigazdák* egyik legjellemzőbb alakja. A st-denisi apátság 169 helységről álló uradalmában tanulta meg s azután országszerte érvényesíteni törekedett gazdasági és gyarmatosító rendszerét. Száz esztendő múlva az ő politikája következtében szűnt meg a majoros gazdaság, s vele az örökös jobbágyság. Mindenesetre baj volt, hogy a parasztok csak birtokjoguk sokszoros károsodásával, vagy a nyershaszon után számított jövedelmi adó fokozásával válthatták meg szabadságukat. Némelyik paraszt egészen elvesztvén birtokát, a városokba huzódott, vagy pedig zsellér, mezei munkás, napszámos lett. Az ország más részeiben az örökös jobbágyságot a földesurak kárpótlása mellett szüntették meg. A városok fejlődése nagyban hatott a XII—XIII. század agrárius viszonyainak átalakítására, a községi élet és a közös vagyon megteremtésére; mert Suger és VII. Lajos előtt a franciák nem ösmertek közös vagyont; az erdő, mező mindenütt a földesúré volt, — a paraszt csak használhatta. — A paraszt és a polgár tisztelte és támogatta királyát, ki jólétére, anyagi függetlenségére törekedett s nem irigyelte tőle, hogy ezzel saját uralkodását erősíti; hiszen éppen ebben az erős uralkodásban látta szabadsága biztosítékát.

279. ábra. Szent Lajos.
(Szobrocška a párisi Cluny-múzeumban.)

VII. Lajos azonban csakhamar elvesztette óriási hűbérét. A Szentföldről hazatérve, elvált feleségétől, aki azután Plantagenet Henrik anjoui és normándiai herceghez ment férjhez. Mivel Henrik csakhamar (1154.) angol király lett, saját és felesége minden birtoka, vagyis *Franciaország fele*, ez időtől fogva háromszáz esztendeig valósággal Angolországhoz tartozott; politikailag nem mindig, de *gazdaságilag* mindig tőle függött. Franciaországi birtokaik révén az angol királyok a francia királyok hűbéresei voltak, de sokszor nyílt háborúban álltak velök s megakadályozták Franciaország egységét.

Az erős, egységes monarchia megalapítója *II. Fülöp* (1180—1223.) Tizenkét lovagból alakított bírósága elé idézte leghatalmasabb hűbéresét, János angol királyt s Franciaországban igazán *földnélkülivé* tette. Kettejük és szövetségeseik háborúja nemzetközi jelleget öltött s a bouvinesi csatában (1214. július 27.) Fülöp javára dőlt el. Pár év múlva fiát, Lajost, sereg élén abban a reményben küldte Angliába, hogy a két országot személyes unióban egyesítheti. Csaló-

dott, de Fülöp így is egységessé és európai hatalmassággá tette hazáját ; méltán nevezték tehát Augustusnak, a birodalom gyarapítójának : Philippus Augustus (Fülöp Ágost) országa, más hűbéresek megalázása után, a Pireneusokig, a Földközi tengerig és az Atlanti óceánig terjedt. A pápa kiátkozta, de fölmentette, midőn szüksége volt reá két kiátkozott uralkodóval — Ottó császárral és János angol királlyal — és a szintén kiátkozott albiakkal szemben. Amott olyan megbízást teljesített, mint utóbb Mátyás magyar király Podjebrád ellen, s nagyon hasonló politikai előnyök fejében. A másik küldetést fiára, VIII. Lajosra (1223—6.) hagyta, ki kevés kivétellel az albiak területét bekebelezte.

Szent Lajos (1226—70.) már bátran haladt a monarchia megszilárdítása útján. Följegyeztette a *régi szokásos jogokat* (coutumes), de fejedelmi hatalma forrásává a *római jogot* tette. A királyi parlamentek (törvényszékek) bíráskodását a hűbéresekre, sőt bűnügyekben a pragmatika szankcióban (1268.) a papságra is kiterjesztette. Ez a pragmatika alapította meg a *francia nemzeti egyházat* (l'église gallicane), mert kimondta, hogy a papság az *állam* hatósága alatt áll, szabadon választott főpapjait nem a pápa, hanem a *király* erősíti meg s egyházi törvényeket kihirdetni, egyházi adókat beszedni (a placetum-jog alapján) csak a király engedelmével lehet. A király kétszer is lángra lobbantotta a franciák vallásos lelkesedését ; Egyiptom (1248—54.) és Tunisz (1270.) ellen viselt kereszteshadjárataiban mégis politikai érdekek vezették, mert *gyarmatokat* akart szerezni a Földközi tenger afrikai partjain. Családja hatalmát, európai befolyását nagyban növelte, hogy testvére, Károly anjou herceg, Nápoly és Szicília királya lett, de mint a pápa hűbérese. Lajos halála (1270.) után, a szicíliai olaszok Palermóban, a *szicíliai vecsernye* (1282. márc. 30.) idején levágták vagy kikergették a gyűlölt idegeneket, Nápoly azonban a franciáké maradt. Ötven év múlva egy nápolyi herceg, Károly Róbert, már mint magyar király emelt Lippán templomot szentté avatott őse, IX. Lajos tiszteletére ; Nagy Lajos pedig, éppen száz esztendővel hérosz eponimoszának halála után, személyes uralma alatt egyesítette Magyar- és Lengyelországot. Akkor a Cape-tek már Európa $\frac{1}{8}$ részén,

280. ábra. VIII. Bonifác 1300-ban kihirdeti az első jubileumi búcsút. (Giotto egykorú festménye a Lateránban.)

1,500.000 km.² területen uralkodtak, mint hűbéreseikkel bántak a francia földön élő pápákkal s elsősorban dinasztikus alapon nagyobb hatalmuk volt mint amelyet a német-római császárok közül még az Ottók, Henrikek és Frigyesek is gyakoroltak.

Az állameszmét a »szép« IV. Fülöp (1285—1314.) minden elődjénél erősebben láncolta a dinasztikus eszméhez; kortársa azonban olyan pápa volt, aki az egyetemes egyház érdekében a Capet-ekkel szemben is folytatta a Hohenstaufok ellen diadalmasan bevégzett küzdelmet. A Capetk különben is olyasmít tettek, amibe a Hohenstaufok már belevesztettek; európai hegemoniára Olasz-

281. ábra. IV. Fülöp és kísérete a királyi palotából a templomosok elégetésére indul. (A British Museum XIV. századbeli egyik kódexének miniatüreje.)

ország egyesítésével törekedtek. Az olasz hazafiaknak a sicíliai vecsernye után is tetszett volna az Anjouk egységes Olaszországa. Ez egység érdekében V. Coelestinus pápa 1294. dec. 13. példátlan módon lemondott a legfőbb egyházi méltóságról. Az egységért lelkesedő Dante mindamellet a pokolba vetette, az egyház azonban már 1313-ban szentté avatta a remetét. V. Coelestinus lemondását az Anjouk segítették elő, hogy VIII. Bonifác (1294—1303.) személyében olyan pápát ültessenek trónra, ki Siciliát az Aragoni háztól visszavenni és Magyarországot megszerezni segítsen. A lóra ülő pápa kengyelvasát csak Martell Károly, a magyarországi királyjelölt nem tartotta hiában. Apja, Károly

nápolyi király, a másik szolgálattelvő, csatlódott benne, mert Bonifác éppen mint olasz gátolta az Anjouk itáliai terjeszkedését. Gyöngítette őket saját hazájukban is, amennyiben nem ösmerte el a pragmatika szankciót és csak keleti (magyarországi) politikájukat támogatta, hűbériségök reményében. Az 1300. évre az első jubileumot hirdetvén Rómába, az oda százezrével özönlő zarándokok láttára érezte hatalmát s helyre akarta állítani a pápaság főuralmát. Már Albert német királynak megizente, hogy ő a Caesar, ő az imperator. De Fülöp is annak érezte magát Franciaországban. Mindjárt trónraléptekor kizárta a papságot a közigazgatásból és a törvénykezésből. Az illetékes hatóság értesítése nélkül valamely pap vagy barát megkeresésére egyetlen zsidót sem

282. ábra. Avignon.

szabad elfogni; vagy az inkvizitorok pusztá kívánságára senkit sem szabad börtönbe vetni. A papokat, főképp a ciszterciákat, állami adózásra szorította s a pápa tiltakozását visszautasította. A francia papság viszont kijelentette, hogy az angolok ellen Aquitania birtoka miatt folytatott háborúra hazafiságból megfizeti az adót. Nem Rómába ment, ahová a pápa a francia egyházpolitikai ügyek megbeszélésére híttá, hanem Párisba, hová a király először gyűjtötte egybe a papi, nemesi és polgári, vagyis mindahárom rendet (États généraux). A nemzetgyűlés 1302. április 10-én valóságos függetlenségi nyilatkozatban jelentette ki, hogy Istenen kívül világi ügyekben csak királynak engedelmeskedik, aki senkinek sem hűbérese. A pápa viszont (1302. nov. 18.) ex cathedra hirdette, hogy az egyház látható fejének, a pápának, mindenki

engedelmeskedni tartozik, mert a kard ugyan a királynál van, de azt csakis az egyház parancsára és védelmére szabad kihúzni. Végre 1303. április 13-án átok alá vetette Fülöpöt, letette trónjáról s országát hűbérül I. Albert német királynak ajándékozta. Rendelkezni próbált ő azelőtt I. Edward angol, II. Vencel cseh, I. Vencel magyar, II. Frigyes sicíliai és I. Albert német királlyal is; de csak az utóbbinál ért célt, amit mindjárt jutalmazni kívánt. Most Fülöp király, Nogaret Vilmos kancellár vezetése alatt, csapatokat küldött a pápa ellen, ki nyílt harcban állott a Colonnákkal. Bonifác 1303. szept. 7. teljes díszben, fején a pápai (akkor még csak kettős) koronával, trónon ülve, Anagniban (Firenze és Siena közt) várta a franciákat. Ezeknek kísérfője, az olasz *Colonna Sciarra*, fellépett trónjára, vaskeztyűjével arculütötte és elzáratta az aggastyánt. A nép ugyan harmadnap kiszabadította, de az izgalom egy hónap alatt megölte »az utolsó középkori pápát«.

Korunkban Gladstone, a nagy államférfiú, megjegyezte hogy V. Coelestinus lemondása után törvénytelennek kellett tartani minden utána következő pápát, mert Bonifác választása a törvényes pápa életében történt. Olyan tanítás, melynek hirdetői közül hatszázat mint eretneket égettek el. A körülmények azonban kedveztek ennek a felfogásnak. Szent (XI.) *Benedek* Nogaret és társai kivételével Franciaországot felmentette az átok alól; hirtelen halálát Nogaret mérgének tulajdonítják. Bertrand d'Agoust bordeauxi érsek, ki *V. Kelemen* néven lett pápa, már feléje sem ment Rómának. 1309-ben a francia provençei *Avignon*-ba, II. Anjou Károly nápolyi király birtokára, tette át a pápaság székhelyét. Ott 1376-ig tartott »az egyház babiloni fogsága«. Kelemen talán csak abban az egyben nem volt Fülöp király készséges eszköze, hogy nem gyámolította testvérét, Valois Károlyt, a német korona megszerzésében. De megsemmisítette Bonifácnak a franciák ellen kibocsátott bulláit, franciákat nevezett ki bíbornokoknak, 1312. május 6-án feloszlatta és kiátkozta a templomosok rendjét. Szótlanul tűrte, a francia király 1313. márc. 18. mint hurcolja máglyára *Molay* Jakab nagymestert, a legjelesebb vitézeket s mint kobozza el mérhetetlen vagyonukat. A nagymester Isten ítélőszéke elé idézte őket; s esztendőre meghalt mindakettő: Kelemen (1314. ápr. 20.), aki először mondott le a pápa főhatalmáról és Fülöp (1314. nov. 29.), akinél határozottabb győzelmet a pápaságon félezzredév mulva még Napoléon sem aratott. Róma hegemoniájának, a középkor legégetőbb kérdésének, ő vetett véget.

XII. FEJEZET.

A KERESZTÉNY TÁRSADALOM ARANYKORA.

I. A XIII. század tudása.

Krónikáiró barát.

IUDPRAND püspökön kezdve *Kézai* Simonig az egykorú krónikásoknak egész sora ismerteti a X—XIII. század küzdelmeit. Ez a forrongás magával sodort minden egyetemességet, lejáratta a pápaság és a császárság főhatalmát, valamint a kereszteshadjáratokat, hogy megmentse, sőt uralomra juttassa a *nemzeti eszmét*. Hogy miként növekedik a nemzetek politikai csiszoltsága vagy éppen éleslátása, a *történetírás* színvonalának emelkedése bizonyítja. A *német* Liudprand, Widukind, Thietmar, Wipo, Hermannus Contractus, Lambert, Bruno, Benno bíbornok, Gembloursi Siegbert, Bremai Bernát után csak a XII. században érkezett el *Freisingi Ottó* s vele bizonyos tekintetben az *oknyomozó történetírás* ideje. A *franciáknál* Villehardouin megkezdi a *mémoire-írást* (a középkori történetírás igazi dicsőségét). Joinville (Szent Lajos történetírója) a franciák első jelentékeny historikusa. Már nem a tartományi, vidéki élet szűk körében, hanem — az állami élet fejlődésének megfelelően — nemzeti szempontból vizsgálja az eseményeket. Az *angolok* latin krónikásai, Henry of Huntington és William of Malmesbury gondolkodó emberek, kik nemcsak elbeszélni, de néha ítélni is tudnak. A *dán* Leo Grammaticus, az *orosz* Nestor, a *cseh* Cosmas Pragensis, a *lengyel* Martinus Colonus, a *magyar* Kézai és a magyar dolgokról író Rogerius, az *olasz* Salernoi Amatus, a *görög* Konstantinos Porphyrogenetos, Kedrenos, Niketas Choniata, Zonaras, Anna Komnena stb. neve emelkedik ki különösen azon krónikások közül, akiket Potthast vagy Monod középkori történeti bibliográfiájában oly nagy számban sorol fel. Turpinus krónikáján mint a középkori tudatlanság mintaképen gúnyolódhatnánk, ha éppen azt a gyanút nem keltené bennünk, hogy a XI—XII. század álláspontján olyanformán akarta nevetségessé tenni a Nagy Károly korabeli kezdetleges lovagkort, mint ennek a XI—XII. századbelinek utánzását pár század múlva Cervantes a Don Quixotében.

Nordenskjöld modern Periplusát és facsimile-atlaszát kell végiglapoznunk, hogy lássuk, milyen fogyatékosak voltak a földrajzi ösmeretek abban a korban. Pedig a normánok már a *negyedik földrészt* is tapodták, Európa két földrész ellen hadakozott, s arab utazók tapasztalatokat gyűjtöttek az egész óvilágban. Az európai utazók közül is bámulatot keltett Benjáminnak, a tudelai rabbi fiának (1160—73.), Julianus magyar barátnak, Jean de Plan Carpininak, Rubruquisnak keleti és különösen a három Polonak ázsiai útja. Marco Polonak kínai tudósítását egész Európa bámulattal, bár egyideig hitetlenkedve olvasta; de egy század múlva éppen ez keltett benne kedvet tengeri útakra, földrajzi felfedezésekre.

Bremai Ádám kanonok már gyakorlati érvekkel bizonyítgatta, amit Ptolemaios óta is csak a kiválasztottak hittek, hogy a Föld gömbalakú. Kétségtelen, hogy a középkor tudósai a természet vizsgálatában még az araboktól ellesett kísérletek után sem jutottak tovább a tapogatózásnál. W. Ramsay 1903-ban először adván hírt a rádiumból kiáradó gáznak heliummá, tehát másik elemmé való változásáról, sokan úgy hitték, hogy ez a felfedezés felveti a középkor aranycsináló alchimistáinak azt a kérdését, lehet-e közönséges, kevésbé értékes elemet arannyá változtatni. Ugyanakkor az angol Thompson a hidrogénium egy parányát 2000 legkisebb részre, ú. n. elektronra bontván, úgy sejtette, hogy ezek az elektronok megközelítik az alchimiában emlegetett őanyagot, mely bizonyos szám arányában összehozva, vegyi testet, pl. aranyat állíthat elő. A Société alchimique de France műhelye és Jolivet Castello laboratóriuma nemcsak a középkor vegyészétére, hanem *szellemének* ápolására is érdekes.

Imádkozással, ráolvasással nemcsak a középkorban, hanem 1902-ben Berlinben is gyógyítottak, holott az emberek amott Avicenna, emitt Virchow századában éltek. 1273-ban hazánkban eltiltották a domokosrendieket az alchimia s 1279-ben általában véve a papokat a boncolás tanulásától. Nem azért, hogy elriasszák őket a tudományok művelésétől, hanem hogy egészen lelkipásztori kötelességeiknek élhessenek. Rogerius *Bacon* szerzetes a XIII. században a hittudományokat igen is összeférőknek találta a szabad kutatással s inkább a tekintélyek föltétlen tiszteletében látta a tudományok fejlődésének akadályát. A varázslat ostobaságaival szemben a természet erőinek megfigyelését, felhasználását sürgette. Oly találmányokat sejtett, amiknek némely részében a nagy Napoléon hetedfél század múlva sem hitt. Látott géperővel működő hajót, melyet egyetlen ember evező nélkül kormányoz. Látott, lovak nélkül roppant sebesen haladó kocsikat. Repülőgépet, mely a madaraktól ellesett módon suhan végig a levegőben. Búvárharangot, mellyel a tenger fenekére szállhatnak. Óriási messzelátókat, melyek a távolságot elenyésztetik, csodáserejű delejeket stb. Szent hittel, meggyőződéssel hirdette, hogy »sokat nem tudnak a bölcsek, amit egykor a legkisebb iskolás gyermek is tudni fog«.

Bámulatot keltenek *Albertus Magnus* természettudományi ösmeretei. Az egyszerű barát, ki püspök korában is gyalog, koldulva járt faluról-falura, huszonegy kötetben írta meg tudományos vizsgálódásai eredményeit. A világ a bölceletnek és a természettudományoknak Aristoteles szellemében való rene-

szanszát tőle számíthatja. Hit dolgában Szent Ágoston a mestere, de megírta már, hogy a filozófiát filozófiailag kell tárgyalni. A XIII. században különben határozottan az egyházi felfogás és a skolasztikai teológia kerekedett felül. Azért nevezik ezt a kort *a keresztény társadalom aranykorának*. A skolasztikusok a XI. század óta rend- és módszeres keresztény bölcsészeti iskola alapításán fáradoztak, mihez alapul Aristotelest s vele egyeztetve a szentatyák műveit vették. Szent *Anselmus*, *Abälard*, *Petrus Lombardus* és *Alanus* művét a XIII. század nagyjai: *Albertus Magnus*, *Alexander Halesius*, *Duns Scotus*, *Scotus Erigena*, Szent *Bonaventura* és Aquinoi Szent *Tamás* fejezték be. »Szent Tamás szárnyain — XIII. Leó pápa ítélete szerint — az emberi ész oly magasra emelkedett, hogy magasabbra már alig szárnyalhat. A hit az észről több és hathatósabb segítséget alig várhat, mint amennyit Szent Tamástól nyert.« A pápa kijelentette, hogy a skolasztikusok komoly módszerét elhagyni nem szabad, mert csak így, a *kinyilatkoztatás* és az *ész* erőinek egyesítésével lesz a hittudomány továbbra is a hit bevehetetlen bástyája. Felszólította az összes főpapokat, helyezték vissza Szent Tamás »aranyánál becsesebb bölcséletét ősi jogaiba«. Ime a XIX. században újra felhangzik a XIII. század csengő szózata és elnyomnitőrekszik Comte és Stuart Mill pozitivizmusát, Marx materializmusát, Kant apriorizmusát, Hegel abszolutizmusát, Schopenhauer és Hartmann nihilizmusát! Nemcsak azon kor egyetemei hirdették elméletét, hanem az ellenreformáció programja az ma is: a XIII. század reneszanszára való törekvés. — A keresztény iskolákat, mint a keresztény közszellem fejlesztőit, a középkorban mindenütt teljesen egyformán rendezték be, s mindenütt

283. ábra. Aquinoi Szent Tamás.

ugyanazon terv szerint tanítottak. A *trivium* (grammatika, retorika, dialektika) és a *quadrivium* (aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika) tulajdonképpen ugyanaz volt Franciaországban, mint Magyarországon. Elmondhatni tehát, hogy a XIII. században az iskolák sokkal többet tettek a népek ismereteinek egyenlőségére mint mai nap, s a tanítás módjában és fokozataiban távolról sem volt meg az a különbség, mely most annyira növeli a népek sajátos vonásait. Míg korunkban egy évtized alatt néha kétszer is változhatik valamely ország tanrendszere, kiváltképpen pedig az oktatás valamely fokának tanterve, a XIII. században aggódalmasan ügyeltek, hogy egykönnyen még felsőbb iskolák se vegyenek be új tantárgyakat. 1273-ban például a domonkosrendiek budai gyűlése a rend tagjait az alchimia s 1279-ben a budai zsinat a papokat a boncolás tanulásától eltiltotta.

Valóban szükség volt arra, hogy a ferenciek és domonkosok magával a *néppel* foglalkozzanak. Hiszen pl. nálunk 1222-ben II. Endre még határozottan tiltotta, hogy udvarnokai, várnépei, vagy szolgálai közül valamely főpap akárkit is klerikussá avathasson s így a tanulás szabadságában nem részesített mindenkiket. A kolduló barátok az *ingyenes és általános oktatás* elvének alkalmazásával nagy szolgálatot tettek tehát magának a demokráciának is, melynek lételöket köszönhatték. Az iskola vagy a templom szószékeiről Isten félelme mellett valóságos szocialista nézetekre tanították hallgatóikat. Egy magyar humanista költő, Taurinus, még a XVI. század elején is erről vádolja őket, mikor ily szavakat ad Dósa György ajkaira :

»Jártas nem vagyok a tudományokban, — nem is értek
Már születésemnél fogvást sem a cifra beszédhez :
Elmondom mégis, ha reám hallgattok, amikre
Ifjúságomban tanítottak szerzetesek, kik
Csuklyákat fölhuzva beszéltek a templomi székről.«

A XII. század második felétől kezdve már egyes *városok* is alapítottak iskolákat. A papok iskoláinak módjára ugyan, s a papi skolasztikusok engedelmeivel, de többnyire *világiak* vezetése alatt. Írás, olvasás, számolás és némi topográfia mindenesetre szükséges volt a leendő kereskedők és iparosok számára. Természetes, hogy ezekben az iskolákban a gyermekek anyanyelvén tanítottak, de latin könyveket is olvastattak, hogy az igyekvők továbbhaladhassanak. Mint az elemi és a középiskolákban általán, itt is magolni kellett ; a tanító ugyanis, vagy valamelyik jobb tanuló, addig ismételte a feladott szöveget, míg valamennyi be nem vágta. A könyv és papiros olyan drága volt, hogy még módosabb fiúk is csak bajjal szerezhatték meg s azért egyelőre így segítettek magukon az anyag elsajátításában. Az anyagot inkább a reális ismeretek köréből merítették, anélkül hogy a XIII. században még feltűnőbb különbség támadhatott volna a papok és polgárok iskolái közt. Hiszen a jobb tanerők itt is a ferenc- és domonkosrendiek közül kerültek ki. A legfeljebb 40 forintos évi fizetésre egyébként csak kicsapott barátok vagy felsőbb iskolai tanulók jelentkeztek, akik szerződésükben rendszeren azt is kikötötték, hogy szabad legyen korcsmákba járniok. A rektor (tanító), ha megunta a dicsőséget, vagy inkább

OSZK

Országos

Könyvtár

PÉNZEK KRISZTUS SZÜLETÉSÉTŐL FOGVA A KÖZÉPKOR VÉGEIG.

a nyomorúságot, felmondott s faluról falura vándorolva, ott tanított, ahol éppen keresete akadt. *Ebben a részben* az országok nem korlátozták a tanítás szabadságát.

Tanítójával néha az ifjúság nagy része is vándorbotot fogott a kezébe s ment új iskolát keresni magának. Egy-egy tanár vagy főiskola hírneve néha messze útra készítette őket. A deák kardot hordott, de azért nem szégyelt koldulni, sőt — ha szerét tehetette — lopni, rabolni sem, hogy gyaloglásában éhen ne vesszen. Az útiköltség szerzésének eszközei közé tartozott, hogy a falusiakat énekléssel, tréfákkal, bohóságokkal, tánccal mulattatták, azonkívül gyógyították őket, vagy pedig jó pénzért megmutatták nekik, hol kutassanak kincs után. A kis deákok a nagyok zsarnoksága alatt álltak és velök együtt veszélyeztették az utak biztos voltát. A histriók vagy garaboncás diákok azonban csak a XIV. században lettek igazán alkalmatlanok; akkor, amikor különösen szokásba jött, hogy a tanulók ne ragaszkodjanak egy főiskolához vagy egyetemhez.

A XII. század óta az *egyetemek* Európa tudományos műhelyei. A középkorban felülről lefelé hatva szervezték az államot és társadalmat. A felvilágosodást a legmagasabb fokról terjesztették. A felkelő nap is a hegyek ormait aranyozza meg legelőbb: azokat a jegeseket, amiket felmelegíteni, elolvasztani sohasem bír; sugarai később érik, de jobban hevítik a rónát. A középkorban a népiskolákat, melyek a XIII. században keletkeztek, a főiskolák csakugyan megelőzték. Ezek a középkor saját alkotásai. Nem hasonlíthatók össze sem a görögök, sem a rómaiak főiskolaival; nem is tisztán arab-utánezatok. Az első egyetemi szabadságot I. Frigyes 1158-ban adta ki a *bolognai* jogakadémia számára. Ott csakhamar 12.000-en hallgatták a jogot. A tanulók, úgyszólván, szövetséges köztársaságot alkottak. Nemzetek szerint csoportosultak, külön rektorok igazgatása alatt állottak és szervezetökben lehetőleg hazai törvényeiket, szokásaikat alkalmazták. A 18 hegyentúli (ultramontanus) nemzeti kollégium közt magyar is volt, míg a 17 hegyeninnen (citramontanus) nemzet az olaszok közül került ki. (Az egyetem XIV. századbéli statutumait a pozsonyi káptalan őrzi.) A XIII. században fennállott már a salernoi, párisi, nápolyi, toulousei, salamancai, montpellieri, lisboai, perugiai, maceratai, oxfordi és cambridgei egyetem is. Salernóban és Montpellierben az orvosi, Bolognában a jogi, Párisban (hol a magyarok az angolokhoz és a németekhez csatlakoztak) a hittudományok vonzották a hallgatókat, kik közt igen tekintélyes állású férfiak, de 10—12 éves gyermekek is voltak. Ahogy IV. Ince (1254. febr. 4.) mondta az első teljes egyetemről, a párisiról, a négy (teológiai, jogi, orvosi és filozófiai) kar vagy scientia a tudományok paradicsomából, mint négy folyó, a világnak mind a négy tája felé elágazik s az egész Földet elárasztja, megöntözi. A magisteri (utóbb doktori) címek a magyaroknál sem ritkák, ami külföldi tanulmányokra mutat. A veszprémi iskola nem volt egyetem (studium generale), de leégésekor (1276.) jogtanára, *Pál* mester, 400.000 korona erejéig károsodott ugyanakkor, mikor divatba jött a Kún László szekere.

A párisi egyetem XIII. századbéli kancellárainak beszédeiből kiviláglik, hogy a hallgatók egyes nemzetei, vagy a tanulók s a polgárok, mesteremberek

közt gyakran került a dolog véres verekedésre s a tanulók negyede Páris legzajosabb része volt. Különösen a szabad művészetek hallgatói csaptak éjjelenként óriási lármát, betörték a házak kapuit s a bíróság alig győzte meghallgatni az ellenök érkezett panaszokat. Sok bajuk volt a grisettekkel, akikkel durván bántak, ruháikat összetépték, hajukat megcibálták, mivel ezek még a klerikusokat is hálójukba akarták keríteni. 1276-ban a pápa kénytelen volt kiközösíteni azokat a párisi diákokat, kik ünnepnapokon is dorbézoltak, táncoltak, sőt a templomban is kockáztak. Örökösen a korcsmákban ültek, pedig a szegényebbeknek koldulniok kellett. Vígan énekelgették azt a dalt, melyet az angol *Mapes* Valter valamikor 1158-ban írt, mikor még maga is a párisi egyetemet látogatta: »Meum est propositum in taberna mori...«

»Akárhogy lesz, csap alatt
Haljak meg egykoron...
Eltestálok én mindent,
Kivéve a borom'.
Az utolsó kenetkor
Még egy kortyra vágyom:
Azután a poharat
Majd a falhoz vágom!

Ajkimat nem hagyta el
Soha fenkölt ének,
Míg gyomrom az étkezést
Nem elégele meg.
De kapitóliumom
Bacchuserőt nyervén:
Énekelek a világ
Akármelyik nyelvén.«

A XII—XIII. századból körülbelül 200 ilyes latin és német deákdal (seria, amatoria, potatoria és lusoria) ismeretes.

A párisi főiskoláról közrebocsátott chartularium már a XII. századból 55 oklevelet közöl, de III. Ince pápa a szentiratok, törvények és szabadművészetek mestereihez intézett leveleiben ezt a főiskolát csak 1208-ban vagy 1209-ben nevezi először egyetemnek; 1207-ben pedig Odo párisi püspök említi a párisi tanulók községét, holott Fülöp Ágost a párisi tanulók számára 1200-ban adott szabadalmában ilyen községről nem szól. III. Ince szerint három törvénynek minden párisi mester engedelmeskedni tartozott. Ezek a törvények illendő öltözetükről, a leckék és vitatkozások rendjéről és az elhunyt papnövendékek temetéséről szóltak. A tanárok és tanulók egyetemét, mint jogi személyt, először csak a saint-jacquesi prédikátor-szerzetesek ügyében 1221-ben kiadott szabadalomlevél említi, melyben az egyetem a Saint-Jacquesban élvezett jogait a prédikátorok perjelére ruházza át. Egyebek közt kikötötte, hogy a szerzetesek egyszer egy esztendőben az egyetem élő, másszor pedig elhunyt tanáraiért és tanulóiért misézzenek s az ott nyugodni akaró teológust káptalanukban, más kar tagját pedig kolostorukban temessék el. Az egyetem pecsétjét a pápai követ, ki ellen mintegy 80 mester föllázadt, 1225-ben a tanárok és hallgatók jelenlétében összetörette. 1246-ban azonban a mesterek kérelmére IV. Ince pápa megengedte, hogy új pecsétet készíthessenek. A hallgatók száma egyre növekedett s 1231. április 13. IX. Gergely már erélyesen föllépett azok ellen, kik *tanulóknak csak hazudják magukat, mert nem járnak az előadásokra* s így nem is részesülhetnek az egyetem kiváltságaiban. A Fülöp Ágosttól nyert kiváltságok megújítására másnap már mégis buzdította IX. Lajos királyt. Párist a tudományok szülőjének, második Kariath Sephernek, a tudományok városának nevezte. A szétzülléstől ő mentette meg; mert a király és az egyetem 1229-ben oly súlyos viszályba keveredett

egymással, hogy III. Henrik angol király 1229. július 16. jónak látta Angliába meghívni az összes tanárokat és tanulókat. A szabadművészetek és a fizika karának hallgatói csakugyan Anjouba és Orléansba menekültek a király haragja elől s ott folytatták tanulmányaikat. Két esztendő múlva ismét visszatérhettek, mire azután 1231. május 10-én a pápa elrendelte, hogy hét éven át az egyetem az ő engedelmére nélkül senkit se átkozhasson és rekeszthessen ki a maga tagjai közül. Erélyesen föllépett Vermandois sénéchalnak Fülöp egyetemi kancellárral szemben való erőszakoskodásai ellen is és Toulouseban a párisinak mintájára, de ennek sérelme nélkül, állított (1233. ápr. 27.) studium generalét.

Az egyes tudományszakok tanárai már korán *karok* szerint csoportosultak s 1213. augusztusában egyrészt a tanárok és tanulók, másrészt pedig az egyetem kancellára megegyeztek, hogyan történjék a teológiai, törvénytudományi, fizikai és művészeti tanárok képesítése. A karok (fakultások) szervezetét III. Honorius pápa a párisi egyetemen csak 1219-ben említette, de működésök körét IX. Gergely pápa először 1231. április 13. jelölte meg szabatosabban. A négy kar határozott elnevezése csupán a párisi egyetemnek a főpapokhoz és az egyetemi hallgatókhoz 1254. febr. 4. egyes papok, különösen a prédikátor-barátok ellen intézett levelében fordul elő. E szerint Páris, paradicsomi gyönyörű, hajdanában a tudományok tiszteletreméltó gimnáziumát alapította, mely a bölcsesség kútfeje lett. Négy fakultásra, t. i. a *teológiaira*, a *jogira*, az *orvosira* és az észszerű, természeti és erkölcsi *filozófiaira* oszlott, mint a négy paradicsomi folyó, mely a világnak mind a négy tája felé elágazva az egész Földet elárasztja és megöntözi.

Ezeknek a scienciáknak vagy fakultásoknak élén, ha csak egy 1264. évi okirat említi is először, dékánok állottak, kivéve a szabadművészetek karát, melynek elnöke maga a rektor volt. Minden kar külön pecséttel élt. A karok szabatosan meg lévén jelölve, kétségkívül a párisi főiskola volt az *első teljes egyetem*. A bölcsészeti kar csak 1270-ben vált ki a teológiából, midőn a szerzetes tanárok a világiakkal meghasonlottak s a művészetivel egyesülve, azontúl állandóan negyedik részét tette az egyetemeknek. Maguk a pápák is előmozdították ezt a különválást; IV. Ince pl. 1254-ben határozottan kárhoztatta, hogy a klerikusok szivesebben hallgatnak polgári jogot mint filozófiát s azt kívánta, hogy emellett a hittudományokra és szabadművészetekre is nagy gondot fordítsanak. Már a XIII. század végén a szabadművészetek és bölcsészeti kara volt Párisban a leglátogatottabb s egyúttal annak voltak a legifjabb, leglelkesebb hallgatói. A párisi egyetem hallgatóinak számát, kétségkívül valami félreértés következtében, egyidőben 52.000-re s máskor is több ízben 30.000-re becsülték. Nagyon szép jövedelmeik lehettek tehát a tanároknak, kiket a hallgatók eleintén fejésként fizettek. Odofredus párisi tanár egyetlenegy előadásért 400 lírát kapott.

A tömérdek tanuló többnyire a szerzetesek vagy más vendéglátók házaiban hallgatta a tudomány ígét, mert az *alma maternek* (édes anyának), ahogy már nevezgették, eleintén nem voltak saját épületei, melyek ily roppant tömeget befogadhattak volna.

Mivel a studensek közt néha más szakok tanárai s a közélet egyes kitünőségei is helyet foglaltak, természetes, hogy a tekintélyt nem külső címekhez,

hanem a tudományra termettséghez kötötték. Mindenki azon volt, hogy tudományos jelentőségét elösmertesse. Azok a hallgatók, kik valamely egyetemet látogattak, ami különben már magában véve is dísz és bizonyos jogokat adott nekik, úgyszólván a köznemesekhez, míg a promoteáltak a lovagokhoz hasonlítottak. A párisi egyetemnek három főfokozata volt a tanulók megkülönböztetésére. *Bakkalaureusok* voltak azok a legjobban vitatkozó hallgatók, kik még előadásokra jártak, mestereik megbízásából azonban — mint asszisztensek — már maguk is tanítottak az ismétlő órákban. A *licenciátusok* az egyetem kancellárjától nyerték kitüntetésüket, melynek következtében, ha elegendő jelét adták képességeiknek, a *magisteri* (utóbb doktori) címért és jellegért pályázhattak. Ez a cím pedig már az egész állam, egyház és társadalom becsülését vonta maga után.

Egy mandarinnak alig kell több vizsgálaton túlesnie, mint a mennyit hallgatóitól a középkor egyetemei követeltek. Míg a felolvasások (lekturák) alkalmával a magister ex cathedra beszélt, a studensek egyszerűen elfogadták az előadást; szombatonként azonban a disputációkon szembe is szállhattak velök. Ezek a disputációk a középkori egyetemek lovagjátékai voltak. Az ismeretlen ifjú vagy férfiú épp oly hirtelen feltűnhetett itten, ha tanárját sarokba szorította, mint a lovagjátékokon az ifjú levente, ki valamely ösmeretes daliát vetett ki nyergéből. Utóbb már csakugyan oly szenvedélyesek lettek a viták, hogy jónak látták az oppugnánst a deszkafal egyik oldalára, a másikat pedig túlfelől állítani, hogy valamiképpen hajba ne kaphassanak. Ezek a disputációk tulajdonképpen a kollókviumok ősei. Egyébiránt akár az ilyes, akár pedig az utcai kihágások ellen is megvolt az egyetemnek a maga orvossága, amennyiben a párisi egyetemen már 1200-ban alkalmazták a vesszőt, mellyel még a bakkalaureust is büntethették.

Sokkal jobb fegyelmet tarthattak a *kollégiumokban*, melyeket egyes jötevők alapítottak. A Sorbonnet pl. 16 szegény teológus számára *Sorbon* Róbert, IX. Lajos udvari káplánja, alapította abból a célból, hogy az egyetemi tanulók teljes ellátásban és ismétlő oktatásban részesüljenek. Ily helyeken latin volt a társalgás nyelve s az önképzésnek sokkal tágabb tere nyílt. Az angol egyetemeket egyáltalán bennlakással (internátussal) kötötték egybe. Egyforma életmódra szorítottak mindenkit a nélkül, hogy megszüntették volna a rendek közt való különbséget. Oxfordnak most is 19, Cambridgenek pedig 16 kollégiuma van. A lordok legidősebb fiai ugyanazon szabályok alatt állottak mint a kisebbbrangúak; azonban a kollégiumban emeltebb helyen, az első sorban ültek s a vizsgálatokon is nagyobb jogokat élveztek.

Az iskolai esztendő november közepétől szeptember közepéig tartott s reggel az Ave Maria, délután a litánia végeztével kezdődött. Világításra alig volt szükség, mert a mesterek a legtöbb tárgyat kézikönyv nélkül adták elő. Nem lehetett nélkülözni a jogban a digesztákat s a Codex Justinianaeust, a kánonjogban pedig Gratianus dekretumát és a dekretumok gyűjteményét. A többinél inkább az előadás művészetével kellett hatni. Jó iskola volt az emlékezet számára, hogy a tanár szavaira otthon is vissza kellett gondolni, ha az alaptételeket megtalálhatták is a könyvekben, amelyeket megrendelésre, de mindig

nagy áron tömegesen készítettek az egyetemi városokban nagyszámú könyvmásolóknak.

A tizenharmadik század azonban nemcsak a gazdag, hanem egyúttal a *nagy tanárok* korszaka is volt. Éppen az magyarázza meg az egyetemi élet gyors felvirágzását, hogy egyes lángeszű, nagyhírű férfiak egész tudnivaló sereget gyűjtöttek maguk köré. *Irnerius* és *Accursius* működése a jog magyarázóinak élénk vitáira vezetett már a XIII. században, mely az egyetemeken adta meg a *jogtudomány* fejlődésének lehetőségét és módját. A római jog a kánon-jog fénykorában virágzott fel. Lehetett-e másképp oly időben, mikor a császári és a pápai hatalom döntő harcát vívta egymás ellen? Egyik küzdőfél sem látta szívesen, hogy az egyetemeken a másik irány kerekedjék felül; de végre a *politikai vitát* is bevitték a tudományba, mely a két irány egyeztetésére törekedett.

Az egyetemek szegények voltak, a tudomány azonban nagyhatalmakká tette őket, az új világnézet műhelyeit. Tudós tanáraik az ország legtekintélyesebb emberei közé tartoztak, bíborban jártak, s az egyetemről hazakerült hallgatók maguk is nagy tiszteletben álltak. Mindenütt terjesztették az ismereteket. Történelmet, modern nyelveket nem tanultak, de azért nemcsak teológiai, orvosi, jogi, grammatikai, matematikai, fizikai, metafizikai szörszálhasogatásokat vittek haza, hanem *új szellemet is*. Megtanulták az ország nyelvét, megszerették népét, erkölceit, szokásait; s otthon maguk körül finomabb, nemezebb, választékosabb kört igyekeztek teremteni. Szabad előadásban önállóbban nyilatkozott meg a tanár lelke mint óvatosan, egyházi átoktól, politikai üldözéstől félve írt könyvében. Egyetem alapítására csak a pápa adhatott ugyan engedelmet, azonban a tanítás szabadságának sem ő, sem az állam nem vehetett gátat és, ami még fontosabb, semmiképpen sem tudta megakadályozni, hogy a kutatás szelleme be ne hatoljon mindenüvé. Hogyan lehetett volna különben a XIII. század, az *egyetemek első virágzásának a kora*, annyi eretnek, annyi szent, olyan szabad politikai áramlatok és néhány jelentős találmány és felfedezés százada?

II. Irodalom.

A fényes lovagjátékoknak istenhozzádot mondva, ragyogással, nagysággal, mindennel szakítva, mi szívét egykor öröme gyulasztotta, IX. Vilmos poitiersi gróf, aquitaniai herceg (1071—1127.) a becsület és vitézség hívéhez méltóan fegyverkezni kezdett, hogy a tengeren átkeljen; oda, hol a zárándokok bűnbocsánatot nyernek, a Szentföldre.

Mióta így énekelt az első *troubadour*, kinek neve megmaradt, a költők folyton keresztesháborúkra buzdították lovagtársaikat. Néha valóságos verses prédikációkban lelkesítették őket harcra az Istenért. Mint *Pons de Capdueil* írja, elmúltak már azok az idők, mikor monostori bűnbánat vezetett az üdvösség útjára. Országát Isten olyan vitézeknek adja, kik elmennek, hogy megtorolják azt a gyalázatot, mit a törökök követek el rajta. *Folquet de Marseille* szerint Isten elűzi azokat, kik nem fogtak fegyvert földje meggyalázói ellen s elfelejtkeztek róla, pedig meghalt érettök. Csak a keresztesvitézek kiálthatják az ítélet napján: »Uram, mi is, mi is meghaltunk érted!«

A keresztesháborúkkal egyidős a *troubadourok* rendje. Lovagok, papok, polgárok, sőt parasztok is tartoztak hozzá. Olyan templomnak tekintették a költészetet, hová mezítláb is szabad volt belépni. A dal mindenki előtt megnyitotta a fényes társaságokat. A lovag, ki lándzsája hegyével, kardja élével akarta nevét beírni a történelembe, talán ritkábban jutott hírnévhez mint az a másik, ki saját tetteinek megörökítésére vállalkozott s verseiben magamagát dicsőítette. A verselő lovagok büszkén nevezték magukat költőknek, kitalálóknak, mert dalaikat maguk szerzették s vaskeзtyűiket levetve, lantot pengettek. A csatában egy sorban harcoltak lovagtársaikkal. Ugyanolyan nehéz fegyverzet nyűgében ugyanolyan nehéz fogásokkal igyekeztek megvédeni életüket. Otthon a legelőkelőbb udvarokban, könnyű selyembe öltözve, legügyesebben ők forgolódtak a *nők* körül. Velök együtt ők képviselték a *szellemet és az ízlést*, melyre most már minden úrnak törekednie kellett. A szellem arisztokratái életet, dalt, költészetet, varázst vittek be az ölnyi vastag falak közé. Valóban az életet vitték be: *a nép nyelvét*. A latint meghagyták a papoknak, államférfiaknak, tudósoknak; ők maguk Franciaországban a provençiaiak (*langue d'oc*) nyelvén daloltak. Hétszáz esztendő múlva Mistral hetedmagával megalapította a félibre-k (középkori jogi doktorok) társaságát, mely Victor Hugo korában is művelte az *oc*-nyelvet, pedig azt az olvasóközönség már csak francia irodalmi nyelvre fordítva élvezhette.

A *troubadourok* a népiesnek hódolván, nem igen kaptak komor tárgyakon. Dráma, hősköltemény nem az ő elemök. Dalt, balladát, románcot, szatirát rímekben úgy írtak, hogy mindjárt el is dalolhassák, zenével kísérhessék. Nem törődtek régi mintákkal, klasszikusokkal. Arról írtak és daloltak, amit éreztek, ami a nőknek s pártfogóiknak tetszhetett. Költeményeik hibáikkal, erényeikkel híven rajzolták azt az új társadalmat, melynek színe megadásához sokban járultak ők is. *Bertran de Born* krónikás versei nélkül szinte érthetetlen volna a XII. század sok kiváló alakja: a francia Fülöp Ágost, az angol II. Henrik és Rikárd. *Ermengald de Beziers* szerelmi breviariuma a kor érzését olyan híven ábrázolja, mint amilyen elevenen vázolja *Peire Cardinal* vagy a mont-audoni barát feddő énekei. Valóságos *versbeszedett művelődéstörténet* valamennyi; méltó emlékei a daliás időknek, amelyeknek regényessége bennök tetőzött. A hajnalban felhangzó alba, az este dúdolt serena, az énekelt ballada és románc, a zenével kísért sonnet többnyire a nőnek hódolt. Ha csakugyan bálvány lett a nő, ezt főképpen a troubadourok csapongásának köszönhetette.

»Van-e dicsőség szerelem nélkül?« kérdi a mantovai *Sordello*. Éhség, szomjúság, fagy, amit a vitéznek túrníe kell, mind előbbrevaló volna a szerelemnél? Szívesen átengedi másnak ama fenséges gyönyörök fejében, amikre kedvesénél számolhat. Dante a Purgatoriumban mégis mint hazafias költőt ölelte őt keblére. Léháknak festik a troubadourokat s kicsinylik, hogy nőkről, örökösen csak nőkről dalolva, egyhangúak és unalmasok; pedig szerelmen kívül hit, haza, erkölcs, természet, szabadság is lelkesítette őket. Mi más vitte volna őket az albiak közé, kiknek elnyomásával nekik is hanyatlaniok kellett? Tornajátékokon gyöngéd nők kezéből várták jutalmukat, dalversenyeken az ő koszorúik után esengtek. Lelkesedést keltettek előkelő körökben s dalaikat a nép

könnyen eltanulta. A víg tudományok (gaya scienza) művelői közül egyik sem halhatatlan; de a *nép nyelvét* ők készítették elő az irodalom számára. Nem hanyagolták el az eszményt olyan korban, mely inkább annak keresésével mint kifejezésével törődött. Kétségkívül a felszínen lebegtek. A szív belső világa akkor sem érdekelte őket igazán, mikor örökösen szerelmet, harcot, fényt dicsőítettek. De poézis egymaga az is, hogy urát keresni miként járt várról várra a hű *Blondel*, Rikárd király kedves dalait énekelve, míg Trifels várából dalára dal felelt s a megszabadult király megosztotta koszorúját dalosával. S monda, de nagyon találó monda, hogy I. Edward angol király Wales meghódítása (1277.) után egyszerre ötszáz *bárdot* végeztetett ki, mert félt, hogy nemzetök múltját zengve, az utódokat az angol járom lerázására gerjesztik fel.

»Ötszáz, bizony, dalolva ment lángsírba velszi bárd;
De egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd!«

Lángsírba nem vitte őket, csak azt tiltotta meg, hogy a *bárdok, minstrellek* házról-házra járjanak és pénzt kérjenek a dalukért. Urakhoz csupán valódi minstrellek menjenek, polgárokhoz is csak külön meghívásra s ételen, italon kívül egyéb ajándékot el ne fogadjanak. Nálunk a *regösöket, hegedősöket, igriceket* már csak a kolbásszal teleaggatott, pénzzel felcifrázott rőt ökör vonzotta. Franciaországban szintén elfajultak a troubadourok: bohócok, házalók, kötél-táncosok, bűvészek, útcái énekesek, sőt koldusok lettek. Dalban azonban az ő ajkaikon csendült meg először a *hazai nyelv*, amelynek fensége, bája Dante és Petrarca költeményeiben csak őtánuk ejthette s ejti mindmaig bámulatba a világot.

A francia dal a dalok hazáját, *Olaszországot* is elbűvölte; *Assisi Szent Ferenc* a nagy küzdelemre, élete feladatának megoldására készen, maga is francia dalokat dúdolván indult Olaszországba, hol a szegénységet oly szép dalokban dicsőítette. A *spanyolok* legrégibb költői emléke a Cidről szóló hősköltemény, mely régibb népies románcok felhasználásával keletkezett. A *német* irodalom első virágzása szintén a lovagköltészet korára esik. Nem a franciák érzéki szerelme, hanem az igazi hűség, a nemesen nőies: nem Vénusz, hanem Junó lelkesítette a német lovagköltőket, a *Minnesängereket*. Ahogy köztük a legnagyobb, *Walter von der Vogelweide* († 1230.) tanította:

»Szerelem: sem férfi, sem nő;
Nem lélek, de nem is test ó;
Nincs neve és nincs róla kép,
Eléd csak elburkolva lép.

De azt tudom, hamis szívben
Nem lakozik a szerelem,
S hogy nélküle sohsem árad
Reád isteni kegyelem.«

Monda szerint együtt vetekedett a koszorúért a magyarországi *Klingsor*-ral a wartburgi dalnok-versenyen, amelyet Hermann thüringeni örgróf állítólag magyarországi Szent Erzsébet születése évében (1207.) rendezett. Megszületett már a németek nemzeti éposza, a *Nibelung-ének* is, melyet magyar fordítója (Szász Károly) az Iliász és a Sahnámé mellé állít. A XIII. század elején az osztrák *Kürenberg* (de mindenesetre valamely lovag) jelen alakjába olyas

népies töredékek után öntötte, mint Arany a Toldit. Szintén Ausztriában s ugyanakkortájban keletkezett a *Gudrun*, a németek Odisszeája. Népies hősköltemények helyett inkább lovagi époszokra és költeményekre volt szüksége ennek a kornak. Közel állt kora felfogásához *Hartmann von Aue*, midőn a szegény Henrikben (Armer Heinrich) az Istenbe vetett hitet, a hűséget dicsőítette s azt a szerelmet, mellyel a parasztleány halni kész a beteg lovag helyett. A *Parcival*-ban a papokat, lovagokat *Wolfram von Eschenbach* dicsőíti, *Strassburgi Gottfried* azonban, a *Tristan és Isolde* írója, gúnyolja őket s udvari ember létére küssé forradalmi szellemben festi egy pazar, szerelmeskedő udvar életét.

A költők egy része maga is regényes alak immár ; pl. *Tannhäuser*, kit Wagner Rikárd mûzsája óvott meg a feledéstől. Ez a feledés pedig majdnem azonnal elborította a Minnesängereket és vagabundusokká tette őket, amint Ausztriában és Németországban a Habsburgok jutottak hatalomra. A XIV—XV. század már a költészet és vele a nemzeti érzés hanyatlásának kora a németeknél. Európaszerte megszűnt az a rendiség, mely a Minnesängert, troubadourt, trovaret, minstrellt, bárdot, skaldot, regőst arra utalta, hogy egyszerre viseljen kardot az oldalán, kobzot a kezében. De a lírai hangulat langyos szellője, mely őket dalra lelkesítette, végigfuvalt már Európa nyugati országain s új élet rügyeit fakasztotta mindenütt.

III. Művészetek.

Sohasem volt még hatalom, mely a szép érzésében milliókat annyira egyesíthetett volna, mint a keresztény egyház. Mivel hitet követelt, hatni akart a kedélyre és segítségül hitta a művészet minden eszközét. Hány millió van, ki nem tudja kifejezni, még sejtetni sem örömét, amely keblét dagasztja, fájdalmát, amely szívét összeszorítja? Az egyház már a katakombák dohos üregeiben énekekre fakasztotta a hívők ezreit. Hogy a keresztények soha se feledkezzenek meg hitők vértanúiról, *festményekben, szobrokban* ábrázolta a szenteket, ecset vagy véső segítségével igyekezett jobban megértetni a hit mélységes titkait. Énekekben, zenében egyszerre ezrek érzelme tört ég felé. A kép és szobor előtt szegény és gazdag, Istenben bízva, ugyanazon alázattal borult arcra. A templomban, hová az ókor nagy népei csak kiválasztottakat engedtek be, személyválogatás nélkül otthon érezte magát mindenki: Isten házában Isten fiai. Ahogy Athén kereste a demokráciát még abban is, hogy legegyszerűbb polgárát sem zárta el a műélvezetektől, úgy adott alkalmat erre az egyház a templomokban, az áhitat és a szépművészet csarnokaiban. Szent István azért nem követelte, hogy minden faluban legyen templom, mert olyan egyház, mely a község szegénysége miatt alig különbözik a többi kunyhótól vagy sátorától, nem ragadja meg az új keresztények képzeletét. Inkább tíz falu állítson egy templomot, csak méltó háza legyen az Istennek.

A messzire ellátzó tornyok, kupolák mindenütt, mindenkinek ugyanazon eszme diadalát, az *emberiség közösségét* hirdették. A templomban normán, francia, olasz, magyar, német egy padsorban ülve imádkozott; különböző nyelvek egy sóhajba olvadtak össze. Bűnösnek vallotta magát a legnagyobb

szent, alázatos szolgának a legnagyobb úr. Minden nemzet fiában ugyanazon történelmi emléket elevenítette fel a passzió, a mulandóságnak ugyanazon érzését keltette a *De profundis* és a *Libera* s egyformán hevített a *Te Deum*. Egy volt odabenn az ima, az ének, a szertartás, a nyelv ; s felülről is, a toronyból, mindenkihez érthetően beszélt a kis harang csengése, a nagy harang zúgása. A művészetet, mely mindezen érzelmek szolgálatában állt, megérthette mindenki ; s annál jobban, mert az egyház sohasem szakított a múlttal. Elfogadta, de saját feladataihoz alkalmazta alkotásait. A *Libera* a Perikles korabeli temetések felséges viszhangja ; Jeremiás siralmait és a zsoltárokat zsidóktól vették kölcsön. Szent Gergely csak az emberi hangot tartotta az istentisztelethez igazán méltónak s a művészi karéneket ő kedveltette meg a keresztény egyházakban. Az ének kísérésére az orgonát csak a XII—XIII. század óta használják általánosan. Egy középkori magyar kódex szerint a szentek tenorral dicsőítik Istent, hogy megszabadította őket az ördög kísértéseitől ; diskantban hálálkodnak, hogy minden jóban megerősítette őket ; kontra-tenorral a pokolra kárhozottak káromolják Istent. Ez a három hangnem tolmácsolja idefenn is az emberek érzelmeit s kürt, klavikordium, hegedű, dob, virginál, orgona, cimbalom kíséri az éneket.

A világi ének és zene nemzetiségek szerint váltakozott s így nem fejleszthette az egyetemességet. Magyar himnáriumban Dankó (1893.) csak a magyar szentekről 127 latin históriát, ritmust, antifónát, memóriát, himnuszt és szekvenciát, magyarul pedig 64 népéneket (*cantiones*) adott ki. Az egyház tehát éppen nem zárta ki a nemzeti elemet.

Nemzeti elemek nélkül nem lehetett el a *képirás*, *képfaragás* sem ; egészben véve azonban ezt is az egyház, a vallásos közszellem fejlesztette. A képrombolás és a képtisztelet kérdése elsősorban vallásos, de elválaszthatatlan a művészet történetétől. Milliók kedélyét évtizedeken át izgatta, legyenek-e képek, szobrok a templomokban, vagy sem. Az aranyos hátú bizánci képek merevek és élettelenek voltak. Mégis népszellemet teremtettek ; mert a modoros képen a nép nem műbecset, hanem *jelzést* keresett, mint a katakombák titkosztos ábrázolásaiban. A *freskók* rendesen csak a székesegyházakban voltak igazán művésziések. A XIII. században a magyar falusi templomok falait többnyire magyar szentek életéből vett freskókkal ékesítették. Távlattal, anatómiával, arányokkal, hűséggel keveset törődtek, a névtelen freskók közül mégis akárhány megérdemli a művész nevet. A Bajorországban feltalált *üvegfestés* nagyban emelte a templomok misztikus hatását. A *mozaikművészet* a templomok padozatáról már a IV. században felkívánczolt az oldalfalakra, sőt a mennyezetre is. Együttjárt a nagy arányokkal ; messziről akart hatni, azért főképpen a szentélyek hátsó falán vagy diadalíveken alkalmazták. Talán egy sorba állítható vele a *hímzés*, melynek legrégibb emléke Vercelliben Szent Ilona Madonna-képe, hazánkban pedig Gizella királyné koronázópalástja.

A festést először Giovanni *Cimabue* (1240—1302.) akarta megszabadítani a bizánci merevségtől s maguktól a bizanciaktól, kik képeikkel a Nyugatot is elárasztották. A régiek nagy példái csakhamar rávezették, hogy nem művészet az, melyben nincs egyéniség, élet, természetesség. Firenzei Madonnája

már sugárzik az élettől, mert nem hagyományos szabályok, hanem keblének Istene szerint festette meg. Cimabue és tanítványa, *Giotto*, óta a festésben is törvény lett, hogy csak az a szép, ami igaz. Az igazán történeti festészetet ők ketten alapították meg. Minták, élő arcok és alakok után ezredév múlva ők kezdtek ismét dolgozni; de forradalmi szellemmel eltelve sem vitték be a mitológiát a művészetbe. Beérték vele, hogy az egyháznak dolgozva is bájos ifjú leányok arcáról fessék meg Madonnáikat s képeiken ne a vértanúság és halál borzalmait, hanem inkább az ártatlanságot, szendeséget, szépséget, bájt, kellemet, megdicsőülést ábrázolják. Mindezt olyan drámai erővel tették, aminőt a keresztény művészet odáig nem ösmert.

A művészetben sokáig alárendelt szerepe volt a *szobrászatnak*. Bizancban egészen elhanyagolták, nyugaton inkább csak síremlékeknel alkalmazták. A képfaragótól éppen nem vártak ihletet. A nagyfejű, esetlen tartású, képtelen helyzetű, izléstelen elrendezésű szentek láttára alig tudjuk elképzelni, mekkorát kellett súlyednie a szobrászatnak Pheidias óta s emelkednie Michelangelóig. Emlékszerű alkotások helyett apró-cseprő munkákkal, elefáncsontfaragással, ötvösművekkel bibelődtek. A római és középkori pénzek arcképeinek összehasonlítása maga is bizonyítja az óriási hanyatlást. A római egy dénárral a kezében már remekműnek a tulajdonosa volt; pénzét nézegetve a középkori ember csak borzadva tekinthetett királyára, ki inkább fétisnek látszott. A XII—XIII. században javulni kezdett a helyzet; a Szász-Ércmegye wechselburgi temploma és a freiberger székesegyház aranykapujának domborúművei már új stílust mutatnak. Megvan bennök az antik művészet hatása és a változott idők művészi ereje, felfogása, közvetlensége. Olaszországban *Nicola Pisano* († 1278.) határozottan visszatért az antik mintákra és a természetességre. A pisai baptisztériumban és a sienai székesegyházban lévő szószékei szépségökökkel, ábrázolásaik igazságával, kivitelök mesteri voltával ma is bámulatra ragadják a szemlélőt. Korának művészei nem tudtak lépést tartani vele.

A középkor művészete az *építésben* érte el tetőpontját. Miközben a tanár tudományának minden eszközével bizonyítgatja, hogy a középkor egyúttal a közepszerű tehetségek s az emberi szellem pangásának kora, belezúg előadásába a szomszédos »gót« torony harangja, mintha csak arra figyelmeztetné: több mint félezredéve hirdetem én azt, amit te tagadsz. Némán nyúlnak ég felé Egyiptom óriási piramisai; Aiolos hárfája sem rezeg többé Hellas templomainak omladékai közt; a középkor legremekebb templomaiban azonban ma is ugyanazt az Istent magasztalják, kinek tiszteletére az a műremek sok század előtt emelkedett. A harang, mely imára szólít, ugyanaz talán, melyet az ősapák helyeztek oda, hogy századok múlva is figyelmeztessék késő unokáikat: »Izzott az isteni szikra a mi szíveinkben is.«

A középkor templomaiba áhítattal lép be az is, ki elveti azon idők vezető eszméjét, a vallásosságot. Ha kételkedett ez eszme hódításában s általánosságában, ki kell ábrándulnia a felséges székesegyházaknak, sőt akárhány falusi templomnak láttára. A művészt ilyen alkotásokra, a községet vagy kegyurat ilyen áldozatokra csak olyan eszme ösztönözhetette, mely szívét egészen betöltötte.

Senkisé mondhatja, hogy, merőben a pogányság gyűlölete miatt, az ifjú kereszténység azonnal szakított azzal a művészettel, mely — kivált az építésben — olyan naggyá tette a klasszikus világot. Annak légkörében élt maga is, mert része volt a római világbirodalomnak. Az üldözés korában *katakombákba*, földalatti üregekbe szorítatva, nem a művészet, hanem a célszerűség követelése szerint épített, de amazt sem hanyagolta el egészen. Mikor a kereszténység Róma államvallása lett, a pogány templomok kereszt-

284. ábra. Üvegfestés a chartresi egyházban. (Vancsa István magyar bíbornok arcképe.)

tények kezére kerültek. Néha barbár módon zúzták össze a templomok legremekőbb szobrait és oltárait, mint ahogy a kath. szentképek és szobrok bántották utóbb a mohammedánokat vagy puritánusokat, kik elfoglalt katolikus templomokban tartottak istentiszteletet. A föld alul előbúvó első keresztények a bazilikák (törvényszékek és vásárcsarnokok), egyiptomi szabadon álló templomok, diadalívek és kereszthajók mintáinak felhasználásával alkották meg a *bazilika-stilust*, mely még csupán utánzat, visszaemlékezés. A község számára 2—4 sor oszlop itt is 3—5 hajóra osztja a templomot, melynek legmagasabb része a középső hajó, keleti részén külön térrel (apsis) az oltár és a papság számára. Mennyezete fából úgy készült, hogy a tető szerkezetét látni lehetett.

Tűz és viszontagság könnyen elbánt vele s ez az oka, hogy e stilusnak oly kevés emléke maradt meg. Az angol és spanyol bazilikákból már egy sincs ; elpusztultak az esztergomi, fehérvári, váradi bazilikák is ; de megmaradt Rómában a San Paoli fuori le mura, a Santa Maria maggiore, San Clemente stb. Bazilikákat mostan is építenek, mi annak a jele, hogy a középkor építő-mesterei első kísérletökkel szerencsések voltak.

A *bizánci stilus* amazzal egyszerre fejlődött. Alapul annak a berendezését vette, de a perzsák és tatárok hatása elől sem zárkózott el. Alaprajza az egyenlőszárú görög keresztet ábrázolta ; az ágak találkozásának pontja volt

285. ábra. A velencei San Marco templom belseje.

a templom közepe, mely fölé boltozatos kupolát emeltek. Legfölségesebb alkotása a hagia szofia, Anthemios és Isidoros remeke. Másfél ezredév óta minden megváltozott körülötte s »új faj állott a kidőlt helyére« ; de a képzőművészetnek ez a csodája áll és áhítatra kész. Mozaikjai, képei mészréteg alatt várják feltámadásukat, kupolái félhold helyébe a keresztet ; talán akkor is hiában, mikorra a newyorkiak ennek a mintájára építik fel a világ legnagyobb templomát. Stilusán minden nép módosított ; legtöbbet és legdicsőségesebben a velencei olasz. Szent Márk velencei Campaniléje (harangtornya) ezredéves fennállása után 1902. összeomlott, de áll maga a templom. Bizánci modorban kezdték építeni, a görög és arab építészet legragyogóbb elemeinek felhasználásával folytatták s a román és csücsíves építészet legfelségesebb részleteivel egészítették ki. A reneszánsz mesterei szintén rajta voltak, hogy a csodálatosan szép templomot a képzőművészetek kincsházává tegyék ; s ez talán seholsem

sikerült annyira. Mozaikszerűen kerültek együvé az építészeti stílusok, mozaikokból van kirakva a falakat borító képek nagy része is. A tömördek részlet azonban mindenütt bámulatos összhangban egyesül s a Ciceronék fecsegései, a turisták járás-kelése közt is valóban áhitatra gerjeszt.

Nyugat-Európában a franciák a X. század elején a különböző felfogások önálló egyeztetésével teremtték meg a *román stílust*. Megtartották a bazilikák alaptervezetét, a latin kereszt alakját, melyet a rendesen hármass fő és a rövidebb kereszthajó szabott meg. Az egészet beboltozták, a keresztagak metszőpontja fölé itt-ott kupolát vagy tornyot emeltek. Az eddigieknél több tornyot

286. ábra. A római Szent Szabina bazilika belseje.

építettek, a belső falakat pedig faragványokkal díszesítették. Az olaszok és az angolok csak a XII. században fogadták be az új irányt. A németek a X. század végétől fogva három századon át ragaszkodtak hozzá, de sok tekintetben módosították. A quedinburgi, bambergi, speieri és trieri templomok valódi remekművek. Nálunk a román stílus a XII. században a lébenyi és a jáki templomok befejezésével érte el fénykorát. Ma körülbelül 400 ilyen templom romját ösmerik hazánkban.

A *csúcsíves* irány a XIII. században jutott fejlettségének legmagasabb pontjára. Gótnak, barbárnak az olaszok csúfolták, kik építésök eddigi lágy, hajlékonyabb idomait sehogysem akarták felcserélni ezekkel az éles, szögletes formákkal. *Germán* modornak azért nevezik, mert a németek és angolok valószínűs nemzeti stílusnak tekintik. Pedig az új irány, mint *opus francigenum*, Ile-de-Franceból, St-Denisből és a párisi Notre-Dameból indult hódító útjára.

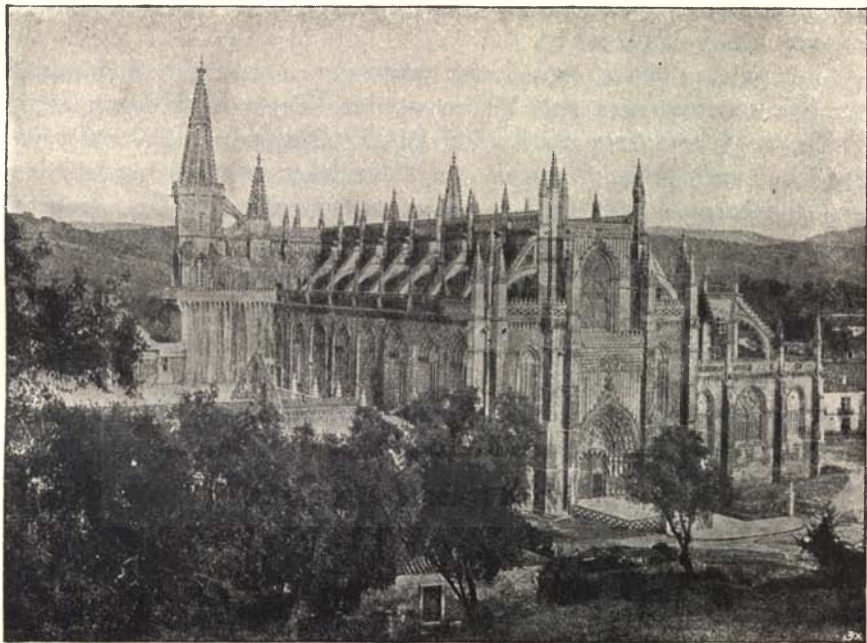
Új eszméket, ízlést, alakokat vitt be az építésbe. A francia mesterek sokat tanultak az araboktól, de legtöbbet a természettől. Druida-őseik az erdők mélyéten mutatták be áldozataikat; ők a fák törzszeit, leveleit, lombozatát, virágait kőből faragták ki. A hűs szellő, mely az ábrándosan záródó boltozat alatt végigsuhan; a félhomály, mely a nyulánk ablakok festett üvegein átszűrődik, a leveles, karcsú oszlopok erdeje közt inkább sejteni enged mint látni. Az orgona elhaló bűgása, majd viharként támadó zúgása, mintha mind az erdő rejtelmait, homályát, bűgását, viharát utánozná. S ahogy a fák sudarai törnek ég felé, óriási fenyők módjára a tornyok úgy hasogatják a felhőket. Ha félbe-maradt valamelyik, arra a hatalmas törzsre emlékeztet, amelyet a vihar derékban tört ketté. A rheimi egyház 36 méteres oszlopai; a beauvaisinak 47 méter magasan záródó boltívei a remekbe faragott padokban imádkozót hogyan ne emlékeztetnék saját csekélységére? Franciaországból ez az irány (alkalmasint III. Béla francia barátjaival) minden más országot megelőzve jött át hazánkba, hol a topuszkói (Zágrábm.) templom már 1207-ben készen állt. A franciskánusok Pozsonyban a XIII. században alkották meg a legszebb magyar csúcsíves tornyot. *Villard de Honnecourt* még 1260. táján elkészítette a kassai dom tervét; az Anjouknak csak a befejezés dicsősége jutott. Ez a templom, kivált alsó részében, hasonlít a kölni domhoz, a legfelségesebb gót templomhoz, melyet 1248-tól 1880-ig építettek. *Gerard* mester remeke a középkort úgyszólván legközelebb vitte az éghez, mert 156 méteres tornyai a legmagasabbak Európában. Csúcsíves, csarnokos templom a marburgi is, melyet Magyar Szent Erzsébet tiszteletére 1283-ban fejeztek be; és a strassburgi münster, melynek különösen homlokzata és tornya dicséri nagy mesterét, *Steinbach* Ervint.

Olaszország csak a XIV. században alkotta meg legmagasabb csúcsíves templomát, a milanoit, ezt a valóságos kőerdőt. A franciskánusok már 1218—30. felépítették Szent Ferenc assisi templomát, de ez a modor nem tudott hódítani. Annál jobban hódított 1217. óta Portugáliában és Spanyolországban, csakhogy a nemzeti mellett arab vonások vegyültek bele. Önállóan alkalmazták az angolok a XIII. század nagy épületeiben a canterburyi, salisburyi, exeteri és (a csak a következő század elején befejezett) yorki székesegyházban. A svéd és holland templomok valamivel nehezkesebbek.

Templomépítésre a kegyurak adták a pénzt, a szerzetesek a kőműveseket és képfaragókat; a nép csak mint napszámos szolgált. Mégis fejlődött ízlése, mikor kicsiny falvaiban művészeknek segíthetett. A szerzetes *szabadkőművesek* megállapított tervek és szabályok szerint dolgoztak, melyeket titokban tartottak, mert céhek iszonyodott a kontároktól. Négy legfőbb építőkunyhójuk különösen a strassburginak, Steinbach Ervinnek vezetése alatt állt. Tagjai testvéreknek nevezték és szertartások nélkül fogadták be egymást, csupán becsületes munkára kötelezván magukat. Hogy vándorlásaik közben egymásra ismerjenek, titkos jeleket használtak. Évenként választott székmesterök elnöklése alatt minden hónapban gyűlést tartottak. A mesterjelöltet vándorolni küldték, hogy a legkülönbözőbb remekműveket lássa s ízlése nemesedjék. Annyi különböző nép hangulatát ösmerve, az egyház művészei gyakran maguk is beálltak az egyház gúnyolói közé. A kanonokok székei fölött vigyorgó maj-

mok a szerzetes képfaragók tüntetésének látszanak a gazdag főpapok ellen. Az egyházellenes hangulat akkor lett legerősebb, mikor építők, festők, kő- és képfaragók éppen az egyház szolgálatában alkották meg leghatalmasabb műveiket. A szerzetesek műhelyei bohème-telepek voltak. Nagyvárosokban vagy falúhelyen dolgozva egyaránt hatottak a nép szellemére: fölemelő módon alkotásaikban, a tekintélyt megingatva beszédeikben.

Azonban a világi tekintély képviselői, a lovagok éppen a XII–XIII. században rakatták legnevezetesebb *sziklavárait* és *kastélyait*. Az építőnek egyszerre kellett kényelmes lakást és bevehetetlen erősséget emelnie. Falak,

287. ábra. A sevillai székesegyház.

bástyák, titkos bejáratok, alagútak, rejtekhelyek építése volt a fő. A mesternek mindig új, meglepő terv szerint kellett dolgoznia, hogy az ellenség könnyen ki ne tanulhassa az erősség titkait. Némelyik vár (pl. az árvai) valamely több száz méteres szikláról szinte előrehajolva, oly merészen készült, hogy a monda és a néprege már nem is embereknek, hanem tündéreknak tartotta mestereit. Az építésnek mindig számolnia kellett a terep egyenetlenségeivel, természetével; a mester tehát alkalmazkodásának, ízlésének, a formák s a hely megválasztásában való érzékének, találékonyságának ezer jelét adhatta. Ciklopsi építmények voltak a külső falak és bástyák, melyekbe néha 50 mázsás sziklatömböket vakoltak be. A falakon belül a lakóházak olykor a templomokat jellemző művészettel készültek. Az utazó figyelmét messziről magukra vonták bástyáikkal, tornyaikkal, ragyogó tetőikkel. Valamennyin az őrtorony (donjon) uralkodott. Felvonóhidas bejárata a föld színétől néha 10–15 méterre volt, hogy akkor is védhes-

sék, mikor az erősség többi része már az ellenség kezébe került. A donjon alján volt a kút s a börtön, melyben a vár urának leggyűlöltebb rabja sötétségben sínylett. Fölötte helyezték el a tartalék élelmi- és hadiszereket. Feljebb lakott a vár ura s a szolgálattevőknek egy része, de csak a szigorú ostrom idejében. A még felsőbb emeleteken ismét rabok csörgették láncukat. Legfelül az őrvirrasztott s éjjel-nappal figyelemmel kísérte a vár környékét. Nagyobb várak udvarán lakóházak sorakoztak egymás mellé. Vízartók, tavak, ligetek, virágágyak, gyakorló-terek szelidítették a falak komorságát. Az udvar közepén rendesen hatalmas hárs vagy más fa állt, melynek magvát a vár hajdani ura a kereszteshadjáratból hozta magával. Egy-egy sziklába vajt vagy kőből rakott verőcében (Zwingerben) néhol medvéket, sőt oroszlanokat is tartottak (Budán még Mátyás király korában is).

A lakópalota díszes lépcsőzete egyenesen a márványos lovagterembe vezetett. Ha a terem nem volt kitéve ostrom idején veszedelemnek, hatalmas román vagy csúcsíves ablakokkal látták el, a széles ablakközökbe pedig kőből padokat vagy székeket vágtak be. A termeket az óriási kandallók rosszul fűtötték. A falakat, kivált Franciaországban, virágok, mitológiai vagy bibliai jelenetek, történeti festmények, szőnyegek, fegyverek ékesítették. Óriási pohárszékek, hatalmas asztalok, mesterileg faragott székek és lócák voltak a szokottabb bútorok. Legbarátságosabban a hálósobát rendezték be. Külön helyisége volt az ebédlőnek, kamarának, szer- és kincstárnak, fürdőnek stb. Nem hiányozhatott a kápolna sem, melyben a káplán (a várúr írdeákja) misézgetett. Kényelem, tisztaság, egészség tekintetében egy mostani jómódú polgár lakása többet ér az akkori várpalotáknál. A XIII. század palotái közül legjellemzőbbek a coucii vár (1223—30.), Párisban a Louvre, az aigues-mortesi, carcassonnei stb. várkastély, a laoni püspöki palota, Németországban kivált Wartburg. Magyarországon az első rendszeresen falazott vagyis monumentális vár (1259.) a visegrádi, melynél azonban a végvárak sokkal régibbek. Nagyobb kővárak hazánkban csak a XIII. század közepétől emelkedtek s a nagyurak ettől fogva terheltek a szegény jobbágyokat azzal az új munkával, hogy robotban éveken át hordják a köveket sziklaváraihoz. A beszédes monda azért tud minden várról valami érdekes történetet.

A várak most regényes romok. A rájuk szórt átkok elhangzottak, azonban a sok százados templomokban ma is áldják az Istent.

IV. A városok.

A német és a magyarországi szász városok Rolandnak (a lovagvilág Heraklesének), Velence pedig Szent Márk oroszlánjának szobrával jelezte városi hatalmát a középkor végén. A középkor eleje még nem ösmerte a városi életet. Nem volt tehát meleg tűzhelye az iparnak, kereskedelemnek, közműveltségnek, mely tanyákon és várakban nem fejlődhetik. A vár hatalmat és kiváltságot, a város társulást és szabadságot jelentett. Amaz az ököljog, hűbériség, oligarchia s vele sok tekintetben a fejtelenség megtestesülése. Minthogy a város a béke áldásának tekintette fejlődését, saját körfalai közt igazi képviselője és tisztelője

az összetartásnak, közösségnek, állameszmének. Az olasz városok ebben a tekintetben túlzásokba is tévedtek a középkor derekán. Minden nagyobb város külön állam volt, mely büszkén utasított vissza más hatalmat. A kis San Marino most másfélezredév múlva is önálló olasz köztársaság és állam az államban. Olaszországban a XII—XIII. század a szabadközségek aranykora. Városainak szelme az Alpok gerincénél is erősebb gátja a Hohenstaufok központosító törekvéseinek. Ilyen szolgálatért azt is meg lehet bocsátani, hogy Olaszország egysége az ő különködésükön tört meg. Ezzelino északon hiába elevenítette föl a Dionysiosok rémuralmát, II. Frigyes délen hiába adott példát az újkor művelt, de önkényes uralkodóinak. A milanóiak carocciója (zászlótartó kocsija) elgázolja az idegenek uralmát, de az egységes állam eszméjét is. Egyes önzők felkapaszkodtak reá s a XIII. század végén, a XIV-nek elején rajta vonultak be a szabad városokba. Matteo *Visconti* már 1277-ben úgy került Milano élére, hogy, mint császári helytartó, Ottone milanoi érseket, Della Torre Napoleont, »a nép kapitányát« s öt rokonát vaskalickákba záratta. A városok a XIII. század közepén megszabadultak a Hohenstaufok idegen uralmától, vagy inkább örökös zaklatásaitól, de nem tudnak menekülni attól az igától, melyet nagyravágyó honfitársaik raktak rájuk. A guelfek és ghibellinók akkor is küzdenek, mikor a pártok elnevezése már csak üres szó. A XIII. század olasz köztársaságai és a XIV. század olasz önkényuralmai éppen ezen legszilajabb politikai küzdelmekben, egyéniségöket keresve és védve, rakták le a városok egészséges fejlődésének alapjait.

Egy-egy város a polgári és kereskedelmi ügyek vezetésére a XII. századtól fogva 2—8 konzult választott s az első konzul hivataloskodása esztendejével jelölte meg a fontosabb események idejét. A gyarmatokban az ilyen konzulokat a genovaiak vicomteoknak, az arragoniak alcadeoknak, mások prokurátoroknak (magyarosan prókátoroknak), advokátusoknak nevezték. Pisában s több más helyen egyetlen elnököt, vagy polgármestert választottak. Neve: podestà hatalmat (potestas), még pedig válságos és forradalmi időkben diktátori hatalmat jelentett. A XIII. században már a milanóiak is podestát választottak.

A polgárságot testületekbe, *céhekbe* osztották. Firenzében a hét nagyobb testületbe tartoztak a jogtudósok és jegyzők, posztókereskedők, pénzváltók, gyapjúszövők, orvosok és gyógyszerészek, selyem- és bőrkereskedők; az öt kisebb a szatócsok, mészárosok, csizmadiák, kőművesek, ácsok, kovácsok, lakatosok. Háromhavonként választott atyamestereik (főnökeik) közköltegen éltek a tanácsházban, mint egykor a pritánoszok Athénben. Az a polgári oligarchia képviselte a városállamot. Velencét, Genovát s egyidőben Pisát doge igazgatta. Velencében a doge megválasztásához 40, majd 45 választó szavazata kellett. Az 1172-ben felállított nagytanácsnak, melyből ez elektorok kikerültek, kezdetben 450 tagja volt. Csak 1298 óta apasztották az aranykönyvbe beírt nobilik számát. A városi köztársaságok vámokból, adókból fedezték szükségleteiket s pénzt verettek. Firenze 1252-ben verette az első virágos aranyokat, miket a virág olasz nevérl (fiorino) forintoknak hívtak. Velence 1284-ben hozta forgalomba az első zecchinókat, melyeket a köriratokban levő ducatus (hercegség) szóról dukátoknak neveztek. Sőt már *pénzjegyeket* is ösmer-

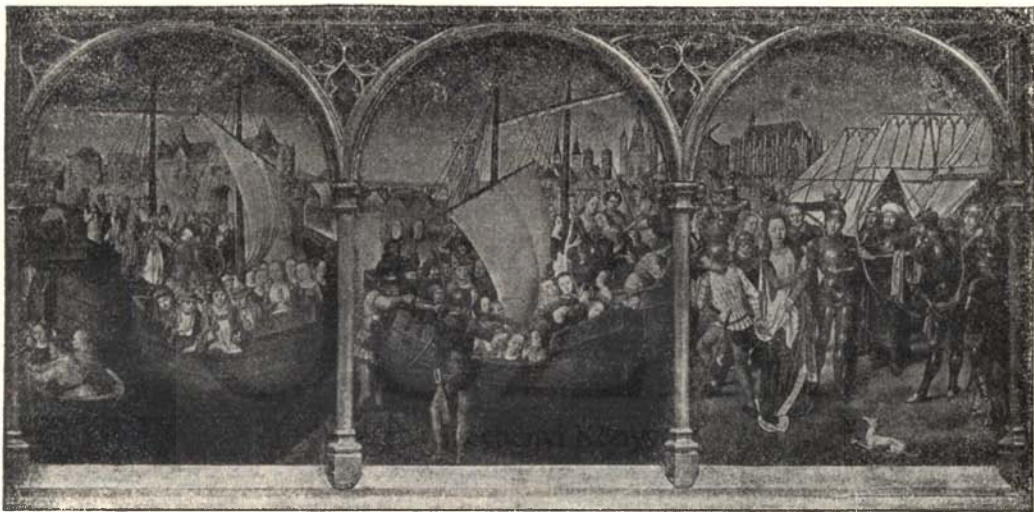
tek ; pl. II. Frigyes idejében Milano egyideig papirospénzzel (mint utalvány-nyal) segített az ércpénz hiányán, s Velence példájára más városok is váltóbankokat állítottak.

Szédítő volt egy-egy ilyen városállam hatalma. *Velence* magát a római császárság háromnegyedrésze urának címezte ; annyiban helyesen, hogy 1204-ben Konstantinápoly elfoglalásával megszerezte a bizánci birodalom $\frac{3}{8}$ -át s Kréta szigetét ; a Földközi, Fekete és Vörös tenger partjain pedig mindenütt voltak gyarmatai. Maga a doge (az 1289-ben először említett) Bucentoro hajóról nem hiába jegyezte el Velencét az Adriával. Egyes polgárai, pl. Marco Polo, már Kínát is bejárták s megnyitották a kereskedelem számára. Hatalmának magaslatára jut a lagunák városa, midőn 1203-ban, a pápa átkával nem törődve, Magyarországtól elfoglalja Zárát, 1204-ben Ázsiába szorítja vissza a görög császárságot, 1256-ban pedig megkezdí a középkor legnagyobb (115 éves) tengeri hadjáratát, hogy eldőljön, ki uralkodik a Földközi tengeren : ő-e, vagy Genova. A nyugati medencében idáig *Pisa* volt az első, de kétszázésettendős küzdelem után *Genova* 1284-ben örökre elvette tőle. 1261-ben része volt a bizánci császárság helyreállításában s ennek köszönhetí, hogy a Fekete tengerről jóformán kiszorította Velencét. 1293-ban 200 hajón 45.000 nemzeti katonát tartott (majdnem annyit, mint most az Északamerikai Egyesült-Államok). Hatalmas volt a szárazföldi *Milano* is. Barbarossa Frigyes barbár pusztításait gyorsan kiheverte. A XIII. században már 200.000 lakosa volt s a zsoldosokkal 60.000 katonát küldhetett háborúba. Milliókat költött építkezésekre ; a Ticino csatornáját 1257-ben hajózhatóvá tette s ezzel a középkorban először adott példát nagy-szerű csatornák építésére. Cremonának százezernél több, *Firenzének* százezernél csak valamivel kevesebb lakosa volt. VIII. Bonifác pápa a firenzeit a világ ötödik elemének nevezte ; azon követek közül, akik őt Rómában az 1300. évi búcsún fölkeresték, tizenketten firenzei polgárok voltak s az oroszok, mongolok nevében is ők üdvözölték. Rómába ezen a búcsún 200.000 keresztény zarándokolt s így hanyatlásában is a kereszténység középpontja maradt. A keleti (levantei) kereskedelmet az olasz városok tartották kezökben.

Németországban nagyobb városok Madarász Henrik óta alakultak. Hamburg, Bréma, Lübeck, Frankfurt községi alkotmánya örvendett a legnagyobb tekintélynek. A belső város polgárait nyárspolgároknak (Spiessbürger) nevezték, mivel legalább is egy nyárssal fegyverkezve kellett készen állniok a bástyák védelmére. A külvárosiak a palánkok védelme alatt éltek. A XIII. század óta törvények tiltották a parasztok befogadását, minek következtében a német városok népesség dolgában nem vetekedhettek az olaszokkal. A polgárság arisztokratikusabb volt a nemességnél, mely a parasztot is befogadta s a legfőbb méltóságokat sem zárta el előle. Németországban városállamok a Hohenstaufok bukásával járó zavaros időkben alakultak. A városok egyelőre csak kereskedelmök érdekeinek megóvására s arra szövetkeztek, hogy tárházaikat, karavánjaikat *hanzával* (fegyveres csapattal) oltalmazzák. A két első *Hanzaváros* Hamburg és Lübeck volt, mely 1241-ben, majd 1255-ben a kettejeket összekötő holsteini út s vele az Északi és Balti tenger partjainak fegyveres biztosítására szerződött. 1259-ben Lübeck, Rostock és Wismar szövet-

kezett a szárazföldi rablók és tengeri kalózok közös üldözésére. Öt Hanzaváros 1285-ben már hadjáratban kényszerítette Erik norvég királyt kereskedelmi és hajózási kedvezésekre. A XIII. század végén összesen 90 város küldötte el képviselőit a Lübecki Hanza-gyűlésekre, melyeket némileg a XIX. század német vámparlamentjeivel lehetne összehasonlítani. Keleten Novgorod, északon Bergen, nyugaton London városáig terjedtek a Hanza kereskedelmi összeköttetései.

A szövetség legfőbb célja, hogy bel- és külföldön mentül jobban biztosítsa ezeket az összeköttetéseket. Ezeknek könnyítése végett egyenlő pénzt és mértéket igyekezett behozni; zsoldosokat tartott a szállítmányok kísérésére, a tárházak őrzésére; féltékenyen őrizte a partjogot s a városi patriciusok kiváltságait. A szövetség fenntartására a tagok fontpénzt, háború esetében pedig

288. ábra. Köln város a középkorban. (Az Orsolya-legendát ábrázoló képen. Hans Memmeling brüggei Orsolya-szekrényén.)

meghatározott összeget fizettek s előírt számban zsoldosokat szereltek föl. A rajnai és a sváb városok szövetségei a rablóvárak és a törvénytelen vámok, valamint az utonálló lovagok ellen nyújtottak védelmet az utazó kereskedőknek. A magyar kereskedők szintén fegyveres embereket, ú. n. hajtókat (későbbi elnevezés szerint hajdúkat) tartottak külföldi eladásra szánt marháik védelmére.

A társulás szelleme, amely a városokat a XIII. században ilyen szövetkezésekre bírta, magukban a városokban *céhek* alakítására vezetett. A céhek védelmezték a kisebb polgárok iparát a gőgös patriciusok ellen. A kézművesek eleinte mint közönséges jobbágyok üzték mesterségüket a földesurak és püspökök udvarában. Az udvarok körül idővel városok alakulván, a közönségtől is elfogadtak megrendeléseket s érdekeik védelmére egyesületeket (fraternitas, Bruderschaft, Innung, Zunft, Gilde) alakítottak. A patriciusok csakhamar fölismerték a plebeiusok részéről fenyegető veszedelmet, mely társulással ellensúlyozza az ő nagyobb (mondhatni gyári) iparukat s a város ügyeinek vezetésében is

részt követel. Nyakason, néha véres összeütközések árán akarták távoltartani őket a tanácssteremtől; de végre is bele kellett nyugodniok, hogy a hatóság választásában részt vegyenek.

Hazánkban, hol a városi rend csak a tatárjárás után alakult meg, a városok főbb polgári jogai: a törvényhatóság, a statutum (tehát helyi törvényhozás, önkormányzat) joga, papválasztás, tulajdonjog, személyes szabadság, a haszonvételre és az üzletre való feljogosítás, vámszedés, harmincad, árúmegállítási joga s némely mentesség. A főbb kötelezettségek: adófizetés, újévi és egyéb ajándékok a király s főispán számára vendéglátással együtt s végre a helyőrség, esetleg a mezei katonáskodás. A magyar városi jog mintaképei az Árpádok korában Székesfehérvár és Esztergom, melyeknek pedig sok olasz polgárunk is volt. Torockó szabadságlevele külföldi mintára készült; a többi azonban a belföldi városok kiváltságait vette alapul. A magyar városok rendszere lényegesen különbözött az olaszokétól vagy a németekétől, míg pl. a cseh és lengyel városok a lübeckiek, kölniek, magdeburgiak kiváltságait másolták.

A céhek alapszabályait (hazánkban 1307. óta) a fejedelmek kiváltságlevél alakjában adták ki. A céhek oly tekintélyre vergődtek, hogy egyikhez-másikhoz a városokban élő tudósok, művészek, vagyontalan nemesek is csatlakoztak, mert különben nem vehettek volna részt a helyhatóság életében. A céhek tehát, melyeket ma kasztszerűeknek tartanak, a XIII. században éppen az egyéni szabadság védelme és kiterjesztése végett alakultak. Jogos mesternek csak azt ismerték el, ki a céh kötelékébe tartozott; de a közönséget is biztosították a rossz munka ellen. Mesterré mindenki csak a fokozatokon végigmenve, remekmunka készítése után lehetett. Meghatározott árak mellett tartozott dolgozni s folytonosan az atyamester és az egész céh szigorú ellenőrzése alatt állott. A cikkek árának meghatározása (mely nálunk 1848-ig divatozott), nem a középkor találmánya. Már Diocletianus is adott ki limitációt, midőn a szabad és rabszolgamunka legmagasabb díjtételeit egyaránt szabályozta. A 794. évi frankfurti kapituláré ugyanezen felfogással készült. Angliában a kenyér árát először a XII. században szabályozták, Franciaországban csak a XIV. század első felében. Legtanulmányosabbak és legváltozatosabbak az olaszok árszabásai, melyek első sorban a pékekre, sütőkre vonatkoznak. Pl. a gyapjúmosók napibérét a mesterek gyűlése alapította meg s ennek megtartására a munkásokkal és munkaadókkal szemben a konzulok ügyeltek fel. Rendesen csak napközben (hajnali harangszótól naplementig) dolgoztak. Az éjjeli munkát a cikkek jósága érdekében, de azért is tiltották, hogy tűz ne támadjon. A leghosszabb munkanap Párisban 16, a leg rövidebb (télen) 8½ óra volt, oda nem számítva az evés idejét. Londonban, hol a városi hatóságot még a XIII. század végén is a művészek és mesterek rendőrsége segítette, 1212-ben az ácsok naponként 2 dénárt kaptak étellemezzel együtt, anélkül pedig 4 dénárt. Az alsórendűbb munkások legalább 1 dénárt kaptak. Jóval később a napibért Angliában a testületek választott fejei, céhmesterei szabályozták. Nemcsak Brüsszelben, vagy olyan nagy városban tették ezt, mint London, hanem a félig iparúzó, félig földművelő kisebb községekben is, pl. a toscanai Anghiariban, melynek 1238. évi szabályai szerint Szent Mihálytól (szeptembertől) március közepéig a munkások naponként leg-

alább 4 dénárt kaptak a napi ellátáson kívül. Amely munkaadó másképp tett, azt a podestà 12 dénárra büntethette. Március közepétől Szent Mihályig a munka árát nem szabták meg.

Az ácsok fizetése is az évadhoz képpest változott; Szent Mihálytól április közepéig 12 dénárt kaptak az ételen és italon kívül; azontúl 18 dénárt, s ellátást. A mezei munkások napszámát csak a legkivételesebb esetekben szabályozták, mert hiszen Európaszerte a kötelező jobbágymunka divatozott. Sionban (a Valaisban, Wallisban) 1269. a püspök, tartományi főnök stb. együttesen állapította meg, hogy a munkások 2 dénárt vagy ellátást, ellátás nélkül pedig 4 dénárt és bort kapnak naponként, minden nélkül pedig 5-öt. A kaszások (sectores) ellátással vagy a nélkül 5 dénárt kaptak. Ugyanilyen árszabások voltak az olasz községekben, pl. Bolognában (1250—1267.) és Mantovában (1303). A patkoló kovácsok és a talyigások esküvel fogadták, hogy megrendelőiktől csak a szabott árat kérik, különösen mikor gabonát kell szállítani, vagy mikor egészen újra kell patkolni egy lovat, öszvért.

A munkaidőt különbözőképen mérték ki. Általában véve csak nappal kellett dolgozni, vagyis a hajnali harangszótól napnyugtáig. Az éjjeli munkát a munkások, de a jó árúciikk érdekében s azért is tiltották, hogy tűz ne támadjon. Némely finomabb munkát este 4—7 órakor végeztek be, a szerint, amilyen hosszú volt a nap. A gypjunyírók november, december és januárius hónapokban naponként csak 9 $\frac{1}{2}$ órát dolgoztak. Ebédidőre napközben 1, kivételesen 2, uzsonnára félórát adtak.

Németországban is reggeltől estig tartott, amit néhány testület határozottan ki is mondott, pl. a lübecki ládacsinálók és a borostyánkőesztergyályosok. Az előbbiek szabályzata szerint a munkaidő reggel 4 órakor kezdődik s este 7 órakor végződik; az utóbbiak nyáron 5, télen 6 órakor kezdik a munkát s 8-kor végzik.

Hasonlóan jártak el Belgiumban. Hajnali harangszó előtt nem volt szabad munkába állni. A déli harangszó jelentette az ebéd idejét, az esteli a műhely bezárását. Külön csengővel adtak jelt a munka megkezdésére, felfüggesztésére, befejezésére. Provins városban egy lázongás után a király elkoboztatta a munkaszünetre (ebédre és este a műhely bezárására) jelt adó harangot s Valois Fülöp király csak 1349. május 9. engedte meg ismét ezt a jeladást.

289. ábra. Roland-oszlop (a törvényhatósági jog jele) Brémában.

Az állam tehát a munkásokkal szemben felügyeleti jogot gyakorolt. Sőt az egyház és az állam a divateikkel készítésében is korlátozta a mestereket. A püspökök kiátkozták azokat, kik oly hosszú, hegyes cipőket hordtak, melyek orrát a térdhez kötött arany vagy ezüst láncsal kellett fölemelni, hogy járni lehessen bennök. Angliában a parlament tiltotta meg a két ujjnál hosszabb orrú cipők készítését. Németország több városában a vasárnapon kívül a hétfőt is megülték (Blauer Montag, magyarosan Szent Heverdel-napja). Általában véve az esztendő jó negyedrészt pihenésre szánták. Az egyetemi városokban, különösen Olaszországban, a könyvtárak rendesen maguk a könyvkötők és pergamen-gyártók voltak, akik rendesen csak nappal dolgoztak. Egy ilyen műhelyt, mely egyúttal bolt volt, Pietro da Villola krónikájának bolognai kódexe ábrázol.

Az állam a XIV. század első felében körülbelül mindenütt szigorúan szabályozta a munkaadók és munkások viszonyát. A monarchiák (Francia- és Angolország, Castilia, Aragonia és Catalonia) s a városi köztársaságok (Pisa, Firenze, Orvieto), olyan egyformasággal küzdtek a *béremelés* ellen, mintha nemzetközi megállapodásról volna szó; holott egyetlenegy lépést sem tettek együttes eljárásra. Velence a béremelést az idegen munkások bevándorlásának megengedésével akarta megakadályozni. Törvényeiben lerontotta a külföldi mesterek és munkások bevándorlásának korlátait, hogy készítményeiket nekik tetsző áron adják el a külföldnek, melyet kizártak az Adriai tengerről. Ennek a zárt tengernek (s vele a kiváltságos iparnak és kereskedelemnek) Nagy Lajos magyar király a torinoi békében (1371.) a *szabad tenger* és így némileg a *szabad kereskedelem* megteremtésével vetett véget.

A városok külső berendezése és építésmódja (a mór hatás alatt fejlődő spanyolok kivételével) Európaszerte egy és ugyanaz. A székesegyház vagy plébániatemplom és a tanácsház a város közepe; a várfal a belvárosnak, a palánk a külvárosnak kerete. Az utcák, kivált a belvárosban, mindenütt szűkek és görbék, hogy a benyomuló ellenség ellen jobban védhessék; csak a templom- és a várkapuk előtt vannak a csapatok fölállítására s egyúttal piactartásra alkalmas tágasabb térések. Az utcák kövezésével, világításával nem törődtek. Népes városok inkább csak a déli félszigeten voltak; de fejlődtek a középeurópaiak is. Gyanítani lehetett, hogy falaik közt kezdődik a társadalom újjáalakulása, mert a tanultságot és munkát már is itt becsülték meg legjobban. Azon szolgálatok között, melyeket a XIII. század az emberiség fejlesztése körül tett, utolsónak említve sem a legkisebb, hogy új és egészséges *polgári szellemet, városi életet* teremtett.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

EURÓPA 1200-tól 1500-ig.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

XIII. FEJEZET.

AZ ÓKORI BIRODALMI ESZME BUKÁSA.

I. A szent római birodalom.

L kezdőbetű. (Habsburg Rudolf strassburg-münsteri szobrának feje, IV. László egyik oklevele kezdőbetűjének felhasználásával.

LETÜNNI látszott az a két hatalom, mely a középkorban hol együtt, hol egymással versenyezve állott a keresztény Európa élén. Mielőtt a pápák Avignonba szorultak, Rómából még teljes 23 esztendeig gyönyörködtek a Hohenstaufok egykori birodalmának fejetlenségében. Az árnyékkirályok nem tarthatták fenn a jog, törvény és az igazság tekintélyét; a városok tehát a Hanza és több más szövetség megalkotásában keresték azt a védelmet, amit az állam többé nem nyújthattott. Példájukat követték Westfália (»A vörös föld«) s több más vidék parasztjai, amennyiben a régi gau-bíróságokat *Fehme* (Vehme, Fem, vagyis büntetés) néven mint népies törvényszékeket állították helyre s a »beavatottak« ítéle-

teit kérlelhetetlenül végrehajtották. Az eretnek, varázsló, tolvaj, rabló, vagy gyilkos holtteste mellett rendesen ott volt a Fehme titkos betűivel ellátott tör s ilyenkor senki sem kutatta tovább a halál okát. A beavatottak közé különben bevették a főurak egy részét, sőt utóbb magát a királyt is, polgári pörökben pedig nyilvánosan szabad ég alatt ítélték. A társadalomnak ez az önsegélye mutatja, hogy Németország a Hohenstaufok után egy negyedszázadig nemcsak birodalom nem volt, de állam sem. Kisebb-nagyobb fejedelmei külön politikát folytattak. Přemysl Otakár cseh király elszakadni készült Németországtól, s annak keleti és hazánk északnyugati részeiből Szvatopluk hajdani birodalmát mint hatalmas cseh királyságot szerette volna felújítani. Ausztria utolsó Babenberg hercegének, Frigyesnek eleste (1246.) után a Dunától délre levő osztrák tartományokat lassankint országához csatolta. Németország megmentésére éppen régi ellenségei siettek: hazánk, mely Otakár hatalmától tartott s X. Gergely pápa, ki a francia gyámkodás megszűnését s újabb keresztesháborúk indítását az egységes, erős Németországtól várta. A fejedelmek maguk

is megunták a fejtelenséget s 1273-ban egyező akarattal *Habsburg* Rudolf elsassi és svájci földesurat, a pápa jelöltjét, tették meg királynak.

I. Rudolf megfogadta, hogy keresztesháborút vezet s Olaszországot, első sorban az Egyházi államot nem háborgatja többé. A világhatalom kereséséről lemondott s legfőbb céljának országa, különösen pedig saját *családja* emelését tekintette. *A dinasztikus politika mesterei a Habsburgok lettek.* Már az első Habsburgon teljesedett Schiller dalmokának áldása, hogy házába hat bájos lánya hat koronát hozzon. Kétszáz esztendő múlva szállóige lett az a verses intelem: »Hadd hadakozzék más; te, szerencsés Ausztria, nőszül!« Az egykori földesúr ivadécai szívós családi politikával *hozományokból* alakítottak országot, melyet addig, amíg lehetett, uradalom gyanánt kezeltek. Rudolf a fejedelmektől visszakövetelte a birodalmat illető hűbéreket. Jobbára vissza is kapta, pl. Lajos rajnai és Albert szász választótól, akiknek apósa lett s így más címen náluk hagyhatta a követelt javakat. *Henrik* bajor herceg kiegyezett vele, Otakár cseh király bevárta támadását. Bécsen azonban elvesztette: a vándordalosok szerint »Habsburg Rudolf letörte a szláv gőg szarvát«. Otakár tehát lemondott a Dunától délre levő tartományokról, Cseh- és Morvaországot pedig mint birodalmi hűbért tartotta meg. Másfél esztendő múlva felbontotta a békét. Rudolf idején szövetekezett IV. László magyar királlyal. Ez a szövetség mentette meg; mert alig volt még hada, midőn Otakár 1278. nyarán újra megtámadta. Dürnkrut és Stillfried közt — a Morva mezején — a döntő csatát 1278. aug. 26. IV. László nyerte meg számára. Tizenkét sebbel a cseh király is a halottak között volt. A magyarok teleaggatták diadaljelekkel a székesfehérvári koronázó-templomot s a győzelem öröme országos ünnepet ültek; de beérték Rudolfnak azzal a nyilatkozatával, hogy »a nyelv meg nem mondhatja, a toll le nem írhatja« azt a végtelen örömet, amelyet a magyarok nagylelkű és hatalmas segítsége okozott neki. Mivel a német fejedelmek ebben a hadjáratban nem segítettek, megkérdésök nélkül, mint hódított területekről rendelkezhetett a visszafoglalt birodalmi hűbérekről. Cseh- és Morvaországot meghagyta Otakár fiának, Vencelnek, de maga azonnal Bécsen választotta székhelyül. Majd (1282.) Ausztriát, Stájerországot, Karinthiát és Krajnát fiainak adta hűbérül. Bécs 1288-ban csak fegyverrel kényszerítve ösmerte el a Habsburgokat, kik századok múlva világvárossá fejlesztették. IV. László halála után megüresedett birodalmi hűbérnek nyilvánította Magyarországot is és azt (bár törvényesen megkoronázott királya az Árpádok ivadéka, III. Endre volt) fiának, Albert ausztriai hercegnek adományozta. Adománya megvalósításához nem volt ereje; csak jogcímet keresett, hogy mint szomszéd foglalkozzék Magyarországgal s ha lehet, meg is szerezze.

Az újjáteremtett Ausztriából kellett újra teremtenie Németországot; de Ausztria nem magva, hanem végzete lett Német-, sőt utóbb Magyarországnak is. A tömeg lelkesedett az új dinasztiaért, amelyet az igazságos és népszerű Rudolf alapított. Azonban a német királyság helyreállítójának halála (1291. július 15.) után a fejedelmek nem fiát, Habsburg Albertet, hanem *Adolf* nassauai herceget választották meg, hogy a nagyon meggazdagodott Habsburgok zsoldosokat ne fogadjanak s önkényesen ne uralkodjanak.

FEDŐLAP

VII. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS EREKLYETARTÓJÁHOZ.

Az ereklyetartó aranyos alapon álló bizánczi zománcos munka 948—959-ből. Közepén Krisztus keresztjéből faragott apostoli kettőskereszt van, amelyet hajdan arany és drágakövek ékesítettek. Romanos fia, II. Bazileios (976—1025.) ládát készíttetett hozzá, melynek párkányzatán a következő görög felirat olvasható:

Θεὸς γὰρ ὢν ἔπασχεν ἑνβορωτῶν ψύσει. Ὁν Βασιλεῖος Προέδρος ἐξόχως σέβων ἐκαλλώπισε τὴν θήκην ξύλου ἐν ᾧ τανυσθεὶς εἰλκυσεν πᾶσαν κτίσιν. Ἀλλ' ἦν ὥραϊος Κάλλει Χριστὸς καὶ θνήσκων οὐκ, εἶδος εἶχεν, ἀλλ' ἐκαλλώπιζέ μου τὴν δυσθέατον ἐξ ἁμαρτίας θέαν. (Magyarúl: »Mert Isten vala ő s mégis emberi természet szerint szenvedett. Bazileios, az uralkodó, őt mindenekfölött tisztelvén, földíszesítette ezt a szekrényét a keresztnék, amelyre felfeszítettvén, mindenkit mint tulajdonát vonzott magához. Krisztus férfit szépségben sugárzott és amikor meghalt, nem volt alakja többé, de fölékesítette az én bűnök-től megrontott tekintetemet.)

A keresztet tíz angyal őrzi; ezek közül négynek a neve Ἀρχαὶ (fejedelemségek), a többié Ἐξουσίαι (hatalmak). Ez angyalok mellett feliratok jelzik a szekrényben levő ereklyéket; és pedig:

balról

1. τὰ σπάργανα — a pólya.
2. ὁ ἀκάνθινος στεφανός stb. — a töviskorona.
3. ἡ συνδών — Krisztus halotti lepedője.
4. τὸ μαφόριον stb. — Isten anyjának vállra való kendője.
5. ἡ ζώνη τῆς ἁγίας παρθένου καὶ θεοτόκου ἀπὸ τῆς επισκόπους ζήλας — a Bold. Szűznek, Isten anyjának öve Zela (pontusmelléki) püspök-ségből.

jobbról

1. τὸ πορφυροῦν ἱμάτιον — az életét feláldozó Krisztus bíborpalástja.
2. τὸ λέπτιον — ágyéktakaró.
3. ὁ σπόγγος — a spongya.
4. ἡ ζώνη τῆς ἀειπαρθένου θεοτόκου ἐκ τῶν Χαλκοπρατῆ — a mindig szűz Istenanyjának öve Chalkoprateionból (Konstantinápoly egyik városrészéből).
5. αἱ τίμαι τρίχες — Keresztelő Szent János haja.

Ez az ereklyetartó 1204-ben Konstantinápoly elfoglalásakor került Németországba s 1827-ben a nassauai herceg ajándékozta a limburgi templomnak.

VII. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS (913—959.),
FIA ÉS II. ROMANOS KERESZTEREKLYETARTÓJA, SZEMBEN NÉZVE
(A limburgi székesegyházban.)

Hét esztendő múlva mégis ők maguk kérték Albertet, hajtja végre azt a határozatukat, amelynél fogva Mainzban Adolfot letették a trónról. III. Endre magyar király, mint vő, magyar és Vencel cseh király (mint sógora) cseh hadakkal segítette Albertet, aki Göllheim mellett legyőzte és saját maga szúrta le királyát. Így a Habsburgok másodszor is a magyarok segítségével erősítették meg házuk hatalmát.

Albert olyan erős királyságra törekedett, amelyet IV. Fülöp éppen akkor alapított Franciaországban; s ezt hasonló kiméletlenséggel akarta elérni. A választófejedelmek azonban résen álltak; a csehek az utolsó Přemysl Vencel halála után, királylyá választották egyik fiát, Rudolfot, de ennek váratlan halála után tudni sem akartak a másiktól, Szép Frigyesről. Mikor éppen ellenük készült, a fölkelő svájciai földjén saját unokaöccse, János cseh herceg gyilkolta meg (1308. május 1.). Albert király erőszakos családi politikája Svájcban örökre, Németországban pedig százharminc esztendőre lehetetlenné tette a Habsburgok uralkodását.

A németek VII. Henrik luxemburgi herceget, a francia király hűbéresét, választották királyukká. Némi megszakítással 120 esztendeig most már a *Luxemburgok* uralkodtak Csehországban, s így sokkal nagyobb tekintéllyel léphettek föl Németországban. Henrikre gondoltak azok az olaszok is, kik a

pápaságnak francia püspökséggé alacsonyítása után hazájuk egyesítését, Róma újabb nagyságát hat évtizedes szünet után a németrómai császárság helyreállításától várták. Az olaszok valóban lelkesedéssel, dalokkal, virágokkal fogadták Henriket. V. Kelemen pápa, aki tőle remélte Jeruzsálem visszafoglalását, Avignonból öt bíbornokot küldött Rómába és császárrá koronáztatta (1312. június 29.). Több mint hatvanesztendei vergődés után *helyreállt tehát a németrómai császárság*, de csak pusztá cím maradt. Mivel ugyanis Henrik egyik pártnak sem kedvezett, népszerűségét csakhamar elvesztette. S mivel valóban egyesíteni akarta Olaszországot, Anjou Róbert nápolyi király hadat üzent neki. Firenze, a rajongó Dino és Dante városa, szerencsét kívánt szövetségeseinek, hogy Henrik, »a legkegyetlenebb zsarnok«, 1313. aug. 21. bevé-

290. ábra. I. Albrecht római király. (I. Miksa családájáról, a wien-i udv. műtört. múzeumban.)

gezte életét. A németiség nemcsak Itáliát nem tudta egyesíteni, hanem maga is kétfelé szakadt; az egyik Habsburg (Szép) Frigyes osztrák, a másik (a luxemburgi párt) IV. Lajos bajor herceget választotta királynak. A tizenhétéves polgárháborúban Lajos győzött.

A *Luxemburg-család*, mely 1347-ben újból trónralépett, kilencven esztendeig állott Németország élén. IV. Károly (1347—78.) római császárrá koronáztatta magát, de — a pápa kívánságára — még aznap odahagyta Rómát. Gúny tárgyává tette a »szent római birodalmat«, mely nem volt sem szent, sem római, sem birodalom. Németországot arisztokratikus szövetséges állammá alakította át, amennyiben az *aranybullában* (1356.) a királyválasztást csupán hét fejedelem kezébe tette le. »Hét választó«-n a mainzi, kölni és trieri érsekeket, a szász, cseh, bajor és brandenburgi fejedelmeket értették. A bulla szabályozta a királyválasztás és a koronázás módját, a fejedelmeknek rangját és felségjogait. Egyeséges, alkotmányos életet akart, de politikája a tartományok önálló fejlődésére s fejedelmeik korlátlan uralkodására vezetett. IV. Károly magának is döntő befolyást biztosított, amikor Csehországon kívül a Pfalz egy részét, Sziléziát és a brandenburgi választófejedelemséget is megszerezte. »Ki tudja, — szólt 1900-ban tangermündei szobra leleplezésénél II. Vilmos császár — hányszor gondolkozott az Elbe partján egy *északi birodalom* megalapításáról, melynek az Elbe lett volna alapja. Hogy ilyesféle komoly szándéka volt, a Hanzával folytatott tárgyalásai bizonyítják.« De beérte az Elbe forrásvidékeivel is. Csehnek tartotta magát s legfőbb gondját Csehország felvirágoztatására fordította.

Fia, *Vencel*, sem sokat törődött a birodalommal, ami szerencsének mondható, mivel otthon, Csehországban valóságos zsarnoknak bizonyult. A németek helyette öccsét, *Zsigmond* magyar királyt választották meg, aki azután 27 éven át (1410—37.) uralkodott mint németrómai császár. Saját választófejedelemségét, Brandenburgot eladta *Hohenzollern* Fülöp nürnbergi várgrófnak. A másik keleti választókirályságot, Csehországot, forradalomba kergette azzal, hogy Huss prágai egyetemi tanárt eretnek gyanánt engedte kivégeztetni (1415.). Mint magyar király, az ország tudta nélkül a lengyel királynak adta zálogba a szepesi városokat. Császári korona után futkosva, a déli tartományokban éppen akkor engedte terjeszkedni a törököt, mikor az még ki sem heverhette a kisázsiai mongol támadás következeit. Úgy látszott, a személyes unió vagy akár dualizmus éppúgy gátolni fogja Német- és Magyarország haladását, mint a Hohenstaufok idejében Német- és Olaszországét. A Luxemburgok sem akarták belátni, hogy erős történeti és nemzeti alapon fejlődött államokból valamely uralkodóház kedvéért nem lehet egységes monarchiát alakítani. Magyarország zászlai lengettek a konstanzi zsinaton, mikor Zsigmond három pápa helyett egyet (V. Mártont) választatott. Fényes magyar kísérettel járta be Nyugat-Európát, sőt utóbb Olaszországot is, midőn Rómába ment, hogy IV. Jenő pápa császárrá koronázza. A »világ parlamentjét«, a bázeli zsinatot Budára kívánta áttétetni. De mit ért mindezzel Magyarország, ha Európa ezt úgy fogta fel, hogy a császárság súlypontja most Magyarország, mint apja idejében Csehország volt s hogy Magyarország, melyet a császárok félezer esztendő óta annyiszor követeltek maguknak, önként belépett a birodalom kötelékébe, mert meg-

engedte, hogy királyát császárnak válasszák meg? Félézeresztendő óta Németország csak egyetlenegyszer választott idegen uralkodót királynak, de ennek, X. Alfonznak országa, Kastília, messze feküdt s még így is csak jelentéktelen párt hódolt neki. Szomszédos hatalmas államokból (Francia- vagy Angolországból, melyet pedig a tenger választott el tőlük) uralkodóház még a secundogenitura alakjában sem kellett, mert szertehúzó birodalmukat nem akarták valamely hatalmas állam vezetése alá juttatni. Nagy Lajos császársága csak néhány elégtelen németnek jutott eszébe. Most nemcsak Zsigmondot, hanem halála (1437. dec. 9.) után vejét, Habsburg Albert osztrák herceget, is a magyar királyi trónról választották meg a német királyi trónra, anélkül hogy a másíkról lemon-

291. ábra. Bécs. (1483. évi festmény a klosterneuburgi prépostság kincstárában.)

datták, vagy a két országnak egymáshoz való viszonyát egyébként szabályozni kívánták volna. Ezt csak abban a hitben teheték, hogy a Luxemburg- és Habsburg-császárok ivadéakai maguk is császárok és nem királyok gyanánt fognak uralkodni. Magyar királlyá koronáztatásakor Habsburg Albertnek meg kellett ígérnie, hogy a német koronát nem fogadja el; unokatestvére, Frigyes osztrák herceg, kérelmére mégis megengedték, hogy elfogadja. Halála után özvegyétől Habsburg Frigyes, Németország királya, zálogba vette a szent koronát, mellyel Albert csecsemő fiát, V. Lászlót, egy párt magyar királlyá koronázta. Nem adta vissza akkor sem, mikor I. Ulászló rövid uralkodása és Hunyadi János kormányzósága után serdülő öccsét valóban beküldte magyar királynak (1452.). László halála után a magyarok nemzeti királyt választottak, de egy oligarcha-töredék Frigyes fejére tette a szent koronát. Mátyás királynak 1462-ben fegyverrel kellett azt visszavívnia, de a magyar királyi cím s a trón iránti igényeiről

csak újabb háborúban, 1474-ben mondathatta le. A kocka fordult ; Mátyás III. Frigyesről elfoglalta Karinthiát, Krajnát, Stájerországot és Alsó-Ausztriát, melynek fővárosát, Bécsét, 1485. június 1-től haláláig (1490. ápr. 6.) egyik székhelyévé tette. Csehország 1458-ban elszakadt a német birodalomtól, s Podjebrád György, majd Jagello Ulászló alatt független királysággá alakult, azonban Sziléziát és Lausitzot Magyarországnak kellett átengednie. Mátyás halála után az osztrák örökös tartományokat Frigyes fia és vezére, Miksa herceg, visszahódította, de Csehország Jagello Ulászló alatt személyes unióra lépett Magyarországgal. Nyugaton is tönkrement a birodalom egysége ; a sok apró-cseprő ország nyíltan nem szakadt el, de többé nem a császár tekintélyének hódolt, hanem saját fejedelmeinek, kiknek hatalmát a tartományi rendek mindenütt korlátolták. Frigyes maga ügyes házassági és családi szerződésekkel megvetette háza későbbi világhatalmának alapját ; a birodalom azonban, a maga középkori alakjában, az ő halála (1493. aug. 19.) után nem maradhatott meg többé. III. Frigyes negyvenegy esztendeig nevezte magát római császárnak ; de ő volt az utolsó császár, akit (1452.) magában Rómában koronáztak meg. A koronáztatását követő esztendőben megszűnt a klasszikus állameszme utolsó képviselője, a keletrómai császárság is.

II. A keletrómai császárság vége.

Kelet-Róma egy ezredéven át más irányban haladt mint a Nyugat. Nyugat-Róma teljesen szétmállott. Erős, hatalmas barbár népek alkotó részeire bontották, azután a maguk ízlése szerint alakítottak belőle új császárságot. Majdnem mindent előről kezdettek, ha egy-egy kísérletök nem vált be. A császár sohasem tudta többre vinni a szövetség elnökségénél ; az egyes tartományok fejedelmeit társainak, fölséges uraknak kellett elősmernie. Keleten csak egyetlen fölséges úr volt, maga a császár. Hatalmát nem függetlenségre törekvő alattvalók, hanem külső támadások fenyegették : Európában a máshitű keresztények türelmetlensége, Ázsiában a barbár népek hódítása. Egyik sem volt hatástalan. Bulgária, Velence, Sicilia nyugati szellemben részekre szakították és a maguk eszméi szerint szervezték mindazt, amit a görögöktől elfoglalhattak. De a császárság még hanyatlásában is elég erős volt, hogy maga alá hajtsa a kebelében alakult Bulgáriát, mely a Balkán partjaira korlátozta és megdöntse Romániát, a latin császárságot, mely 57 esztendőre kiszorította Európából. A németrómai császárságot belső, a keletit külső tényezők tépték darabokra s utóbb azok roppantották össze. Nagy Károly óta a nyugati birodalom Rómának voltaképpen csak a *nevét* tartotta meg ; a keleti ellenben szívósan ragaszkodott annak egész politikai multjához. Amott a három királyságnak nem volt közös földrajzi és nemzeti neve ; románnak nevezte magát, de nem Romániának, mint a Kelet. Amaz egészben véve rokonelemekből alakult ; emez nagyon különböző fajokból, nemzetiségekből verődött össze. Az albánok (skipetérok) és görögök történelmi jogon ott lakó népek ; a vlachok (Thrákiában és Makedóniában) latin bevándorlók. Az első szlávokat (szerbeket, horvátokat) tömegesen maguk a császárok hitták be. A bolgárok 678-ban mint hódítók telepedtek le Moesiában. Simon

bolgár fejedelem (888—927.) már cárnak nevezte magát. Utódai, az 1019—1186. évet kivéve, midőn a keleti császár előtt ismét hódolniok kellett, mint független uralkodók viselték azt a címet 1393-ig. Kívülök északfelől avarok, kazarak magyarok, besenyők, kúnok s más turániak, délfelől sémi arabok (szerecsenek, saracenusok) támadták a birodalmat, hogy Szíria, Egyiptom, Afrika elszakítása után a turáni szeldzsuk és ozmán törököknek adják át a zaklatás szerepét. Ezek a déli sémiekek és turániak az *iszlám*, az északi turániak, még az elszlávosodott bolgárok is, nyugat felől pedig Sicília normánjai a *katholikus* kereszténység nevében törtek a birodalomra. A császárok az erős középponti kormány érdekében mindenkor maguknak követelték a görög nemzeti egyház vezetését a római pápákkal szemben. 1054-ben, midőn uralmuk Itáliában már úgyis csak Bari vidékére szorítkozott, a *keleti* egyházat nyíltan különválsztották a *nyugati-tól*. Ha, az iszlámtól félve, mégis közeledtek hozzá, a keresztesháborúkat, különösen pedig a latin császárság megalapítását, mint Nyugat-Európa göröggyűlöletének hatalmas jelét fogadhatták. A germán Nyugat talán azért is gyűlölte a görög Keletet, mert ott tartósan sohasem vethette meg a lábát. Megtagadta még ariánus hitét is, amelyet onnan vitt magával Nyugatra, magába Olaszországba is.

Nyugatnak csak időnkint, Keletnek mindenkor voltak zsarnokai. Diocletianus és Nagy Constantinus Keletet egyenesen az önkényuralom elvére alapította. A császárok, akiket a konstantinápolyi patriarkha nagy fénnel kent föl, ezt a fényt és méltóságot még a legnagyobb megpróbáltatások idején is igyekeztek megőrizni. Pausanias Bizáncban ösmerkedett meg a perzsa deszpótizmussal, mely nyakát szegte; de Bizáncban attól fogva sohasem szűnt meg a pausaniaszi vágyakozás. A bizantinizmus olyan fogalom lett, mint Talleyrand XIX. századbeli politikai szótárában a szervilizmus. Az ó-római intézmények lassankint eltűntek a császárság cikornyái alatt. A konzulátus már Justinianus századában egyesült a császársággal; a szenátorok és a patriciusok eltűntek, a városok már a X. században elvesztették szabadságaikat. Az államtanácsot, mely a törvényjavaslatokat készítette, az uralkodó tetszés szerint alkotta össze. Föltétlen engedelmességet követelt tőle, mint a hivatalnokok nagy seregétől is, melynek bonyodalmas rangosztályaival és címeivel talán csak a XX. század bürokratai vetekedhetnek. Görög udvari illem uralkodott 13 századon át Európában, mely csak azután követte a spanyol s végre a francia udvari életet. Még a fővezér, a megadomestikos és a többi vezér (domestikos) is udvari ember volt. Jóformán csak zsoldossereget ösmertek; a császári testőrök (spatharii) pl. jobbára germánok, normánok voltak. A hajóhadat II. Andronikos (1283—1328.) óta elhanyagolták. A témák nemcsak közigazgatási, hanem katonai kerületek is voltak; a IX. században 25 ily kerület volt. Böles Leó császár 887—893. közt a Bazilika átdolgozott 60 könyvét tette meg birodalma világi törvénykönyvének s ezzel az önkényuralmat tulajdonképpen ő fokozta zsarnoksággá. Nem véletlen találkozás, hogy a görög taktika, vagy inkább katonai szabályzat megalkotása is az ő nevéhez fűződik.

Az állam igazán a császár volt s Bizáncnak nem egy nagy császára akadt. I. Justinianus óta II. Tiberius (578—582.), a kárpító III. Leó (717—741.) és

fia, *Konstantinos Kopronymos* (741—775.), az örmény *V. Leó* (813—820.), *Theophilos* (829—842.), *I. Bazilios*, a makedóniai dinasztia alapítója (867—886.)

292. ábra. Konstantinos Porphyrogennetos. (A magyar korona alsó részén.)

és bölcse fia, *VI. Leó* (886—912.), *VII. Konstantinos Porphyrogennetos*, a történetíró (912—959.), *Tzimiskes János* (969—976.), a bolgárölő *II. Bazilios* (976—1025.) még mint európai fejedelmek harcoltak a keletiek barbársága és a déli mohammedánok terjeszkedése ellen. Nyugattal békében és háborúban mint a római imperátorok valódi örökösei, a római jog folytonosságának képviselői érintkeztek, akik koronákat ajándékozhatnak és vehetnek el. 1054-ben azonban megtörtént a szakítás a keleti és a nyugati egyház és vele általában véve Kelet és Nyugat közt. Éppen azon évben halt meg IX. (más számozás szerint XII.) *Konstantinos Monomachos*, kinek az orosz *Vladimir* részére küldött koronáját 1860-ban

Nyitra-Ivánkán találták meg. Beszédes korona. Teljes császári díszben örökíti meg a császárt, a másik képen feleségét, a szerelmes, vén Zoët. Első urát, Mihály császárt, Zoë a fürdőkádba fojtotta s még aznap urává és császárává tette a daliás IV. Mihályt, a korábbi pénzhamisítót, hogy ennek halála után még két szép embernek ajánlja föl trónját és kezét. A harmadik kép hűgát, Theodorát ábrázolja, a negyedik és ötödik, szép leány alakjában, az igazságot, a hatodik és hetedik a császár kedvesét, a szép Szklerenát, mint táncosnőt. Ezt a romlott udvart 1056-ban a Komnenosok trónralépése sem javította meg. Mialatt szeldukok, besenyők, kúnok, magyarok egyszerre támadták a birodalmat, a gyöngye *Dukas Mihály* császár (1071—8.) nyitott, tehát nem királyi koronát küldött Géza magyar hercegnek, őt görög szentnek és a maga, fia s Géza hercegnek arcképeivel. Ez a korona a magyar szent koronának ma is alkotórésze. Az Árpádok és a Komnenosok közeledését jelentette ugyanakkor, amikor *I. Izsák* császár (1081—1118.) a keresztesekkel szemben Kálmán magyar királyhoz sokban hasonló politikát követett, pedig Sz. László és Kálmán magyar királyok éppen a keresztesháborúk miatt foglalták el tőle Horvát- és Dalmátországot. Utódja, a derék *Kalo Johannes* (1118—43.), »a legjobb Komnenos«, sz. László leányát, a görög költeményekben magasztalt Irént (magyaros nevén Piroskát) vette el. Fiuk, *I. Mánuel* (1143—80.) éppen e rokonság révén

293. ábra.
Konstantinos Monomachosnak az orosz *Vladimir* részére küldött koronája.
(A Magyar Nemzeti Múzeumban.)

álmodozott Magyar- és Görögország személyes uniójáról. II. Lászlót és IV. Istvánt mint hűbéreseit ültette a magyar trónra, s a délvidék egy részét egyenesen a görög birodalomba kebelezte. A nemzet, sőt saját neveltje és kegyeltje, III. Béla ellenállásán megtört nagyszabású terve, hogy Magyarország biztosításával egyengesse a görög hódítás útját Olaszországba s kiverje onnan a németeket, kik, a második keresztes hadjárat idejében, saját birodalmában is féktelenkedtek. Nyugati politikája a szeldsukok ellen folytatott dicső, de örökös küzdelmei miatt nem sikerülhetett. Fia s ennek gyilkos gyámja, Andronikos, a Komnenos-családot sírba vitte 1185-ben. Az újesztendőben Péter és Aszán testvérek már kivívták a bolgárok függetlenségét s megalapították, vagy inkább helyreállították az *Aszánok bolgár birodalmát*, mely két századnál tovább (1186—1393.) állott fenn. 1204-ben beteljesedett, amitől a császárok az egész XII. században tartottak. A keleti császárság európai részét keresztesvitézek elfoglalták s 57 éven át *Romania* néven mint *latin császárságot* igazgatták. Palaiologos VIII. Mihály a genovaiak segítségével 1261. júl. 25. visszafoglalta Konstantinápolyt, de a »latinok« apró hűbéres fejedelemségek alapításával akkorra már aláásták a birodalom példás egységét. Az ország második alapítója, *Mihály* császár, nagy ellenzésre talált saját alattvalóinál, midőn a birodalom európai helyzetét a nyugati egyházhoz való közeledéssel akarta biztosítani. Fia, *II. Andronikos*, 1282-ben abba is hagyta a tárgyalásokat, amelyeket azonban utóbb, nagy veszedelmek idején, a császárok nem egyszer kezdtek előlről. Andronikos spanyol (katalóniai) zsoldosokat fogadott fel, a kiknek lázadása (1304—9.) azonban még jobban gyöngítette birodalmát. Fia *IX. Mihály* és unokája, *III. Andronikos*, az Ázsiában előrenyomuló törökök ellen is küzdöttek, akik 1339-ben Nikaiát és Nikomédiát is elfoglalták s így Konstantinápolyt már farkasszemet néztek. V. János idejében (1354.) Kallipolis vagy Gallipoli felől Európába is benyomultak s 1381-ben a császárt adófizetésre kényszerítették. A *Manuel* védelmére siető keresztessereget Bajazet szultán Nikápolynál 1396-ban megverte és 1401-ben már Konstantinápolyt is ostrom alá vette. Csak akkor szüntette meg, mikor a főváros egyik főutcájában megengedte a törökök letelepedését s azt, hogy ezek a törökök saját kádiujuk bírósága alatt álljanak. 1402-ben Timur mongol császár ázsiai hódítása Bizáncot

294. ábra. VII. Dukas Mihály (1071—1078) és felesége Krisztustól koronát kapnak. (Egykorú zománcos kép.)

dalom európai helyzetét a nyugati egyházhoz való közeledéssel akarta biztosítani. Fia, *II. Andronikos*, 1282-ben abba is hagyta a tárgyalásokat, amelyeket azonban utóbb, nagy veszedelmek idején, a császárok nem egyszer kezdtek előlről. Andronikos spanyol (katalóniai) zsoldosokat fogadott fel, a kiknek lázadása (1304—9.) azonban még jobban gyöngítette birodalmát. Fia *IX. Mihály* és unokája, *III. Andronikos*, az Ázsiában előrenyomuló törökök ellen is küzdöttek, akik 1339-ben Nikaiát és Nikomédiát is elfoglalták s így Konstantinápolyt már farkasszemet néztek. V. János idejében (1354.) Kallipolis vagy Gallipoli felől Európába is benyomultak s 1381-ben a császárt adófizetésre kényszerítették. A *Manuel* védelmére siető keresztessereget Bajazet szultán Nikápolynál 1396-ban megverte és 1401-ben már Konstantinápolyt is ostrom alá vette. Csak akkor szüntette meg, mikor a főváros egyik főutcájában megengedte a törökök letelepedését s azt, hogy ezek a törökök saját kádiujuk bírósága alatt álljanak. 1402-ben Timur mongol császár ázsiai hódítása Bizáncot

egy időre megszabadította a végső veszedelemtől, s Mánuel visszahódította néhány területet; de, főképp az európai összeköttetések elhanyagolása következtében, 1422-ben készületlenül találta Konstantinápoly újabb ostroma.

A város ezúttal is megmenekült s a körülötte, sőt részben benne megtelepült törökökkel nemcsak kereskedelmi, hanem családi összeköttetésekbe is lépett. Sorsát mindenki előreláthatta, midőn a magyarok szabadító seregének várnai veresége (1444.) után II. Murád a görög birodalmat egyedül a fővárosra korlá-

295. ábra. II. Mánuel császár (1391—1425).
(Egykorú miniature a Louvreban.)

tolta s ezt is adófizetésre szorította. Az utolsó Palaiologos, IX. *Konstantinos*, 1453. május 29-én Konstantinápoly védelmében hőiesen esett el. 1460-ig a győztes II. Mohammednek meghódoltak Demetrios és Tamás, a moreai görög hercegek, 1461-ben pedig Komnenos Dávid, az ázsiai oldalon levő Trapezunt görög császára is. Ahogy V. László magyar király követe, *Vitéz János*, 1455. március 23. mondotta III. Frigyes németrómai császárnak, a török »meghódította a keleti birodalmat, mely egykor elődjeivel egyenlőrangú volt; most az ő nyugati birodalmát szándékozik meghódítani. Az ellenség a keleti egyházat, hitünknek egykor kiváló talpkövét, leverte s most egy elnyomott vallás siralmas helyzetében sínylik... Nem láthatnál most ama városban és az egész vidéken szentet, ami össze nem omlott, gonoszat, ami meg nem erősödött volna. Csak az ellenség folytonos diadalrivalgását hallhatnád és az elnyomottak szakadatlan szolgál rimázkodását; emezeknek gyászát, amazoknak tap-

sát.« A császárt hiában figyelmeztette, hogy Mohammed megteheti, aminek elmulasztása miatt Nagy Sándort hibáztatják: Kelet legyőzése után fegyvereit Nyugat ellen fordítja. A görögök sem tettek egyebet, mint Kr. e. 146-ban: elősmerték a világ új urait s maguknak csak a görög szellem uralmát tartották meg. A klasszikus birodalmi eszme megsemmisítőivel a magyarok szálltak először diadalmasan szembe: maguk is turániak, akik 1241. óta most már a második turáni birodalommal mérkőztek meg. Mindakettő ellen jóformán magukra hagyatva védték a keresztény műveltséget, sőt mostan már az ókornak újraéledő eszméit is.

XIV. FEJEZET.

KELET NÉPEI.

I. A mongolok világbirodalma.

ULIANUS magyar szerzetes 1237. dec. 27-én a baskirok földjéről azzal a hírrel tért vissza Magyarországra, hogy a tatárok Németország ellen készülődnek. A nagyfejű mongolok hadakozni akarnak mindazokkal, kik ellenök állanak és elpusztítanak minden országot, melyet meghódíthatnak. Európa népei, melyek akkor már másfélszázada küzdöttek a szeldsukokkal, keletfelé még nem gondoskodtak a keresztény társadalom és műveltség védelméről. A Kalka mellett 1223-ban nem Európa, hanem csak Oroszország mérkőzött meg Ázsia hatalmával. Oroszország tartományai rendre hódoltak a győztes mongoloknak, kik mindközelebb nyomultak a katolikus Lengyelország határaihoz. A magyar utazó már akkor csak abban látott segítséget, hogy a katolikus vallásra térítsenek át s katolikus állammá tegyenek Magyarország és a baskirok földje közt, tehát Kárpátoktól az Uralig, minden területet, ahol görögkeleti oroszok és turáni pogányok laknak. A pápák és a Hohenstaufok küzdelmei közt ilyesmire gondolni sem lehetett s IV. Ince pápa a mongolokhoz nyolc esztendő múlva nem térítés, hanem avégett küldött követeket, hogy a közös ellenség, az iszlám ellen szövetségre bírja őket.

A turániak bebizonyították, hogy tudnak idegen műveltséghez alkalmazkodni. A Balkán bolgárjai már nemzetiségüket is elvesztették. A magyarok Európa többi keresztény államaival egysorban vettek részt a keresztesháborúban. A szeldsukok, kik ebben a háborúban egész Európával fölvettké a harcot, arab vagy perzsa műveltséget fogadtak el aszerint, amilyen műveltségű vagy nyelvű volt a vidék, ahol letelepedtek. A török nyelvet csak társalgásra használták; az irodalomban és az államéletben az arabnak vagy perzsának kedveztek. Szeldsuk háza kihaltával (1133.) egyrészt ezen nemzet- és fajtagadó politikájuk miatt nem maradhattak tovább a turániség vezetői.

Lovagi fegyverzet, Vivien gróf Kopasz Károlynak ajándékozott bibliájából (párisi nemz. kv.) vett I kezdőbetűvel.

Belső-Ázsia turánjai maguk sem zárkóztak el a szomszédság művelő hatása elől. Buddhának pagodákat, Zarathustrának áldozóhelyeket, Jézusnak templomokat, Allahnak mecseteket állítottak, s egy-egy nép több valláshoz is tartozott. Mesterségekkel maguk foglalkoztak, a kereskedést azonban inkább az idegenekre bízták. Az írástudó emberek száma egyre növekedett. *Keleti Turkesztánban*, a magyar Steinnak századunkban tett kutatásai szerint, olyan területek bontakoznak ki előttünk, melyeket mintegy másfélezer év előtt valóságos homoktenger borított el és amelyekről idáig alig tudtunk. Műveltségök összeköti a régi Kína és India, valamint a klasszikus Nyugat fejlődését. Hogy a tudósok erről az eltemetett, homályban maradt közbeeső műveltségről fogalmat szerezhessenek, meg kell vizsgálniok a kiásott templomok és lakóházak freskóit, faragványait, a címereket, iparművészeti tárgyakat s a leletek tömémentelen mennyiségét. A kétezereves irattárak és írásgyűjtemények teljes épségben maradtak meg, mintha a rég elporladt elődök a kutató tudomány számára szánták volna. Bizonyára községházak okiratai azok, melyeknek alapos tanulmányozása bepillantást enged az egykori társadalmi és közügyi állapotokba.

Nyugati Turkesztánban *Bokhara* »a tudományoknak és békés művészeteknek« szintén ősi székhelye volt. Gazdagságával, iparával méltán izgatta a keleti ujugrok s a nyugati kárezmiek hódító szándékát. Mehemmed *Kutbeddin* káreلمي szultán, ki 1199-ben lépett trónra, Irán és Nyugati-Turkesztán meghódítása után második Nagy Sándornak nevezte magát. Legyőzte az ujugur Kurkánt, ki nyolc évtizeden át parancsolt az Oxustól Kína belsejéig lakó népeknek. A Tarim forrásaitól a Jaxartes torkolatáig, az Aral tó, Kaspi tenger, Tigris, az Indiai óceán és a Ganges közt ő uralkodott. Már a szeldsukok ázsiai birodalmának szétrobbantására, a bagdadi kalifaság elfoglalására készült. Ekkor azonban, kémkedés gyanúja miatt, megöletett 490 mongol kereskedőt, mire *Temudsin* mongol kán csakhamar a káreلمي birodalom meghódításával felelt.

A *mongolság* a turáni népcsaládnak egyik önálló ága. Tatárnak csak egyik törzsét hitták. Hangtana legjobban a magyarok és mandsuk hangtanával egyezik. A mongolok, a húnok, törökök, egyes törzseivel vegyesen az Altáj hegység és a Bajkáltó között, a Tola, Orchon és Selenga folyók mellett, a Gobi sivatagtól északra, sokáig mint szegény nomádok éltek. *Jeszügei*, a mongol uralkodóház ősapjának, Bodancsárnak kilencedik ízen unokája, néhány nomád törzset ottan már a XII. század második felében egyesített. Halála után a törzsek egy része nem az ő fiát, Temudsit, hanem Ongot (Vangot) ismerte el kánnak. A belső háborúban 1203-ban *Temudsin* fényes győzelmet aratott, Keredi-országot meghódította, mire más törzsek is csatlakoztak hozzá. 1206-ban a Jablonoj-hegység lábánál, az Ononfolyó (az Amur mellékvíze) forrásánál Temudsin kilenc fehér zászló alá gyűlt seregén szemlét tartott. A kánok és az előkelők a nemzetgyűlésen fölemelték, csingiszkánnak (erős úrnak) kiáltották ki, s az összes mongolok uralkodójának ismerték el.

Első sorban Kína és a Jüan-dinasztia (1280—1368.) rovására terjeszkedett. A Gobi- vagy Mongol-sivatagot délfele a nagy falakig elfoglalta, keleten az Amurig, a Japán tengerig, Koreáig és az arany országban, melynek idáig adót fizetett, a Peiho torkolatáig terjeszkedett. Délen övé lett a Hoang-ho felső

folyása s harcolt az alsóért is. A Jang-ce-Kiang vízválasztója, a Küenlün és a Pamir határolta birodalmát. A Pamirtól délnyugatnak a Ganges jobbpartjával, majd az Arab tengerrel párhuzamosan ment a határ, Ormusznál elérte a Perzsasöblöt, az Eufrátes jobbpartján Aleppónak fordult s Trapezuntnál a Fekete tengerhez jutott. A Kaukázus vidéke független maradt, de 1223-tól fogva a Dnjeper torkolatától fogva a Volga kazáni kanyarulatáig s onnan körülbelül a szélesség 55. fokától délfelé magába zárta Európa és Ázsia déli részeit. Így a birodalom legnyugatibb pontja, az európai Cherson, körülbelül 6200 kilométerre esett a legészakkeletibbtől (az Ochotszki tenger legdélnyugatibb öblétől); szélessége 2—3000 km² közt változott, terjedelme tehát egy negyedszázad alatt közel 16 millió km²-re növekedett. Újabb 2—3 évtized alatt ez a terület még 4—5 millió km²-rel gyarapodott. Kétakkora lett mint Európa *s nagyobb a világ minden eddigi birodalmánál.*

Ezek a »barbárok« kezükbe kerítették a világkereskedelemnek azt a két fővonalát, mely a Hoang-ho legdélnyugatibb kanyarulatától egyrészt Aleppónak, másrészt Chersonnak vezetett. Egyik is, másik is 10.000 km. útnak felelt meg. A lovasnép vezére keleten olyan várakat vett be, amelyeket ellenében a kínaiak puskaporral védelmeztek. Roppant seregével sehova sem ment kínai tudósok és mérnökök nélkül. Sehonnan sem ment tovább, míg a meghódolt törzsek vitézeit a mongol seregbe be nem osztotta, s a jaszau (törvénykönyv) segítségével hűséges alattvalókká nem tette. Az első öt alaptörvényt 1211-ben adta ki, mert helyeselte Gao-bao-ioi megjegyzését, hogy valamely birodalom újjraalapításánál új törvényt kell hozni. Önkéntes csatlakozásra bírta az Irtis forrásainál lakó kirgizeket s még előbb (1209.) a keletturkesztáni ujgurokat; sőt nyelvökre, írásukra fiait, vezéreit is taníttatta. A mesés hírű, hatalmas és mohammedán műveltségű Nyugati Turkesztánt (az Oxus és Jaxartes vidékét) fél milliónyi sereg élén hódította meg s mint »Isten ostora« büntette. Bokhara kirablására a péntek-mecsetben azzal hatalmazta föl katonáit, hogy »a rét le van kaszálva, adjatok enni lovaitoknak«. S katonái még a koránokat is szét tépték és úgy dobták teherhordó állataik elé. Midőn katonái mongol dalokat énekeltek a mohammedán tudós seikkével és mollákkal, kinek nem jutna eszébe a magyar vitézek előtt éneklő szentgalleni két barát? Csak az ellenállókat büntette irgalmatlanul. Bokharát, a művészetek és tudományok egyik középpontját, fölégette, tönkre tette; de nem kegyetlenebbül, mint Nagy Sándor Tirust, Scipio Karthagót, Barbarossa Frigyes Milanót, melyek a művészeteknek és tudományoknak szintén középpontjai voltak. Temudsin feldúlta Samarkandot is, de műkertészeit, híres selyem- és vászonszövő kézműveseit mint tanító-mestereket osztotta szét népei közt. A közigazgatást kínai módra szervezte és Karakorumból mint erős középpontból, a kínai császári család egyik tagja, *Ili-csu-csai* bölcs tanácsai szerint kormányozta rengeteg birodalmát. A tudós tunguz mindjobban megbarátkoztatta urát a művelődés eszméivel, visszatartotta tömérdek műkincs elpusztításától s okiratokból egész levéltárt gyűjtött össze. Hadseregét a kán a húnok hagyományai szerint szervezte, 9 nagy hadtestbe s

296. ábra. A csingiszkán pénze.

ezredekbe, századokba és tizedekbe osztotta be. Bárhova fordult ez a barbár, tanulni akart; mégis mindenütt vér és pusztulás jelölte útját, mert óriási birodalmát oly rövid idő alatt csak, mint Isten ostroma, a katonai hatalom legdurvább eszközeivel alapíthatta meg. Már 1211-ben haszontalanoknak, népbolondítóknak nyilvánította Buddha és Tao vallásainak papjait s azért a papságot megszüntette; de különben, bár ő maga pogány maradt, a buddhista, a mohamedán, a nestorianus keresztény nyugodtan élhetett a jaszau (katonai törvénykönyv) védelme alatt. Vallás és nemzetiség tekintetében nem tett különbséget alattvalói közt. Európa törökjei is könnyedén hódoltak neki, midőn Misztiszláv kijevi nagyfejedelem a Kalka vize mellett csatát vesztett ellene. Győzelmét India elfoglalásával akarta befejezni, de 1227-ben meghalt, mielőtt még tervét megvalósíthatta volna. Egyik felesége mérgezte meg s így története ebben is hasonlít az Attilához, kit a hódítás rendszerében, a kormányzás eszközeiben, nem történeti ismereteinek alapján, hanem mint egy pusztai állam feje, ugyanazon politikai, katonai és faji ösztönből követett. Vitézei rajongtak érte. Midőn egy csata után fáradtan feküdt le a havas földre, két hűséges vezére egész éjjel mozdulatlanul kifesztve tartotta fölötte a nemezt, hogy a hó el ne temesse. Megsebesült tisztjének, Viedárnak sebére viszont maga ragasztott írt és sátorában ápolta mindhaláláig. Mongol életrajza (melynek 1646-iki mandsu fordítása európai nyelven először magyarul jelent meg), lelkesedéssel szól a honalapítóról; a török történetírás azonban gyűlöli és befeketíti mint hontiprót és mint az iszlám ellenségét.

Temudsin harmadik fia, *Ügetei* (Ogdai) 1227-ben a karakorumi országgyűlésen fogadta alattvalói hódolatát. Teljes szabadságot engedett lángeszű miniszterének, *Ili csu-csainak*, ki így befejezhette az állam szervezését, különösen a katonáskodás és az adózás ügyének mesteri rendezését. Erről a magyarok[másféltized] múlva saját tapasztalatukból, a nyugateurópaiak azonban csak jóval később, Marco Polo tudósításaiból tájékozódhattak. Az új uralkodó teljesen leverte Iránt (1231.) s az Indiai óceánt és a Gangest tette birodalma határaivá. Kína északi felét teljesen elfoglalta, még pedig a délkeleti Kína Sung-dinasztiájával szövetségbe (1234). Ettől fogva a mongolok az *ujgur műveltség* helyett inkább a *kínaiért* rajongtak, a nyugati műveltség ellen pedig valóságos irtóháborút folytattak. Pl. 1239-ben feldúlták Örményország ezertornyú szent és fényes városát, *Anit*, s néhány száznak kivételével levágták lakosait. A menekülők több mint négyszáz esztendei bujdosás és üldözés után hazánkban (főképp Szamosújvárt és Erzsébetvárosban) találtak állandó és szeretett új hazát. 1235-ben a mongol hadak Batu vezetése alatt már Európa felé nyomultak. 1237-ben mongol hódoltsággá tették a Volga egész vízkörnyékét; 1240. dec. 6., Kijev bevételével, a Dnjeperét is. Elárasztották Lengyelországot s megsemmisítették a lengyelek és németek szövetséges hadait (1241. április 9.). Hódításuk legészaknyugatibb pontja a mai Berlin közelében volt. A Neisse és Odera vonalán túl azonban nem hódítottak, mert Batu (a csingisz kán unokája) vezetése alatt már egy hónapja (márc. 12.) minden erejükkel Magyarországra vetették magukat. Április 12-én Mohi közelében megverték IV. Béla király seregét. A városokat rendre pusztították, vagy legalább is ostromolták. Júliusban a jaszau és a hadi-

jog alapján már mongol módra szervezték a közigazgatást. Eleinte megengedték, hogy mindegyik falu mongol előljárót (Rogerius krónikája szerint királyt) válasszon magának ; később azonban az önként hódolókat is tömegesen levágták. Otthonosan kezdtek elhelyezkedni az országban, honnan, Attila módjára, Nyugat-Európát akarták meghódítani. Ezt Nyugat-Európa vezérlő hatalmainak, II. Frigyes császárnak és IX. Gergely pápának viszálykodásai következtében nyugodtan megkísérthették volna. A pápa ugyan (júl. 1.) keresztesháborút hirdetett, Szent Lajos francia király védelemre készült, de a mongolok 1242. tavaszán már a Dunántúl, sőt a magyar tengerparton is meghordozhatták fehérfeke lobogóikat. Karakorumból azonban, mely tízezer kilométerre esett tőlük, Űgetei halálának (1241. dec. 11.) váratlan híre érkezett hozzájuk ; Bolgár- és Kunországon át tehát haza indultak tavasszal. A határon ezrével gyilkolták le magyar foglyaikat, sokat azonban Karakorumba is magukkal cipeltek. Magyarországnál jobban Bokhara sem érezte meg a mongolok keze súlyát, de Nyugat-Európát Kelet-Európa borzasztó veszedelme sem riasztotta föl kicsinyes politikájából. Pedig a greenwichi szélesség 23. fokától keletre Európa nagy része már is a mongoloknak hódolt, a Dnjeperen túl pedig úgy rendezkedtek be, hogy harmadfél-száz esztendeig, sőt Krimben teljes félezer esztendeig ők maradtak az urak. A pápa követei a mongolokat magán a karakorumi országgyűlésen kérték (1246.), hagyjanak fel a keresztyenyek megtámadásával s forduljanak inkább közös erővel a mohammedánok ellen. Az erős *Kajuk* kán halála (1248.) után azonban csak Mongolország belső bajai akadályozhatták meg a hódító politika folytatását. *Mangu* kán már kettéosztotta a birodalmat, amennyiben Kínát öccsének, *Kublaj* kánnak engedte át. Ereje megosztva is rettenetes volt. 1251—2. közt elfoglalta Tibetet, 1258-ban pedig vérbe fojtotta a bagdadi kalifaságot. Halála után (1259.) a rengeteg birodalom mongol dinasztiaik alatt álló nemzeti államokra bomlott szét. Az új kán, *Kublaj*, a Mongol birodalmon már csak neve szerint uralkodott. Törzsországa *Kína* lett, amelyet 1279-ben a délkeleti rész elfoglalásával (a Sungok dinasztiajának megbuktatásával) teljesen egyesített, de Japán elfoglalására tett kísérlete nem sikerült.

297. ábra. Kublaj kán. (1259—1294.) Kínai fametszet után.

Öccse, *Hulagu*, délnyugati Ázsián, *Batu* családja a Jeniszeitől a Dnjeperig, a Kipszaki kánságon uralkodott ; Turkesztán több mongol fejedelem-ségre szakadt. Kublaj mint testestől-lelkestől kínai császár halt meg Pekingben, a régi Dzungduban (1294.).

A mongolok keleten a kínaiak, délnyugaton a mohammedán perzsák s Európában a krími görögök és olaszok művelő hatása alá kerültek. Nagy hódításaik kora lejárt; a rablóhadjáratok és határvillongások azonban egyre tartottak. Keleten buddhisták lettek, nyugaton mohammedánok; csak ősi országukban maradtak pogányok. Nemzeti érzületben is megoszlottak. Egymás országai ellen, sőt egymás közt is háborúskodtak; legjobban talán *Csagatáj*-ban, ahogy Nyugati Turkesztán egy részét a csingisz kán egyik fiáról nevezték. Ezekben a zavarokban a turkesztániak a Csagatájok mellőzésével 1369-ben a 33 éves *Timurt*, egy mongol hadvezér ivadékát, választották meg kágánnak (nagy kánnak).

Timur-i-leng (Timur-lenk, a Sánta Timur) Nyugat-Turkesztán, majd Perzsia egyesítése, Örményország és Kurdisztán leigázása után 1398-ban átkelt az Induson és Delhin túl a Gangesig pusztította Hindosztánt. Egy esztendő múlva 3000 kilométerrel odább nyugaton a Kaukázusban Georgiát dúlta. 1400-ban elfoglalta Sziria nagy részét és Mezopotámiát, majd teljes erővel az ozmán-törökre vetette magát. I. Bajazid szultánt Kis-Ázsia közepén megverte, elfogta s Kis-Ázsiában rövid időre megakasztotta az ozmánok uralmát. A megijedt egyiptomi szultán elismerte fenhatóságát s adót fizetett neki a kipcsaki (európai) mongol kán is. A samarkandi országgyűlésen már Kína elfoglalására lelkesítette vitézeit s 200.000 emberrel csakhamar meg is kezdte hadjáratát, midőn váratlan halála (1405. febr. 18.) véget vetett óriási terveinek.

Katonai uralma oly gyorsan összeomlott, mint az a sok torony, amit levágott ellenségeinek koponyáiból építtetett. *S az ő halálával végződött a népvándorlás*, mellyel Ázsia az egész középkoron át gyötörte Európát.

II. Magyarország mint nagyhatalom.

Végveszedelemmel fenyegették a mongolok Magyarországot 1241-ben; egykorú krónikások már valóban a megbukott államok közé számították. Egy század múlva mégis a turániaknak ez az országa lett Közép-Európa leghatalmasabb birodalma, a kelet, majd dél felől fenyegető más turániak ellen leg-erősebb bástyája. *IV. Béla* (1235—70.) páratlan erővel szervezte újjá az országot; várjobbágyok megnemesítésével, kunok letelepítésével, polgári lovassággal, katonai végvidékek alapításával, várak építésével izmosította a nemzet erejét; 25 városnak adott szabadságlevelet. A vármegyéket az önkormányzati jog kifejtésével a politikai közszellem tűzhelyeivé tette, azonban erősítette a nagybirtokú oligarchiát, mely hűbéries irányba terelte az ország fejlődését. Erejét először Babenberg Frigyes osztrák hercegen próbálta ki, aki a tatárjárás nyomorúságai közt magyar területek átengedésére kényszerítette; 1246-ban az utolsó Babenberg elesvén, némi harcok után Ausztrián 1254-ben a magyar és a cseh király (Otakár) osztozott. Unokája, *IV. László*, az osztály miatt való versengésnek azzal vetett véget, hogy 1276-ban Habsburg Rudolf németrómai császárral szövetkezett. A dürnkruti csata következtében a cseh-osztrák birodalom, mely Német- és Magyarország közé ékelődött, egészen a német birodalomhoz, helyesebben a Habsburgok uralma alá került; sőt László halála után Rudolf Magyar-

országot is mint birodalmi hűbért adományozta fiának, Habsburg Albertnek. De amely pillanatban a császárság szemet vetett Magyarországra, III. Miklós pápa Magyarország figyelmét tulajdonképpeni feladatára : a *keleti kérdésre* terelte. Négy héttel a dürnkruti csata után követet küldött Magyarországba, melyet a kunok pogányságától s talán attól féltett, hogy ezek az országot a kipcsaki mongolok kezére juttatják. A király maga is erősen húzott a kunokhoz és nem lehetett tudni, a császárság és pápaság követeléseivel szemben nem felel-e mongol barátsággal, ami teljesen megváltoztatná Közép-Európa képét. A kúnoknak nem kellett a tétényi (1279. júliusi) kuntörvények s midőn 1282. tavaszán a Hód-tavánál a király megverte őket, közhit szerint 1285-ben megint ők hozták az országra Telebuga nogáji mongol kán 200.000 főnyi hadát, melyet legyőztek ugyan, a király azonban továbbra is kunokkal és mongolokkal társalkodott. 1287-ben csak Baksa György hősisége tarthatta vissza a betöréstől a mongolokat, kik már Lengyelországot pusztították. Európa abban a hitben élt, hogy a király nemcsak a kunokkal, hanem a mongolokkal is szövetkezett. IV. Miklós pápa 1290-ben nyíltan intette, hagyjon fel a pogányok, tatárok, szerezsenek (arabok) és nogájiak társaságával. S hogy Attila, Baján vagy Árpád turáni birodalma föl ne támadjon, a király váratlan halála (1290. júl. 20.) után Európa nagyhatalmai *nemzeti* király helyett, ki a turániakkal szövetkezhetnék, nyugateurópai herceget akartak Magyarország élére állítani. A császár saját fiának, Albert osztrák hercegnek birodalmi, VIII. Bonifácus pápa pedig Martell Károly nápolyi hercegnek, majd (1295.) fiának, Károly Róbertnek pápai hűbér gyanánt »adományozta« az országot.

Az utolsó Árpád-király, III. Endre halála (1301. jan. 14.) s több évi pártoskodás után a nemzet végre is szabadválasztással emelte Anjou Károly Róbertet az Árpádok trónjára. Ezzel egyszerre megszűnt az a veszedelem, hogy Magyarország akarva, nem akarva, a németek vagy mongolok politikai hatása, esetleg uralma alá kerüljön. A francia befolyás a Pireneusoktól már is a Kárpátokig terjedt s Károly alig erősödött meg trónján, Lengyelország uralmára, megszerzésére gondolt. Banderiális hadseregével élete alkonyán Kelet legnagyobb keresztény hatalmasságává tette az országot.

Rendszerét fia, *Nagy Lajos* (1342—82.) fejtette ki egészen. Apjától készen kapta a banderiális hadsereget, az egyenes adót s a király sérthetetlensége (felelőtlenessége) elvét. Az ősiség behozatalával földhöz tapadó főnemességet, a kilenced és tized szabályozásával munkás jobbágyosztályt teremtett. Valóságos állami dogma lehetett most már, hogy minden földnek csak egy igazi tulajdonosa van, a *haza*, vagyis a *szent korona*. Politikai (nemesi és polgári) jogokat csak az gyakorolhat, ki egyenesen a szent korona viselője (a király) alatt áll ; a jobbágy tehát nem, mert annak más a földesura. Törvénynek azt tekintették, amit a rendek az országgyűlésen koronás királyukkal hoztak ; és csak annak a királynak engedelmeskedtek, a ki, mint a szent korona tagja, alkotmányosan uralkodott. Ez a nagy különbség a középkori magyar és más európai közt ; ez az oka, hogy a magyar rajongó tisztelettel tekintett a haza jelképére, a szent koronára, akkor is, amikor — az aranybullában kimondott jogainál fogva — törvénytörő királyára fegyvert emelt. Az Anjouk ugyan 64 év alatt (1318—82.)

csak három országgyűlést tartottak, a szentistvánnap i nemzetgyűlésekről pedig szó sem volt többé ; a nemzet még sem találta Lajos uralmát önkényesnek, mert a *meggyeggyűléseken* az eddiginél jobban gyakorolhatta alkotmányos jogait.

Híven követte hadjárataiban a daliás Lajost, aki mint hadvezér, hódító és országsszerző európai dicsőséget szerzett a magyar névnek. A Lengyelországgal 1370-ben kötött személyes unió következtében 602.000 km²-nyi birodalma 913.000 km²-re növekedett. Tizenhat országának határait két tenger (a Fekete és az Adriai) mosta, megközelítette a harmadikat (a Baltit), sőt Nápollyal egyideig (1347—52.) a negyedik (a Tirreni) is hozzátartozott. Lajos tehát hajóhad szervezéséről gondolkozott s az Adrián az 1371. évi torinói békében a velenceiekkel s a genovaiakkal szabadnak ismertette el a hajózást és a kereskedést. Reggiótól Pommerániáig lengett a magyar zászló, melyet »Éljen a magyar !« kiáltással Lajos annyiszor vezetett diadalra.

A Dnjeszternél szomszédja volt a nogaji tatároknak, akiknek betörését Laczkfy Endre 1352-ben visszaverte, ő maga pedig 1354-ben országukat is megtámadta. Csak akkor távozott, mikor a kereszténység fölvételére és adófizetésre kötelezték magukat. Igéretüket nem váltották ugyan be, de nem is háborgatták többé az országot, csak századok mulva, már mint török alattvalók.

A keresztény és magyar műveltséget nem is innen, hanem *délfelől* fenyegette veszedelem, amitől azonban Lajos idejében még egy magyar sem tartott komolyan. Ez a veszedelem a *török birodalom megalakulása* és az a kérdés volt, hogy ha a keletrómai birodalom megbukik, *kié legyen a Kelet* ? A Balkán-félsziget északi országait, Bosnyák-, Szerb- és Bolgárországot, a Duna balkáni vízválasztójáig Lajos király biztosította a szent korona számára s birodalmának folyója volt az Adriai tengerbe ömlő Drin is. A törökök azonban 1357. óta, midőn Gallipoli felől először törtek Európára, egymásután foglalták el a keletrómai birodalom területét s azt csakhamar a főváros vidékére szorították. Palaiologos János császár sürgetésére a pápa Lajos király vezetése alatt európai keresztesháborút akart ellenök indítani. 1366-ban győzelmet aratott rajtuk a maga erejével is, de a velencei és lengyel bonyodalmak közt azontúl nem törődött velük jobban, mint Nagy Károly annak idejében a normánokkal, akik pedig kevéssel az ő halála után már fölforgatták Európát.

Magyarország ideális déli határa ettől fogva a Balkán-hegység lett. Nagy Lajos veje, Zsigmond, idejében a török már az Aldunáig hatolt, de a magyar politikusok a legnehezebb körülmények közt sem mondtak le erről az ideális, de egyúttal természetes határvonalról. Nyugati politikájukat szintén ez a törekvésök szabta meg. Luxemburg Zsigmond 1410-ben, Habsburg Albert 1438-ban mint magyar királyok azért fogadták el a németrómai császári koronát ; 1440-ben Jagelló I. Ulászló lengyel királyt, 1445-ben Habsburg László, 1490-ben Jagelló II. Ulászló cseh királyokat a magyarok azért választották királyukká. Nemzeti királyuk, Hunyadi Mátyás, 1468. óta azért törekedett a cseh királyság és Ausztria megszerzésére. Az urak egy része 1458-ban Habsburg Frigyes németrómai császárt, 1471-ben pedig Kázmér lengyel királyfít azért akarta magyar királlyá tenni, hogy Magyarország más országokkal személyes unióba, vagy legalább dinasztikus összeköttetésbe lépven, a legnagyobb,

legerősebb keleti hatalom maradjon. A Balkánnál, de különösen az Alsó-Dunánál, mint a keresztény Európa megbízottja szerepelt. A pápák a török ellen többször reájuk bízták a kereszteshadjáratok vezetését. Magyarország keleti küldetésének fontosságát máig is világszerte hirdeti a katolikusok délutáni harangozása, melyet III. Calixtus pápa 1456-ban azért rendelt el, hogy a hívek imádkozzanak Hunyadi János győzelméért; nándorfehérvári győzelme (1456. július 21.) emlékére pedig az örök hála és dicsőség jele gyanánt hagyta meg. A harangozás nem némult el azután sem, hogy az ország képtelen lett ezen feladatának teljesítésére s az Űrszine változásának ünnepe 1457. óta egyúttal a nándorfehérvári győzelem emlékének ünnepe.

A *Hunyadiak kora* (1438—90.) a magyar imperializmus ideje. A legnagyobb nemzeti uralkodónak, *Hunyadi Mátyásnak* (1458—90.) követői nemcsak a nyugati hatalmakkal és a törökökkel tárgyaltak, hanem Oroszországba és Perzsiába is eljutottak. Nagyobb hadserege, több háborúja volt mint akár-melyik más keresztény hatalomnak. 148.000 embert állíthatott talpra s ebből 34.000 az *állandó* zsoldoshadra, az ú. n. fekete seregére, esett. Részben könnyű, részben nehéz fegyverzetű lovassága, könnyű vagy nehéz fegyverzetű, nehéz paizsos vagy puskás gyalogsága s jeles tüzérsége, 330 hajóból álló dunai flottája volt, melyen 2600 matrózon kívül 10.000 harcost tartott. Európának első modern hadserege az övé. 1487-ben Bécsben 28.000 katona fölött tartott hadiszemlést s a mozdulatok, fejlődések és kanyarodások, fegyverfogások stb. ügyessége és pontossága talán valami egészen újszerűnek tetszett az európai vendégek előtt. Ilyen hadsereggel s oly kiváló vezérekkal uralkodása 32 esztendejéből 25 a győzelmek hosszú sorozatában telt el. Kelet helyett azonban inkább Nyugatra, Csehország és Ausztria megszerzésére fordította figyelmét. Harcolt a csehek legnagyobb nemzeti királya, Podjebrad György és az oláhok legnagyobb embere, »Nagy« István vajda, az ő lázadó hűbérese ellen. Magyarország Mátyás idejében jövedelmeinek nagysága, pénzügyeinek rendezettsége tekintetében bármely európai állammal kiállta a versenyt. Közép-Európának Magyarország akkor nemcsak leghatalmasabb, hanem egyik legműveltebb állama is volt, legalább annyiban, hogy kormánya és tanult emberei minden európai nemzet közül először csatlakoztak a művelődésnek olaszországi új irányához, a reneszanszhoz.

Mátyás halála után azonban, a Jagellók korában (1490—1526.), folytonos pártoskodás emésztette az országot. Ezalatt a Habsburgok Amerika, a török szultánok pedig Ázsia és Afrika egy részének s a kalifaságnak megszerzésével valóságos világbirodalmakat alapítottak. Mindakettő szemet vetett Magyarországra. II. Szulejman szultán hamarabb járt. 1521-ben kezdett támadásai öt év múlva a mohácsi győzelemre vezettek. Magyarország a király életével nagyhatalmi állását, Buda elfoglalásával (1541.) részben függetlenségét is elvesztette. Mostantól fogva az lett Európának egyik legégetőbb kérdése, török vagy osztrák befolyás uralkodjék-e a középkor dicsőséges Magyarországaiban?

III. A török birodalom és Európa.

Mintegy 50.000 oguz-török, Szulejmán törzsfőnök vezetése alatt, 1225-ben, Khoraszánból, Perzsia északkeleti részéből, a mongolok elől Örményország hegyei közé menekült. Nemsokára az ikonioni szeldsuk török szultán szolgálatába álltak. Kis-Ázsia szabadítókat látott bennök. A félsziget partvidékeit a görög császárság 1204—62. közt, mikor a latin császárság miatt Európából kiszorult, teljesen kiélte. A megfogyatkozott területen a birodalom régi nagyságának megfelelő adót szedte, hogy a császárság fényének és hatalmának külszínét megóvhassa. A pásztorkodó szeldsukok a félsziget belsejében kedveztek a földművelőknek és a városi polgároknak, minek következtében népszerűbbek is voltak a görögöknél. De a görög császárság európai hatalmának helyreállítása s egyrészt Beibars egyiptomi szultán, másrészt a mongolok kisázsiai dúlásai államukat alapjában megrendítették. Ez az oka, hogy *Kai Kobad* szeldsuk szultán szívesen fogadta és Angora táján telepítette le *Ertogrul* (Er Turul, azaz a hős Turul) törökjeit, akik területüket a bizánciak rovására növelték. A törökök őt tekintik birodalmuk igazi megalapítójának s 1903. elején a török szultán ezért alapított érdemrendet az ő nevére. Ertogrul mégis csak Álmosa volt népének; Árpádja és heros eponimosa fia, *Oszmán* (1288—1326.) lett, aki új meg új turkomán csapatokkal erősödve folytatta foglalásait. 1299-ben, az utolsó ikonioni szeldsuk szultán halálakor, az uralmat magához ragadván, az *oszmán-törökök* vagy oszmánok első szultánja lett. Elfoglalta a Marmara-tenger közelében gyönyörű vidéken fekvő *Brusszát* is, amelyet fia, *Urkán*, birodalma fővárosává tett. Itten emelt palotája főkapujáról nevezte udvarát magas portának, fényes kapunak. Egymásután foglalta el a görögök városait, Nikaiát, Nikomediát s minden ázsiai földjeiket. Két nagy alkotással biztosította birodalmát. Először az *állandó hadsereggel*, amelynek gyalogkatonáit janicsároknak, új csapatoknak, lovasait pedig szpahiknak nevezte, a meghódított keresztények fiai közül egészítette ki s a legszigorúbb katonai fegyelemben nevelte. Másodszor azzal, hogy a *közigazgatást* katonai és egyházi törvények alapján szervezte, birodalmát három zászlós-basaságra (szandsákra) osztotta s a hadsereg és közigazgatás élére nagyvezírt állított. Az első nagyvezír saját öccse, Ala-ed-din volt, a világ egyik legnagyobb adminisztrátora. A hódítást nyomban követte a közigazgatási beosztás, mellyel pár esztendő múlva már Európa is megismerkedett.

Mialatt a görögök figyelmét a nápolyi Anjouk balkáni politikája foglalkoztatta, II. Uros Milutin megalapította 1275-ben a szerb királyságot, III. Uros István megtörte a bolgár cárok erejét; az »erős« *Dusan* pedig már szerb hegemónia alatt akarta egyesíteni a Balkánt. Makedóniát és Albániát egészen, Thesszáliát pedig jórészt el is foglalta; 1346. óta Makedónia cárijának, a szerbek, bolgárok, görögök uralkodójának nevezte magát s 1349-ben törvénykönyvet (Zákonik) adott nemzetének. A Balkán tehát azon a ponton állott, hogy az *elszlávosodott turáni bolgárok* területe bevonásával tisztán szláv birodalommal alakuljon át. Amint Arnulf németrómai császár a magyaroknak, VI. Kanta-kuzenos János görög császár a törököknek behívásával akarta megakadályozni

a szlávok egyesülését. Az eredmény mindakét helyütt sikerre, egyúttal azonban a behívottak megtelepedésére vezetett. VI. Kantakuzenos János görög császár Urkán szultánt hitta segítségül, s leányát, Theodorát, férjhez adta hozzá. Midőn tehát Kantakuzenost Palaiologos V. János császár megbuktatta, Dusan pedig elhunyt, Urkán fia, Szulejmán 1357-ben betört a Dardanellákon át Kallipolis (Gallipoli) félszigetére s elfoglalta Cimpe (most Csini) és Gallipoli kereskedővárosokat. 1359-ben meghalt ő is, apja is, de *I. Murád* (1359—89.) folytatta hódításait. 1360-ban nagy sereggel kelt át a Dardanellákon s 1361-ben elfoglalta *Edirné*t (Drinápolyt), melyet 1365-ben az ellenség földjén nem kisebb bizalommal választott székhelyül, mint amilyennel választotta negyedfél század mulva Nagy Péter cár Szentpétervárat. 1362-ben a bolgárok földjén hódított s Filibe (Philippopolis) lett Rumelia első beglerbégjének székhelye. 1366-ban III. Sizmán bolgár fejedelem már a törökökkel szövetségbe, hogy a bolgár bánságot elszakítsa Magyarországtól. Nagy Lajos Bodon (Vidin) táján megverte egyesült hadaikat s katolikus térítőkkal árasztotta el az országot, hogy a vallás egységénél fogva erősebben csatolja birodalmához. A görög császár 1370-ben nemcsak a magyarokat, oláhokat és bosnyákokat, hanem a bolgárokat is egyesítette ugyan, 1371. szeptemberében azonban a szövetségesek Csirménél (a Maritza mellett) vereséget szenvedtek s a görög császár adófizetésre kötelezte magát. A szultán (1381.) Bulgária fővárosát, Szófiát s legerősebb várát, Tirnovót is elfoglalta és Szerbia rovására terjeszkedett. A délszlávok tehát újból szövetségbe. A magyarokra azonban nem számíthattak, mert Nagy Lajos halála (1382.) után Magyar- és Lengyelország különvált s Magyarország nagyhatalmi állása attól látszott függeni, Anjou Máriának, a bájos ifjú királynénak a németrómai császár fiával, Zsigmonddal, való házassága nem jár-e együtt a németek beavatkozásaival? A balkáni kérdésben tisztábban látó horvátok asszonykirály helyett Durazzo Károly nápolyi királyt akarták trónra ültetni, mert, mint nápolyi királynak, érdekében állt Albania megszerzése s mint férfiútól, midőn a veszedelmet kicsinyleni többé nem lehetett, inkább remélhették a déli tartományok megvédését. Arra is gondoltak, hogy a magyar és nápolyi királyság személyes uniója következtében az Adriai tenger hegemoniája Velencéről az Anjoukra száll át s oly hajóhaduk lesz, mellyel az európai törököket elvághatják az ázsiaiaktól. Viszont a bosnyákok inkább a velenceiekben bíztak, kik tengeri kereskedelmök és gyarmataik miatt semmiesetre sem nézhetnék közönyösen, hogy Bizánc a törökök kezére kerüljön. Ez a politikai kapkodás még inkább növekedett Károly király megöletése (1387. febr. 24.) után. Mialatt Dél-Magyarországot belső háború emésztette, Murád 1388-ban meghódította Bolgárországot, 1389-ben pedig a Koszovopoljén (Rigómezőn) Lázár szerb fejedelmet megverte abban a döntő csatában, mely mindakettejük életébe került.

I. Bajazid (1389—1403.) mindjárt a rigómezei csatátéren elkezdte azt a családi politikát, mely azután az Oszmán-házat jellemezte; t. i. megölette az ellenség üldözéséből hazatérő öccsét, hogy vetélytársa ne lehessen. Lázárevics István szerb királyt adófizetésre kényszerítette, 1391-ben Oláhországban is hódoltatott s 1393-ban teljesen beolvasztotta Bolgárországot. Nemcsak tő-

szomszédja lett Magyarországnak, hanem már annak határain is portyázott. Zsigmond magyar királynak, ki megkérdeztette tőle, mi jogon hódította meg hűbéres tartományait, a szobája falait diszító fegyverekre mutatott. Midőn már egyenesen Bizánc elfoglalására készült, IX. Bonifác pápa 1394. június 3. kereszteshadjáratot hirdetett. Zsigmond 1395-ben néhány aldunai várat visszafoglalt tőle, azután pedig az európai hatalmakat segítségre szólította. Magyar hadait francia, burgund, német és spanyol kereszteseikkel erősítve, indult a magyar tartományok visszavételére, *Bizánc fölszabadítására*. Ezen kellett volna kezdenie, de Nikápoly ostromán kezdte s így időt engedett a »villámgyors« (Ilderim) Bajazid hadainak felvonulására. A keresztények, a magyarok és balkániak kivételével, egészen a több mint száz esztendeje lezajlott keresztesháborúk mértékével mérték a törököket. Dajkamesékből, krónikások hajmeresztő elbeszéléseiből ismerték csak őket s első háborújukhoz hasonlíthatatlanul fejlettebbnek képzelt sztratégiájukban és taktikájukban bízva kezdtek. Félezredév múlva az angolok többre becsülték a zulukafferek hadiképességeit, mint az akkoriak a törökökét. Egyáltalán nem foglalkoztak hadi szervezetőkkel s így magából a hadjáratból, tehát későn, tudták meg, hogy a töröknek egységes a szervezete és a vezetése. A sereg a maga feladataihoz képpest van fölfegyverezve. Főrésze a szintén csak ad hoc összehozott hűbéres elem, de a lovas szpáhik, a gyalog janicsárok kitünően képzett, alaposan begyakorolt, vezényszóhoz, feltétlen engedelmességhez szoktatott katonák. Európa elvénült hűbéri hadrendszere nem mérkőzhetik velök. Két világnézet, Szeád-Eddin török történetíró szerint »két hullámmzó tenger« csapott és keveredett össze Nikápoly alatt s 1396. szept. 28. maga alá temette a kereszteshadat.

A század a nikápolyi kudarc megbosszulása nélkül hanyatlott le. A keresztényekben csalódva, a görögök Timur mongol fejedelmet hítták segítségül, aki éppen akkor hódította meg Délnyugati Ázsia legnagyobb részét. A hódító szívesen fogadta a fölszólítást s 1400-ban Kis-Ázsiára tört, majd Szíriát is elfoglalta, az ázsiai birtokainak védelmére siető Bajazidot pedig Angora mellett (1402.) megverte és elfogta. A keresztények az európai török birodalomnak könnyen véget vethettek volna, ha ez óriási vereség után egyesülnek. Azonban Bajazid fiainak viszálya közben a kedvező pillanatot elszalasztották; s így már *I. Mohammed* (1402—21.) helyreállíthatta a török szultánság egységét és hatalmát.

Bizánccal Európa sohasem törődött komolyan; csak Velencének állott igazán érdekében, hogy ne kerüljön török kézre. A magyarok megnyugodtak volna benne, ha a törökök északra a Balkánt, az európaiak pedig, ha az Al-Dunát és a Szávát fogadják el határul. A jó szerencsére bízták, hogy egészen Ázsiába szoríthassák vissza. Pedig az eshetőségek kedvezően alakultak. 1414-ben Zsigmond magyar királyt német-római császárrá is megkoronázzák s így két nagyhatalom erejével indulhatott volna a meggyengült törökök ellen. Zsigmond pápákat tett le és emelt föl, csillogó körúton járt Európában, zsinatot tartott, máglyára küldte Huszt s a cseheket irtózatoss vallásháborúra kényszerítette; de elhanyagolta a délvidéket, hol Szerbia 1426-ban önként elismerte fenhatóságát. Midőn végre megmozdult érdekében, 1428-ban Galambócnál *II. Murád*

ellen csatát vesztett, minek következtében Szerbia ismét a török adófizetője lett. Csak most (1435.) gondolt a banderiális rendszer fejlesztésére, a telekatonaság (különösen a huszárság) felállítására. Nagy elhatározás volt ez, mert az ország ezentúl, a fölkelő nemeseken kívül, 120.000 lovasra számíthatott s tüzérsége sem hiányzott. Haderejét azonban kipróbálatlanul hagyta vejére, Habsburg Albertre (1437—9.). Az első kísérlet nem sikerült s a sereg Titel táján anélkül oszlott szét, hogy ellenséget látott volna. Ez, valamint a trón betöltésével s az oligarchák versengésével járó zavarok a törököket az útjokban álló leghatalmasabb állam, Magyarország megrohanására bátorította.

A köznemesség élén Hunyadi János erdélyi vajda, I. Ulászló magyar és lengyel király vezére, szállott vele szembe. Szebeni és vas-kapui diadala után egész Európában népszerűvé tette azt az eszmét, hogy a törököt Ázsiába kell viasztöríteni. 1443-ban hat nagy diadal után csakugyan a Balkánig nyomta vissza. A szultán most már részben hajlandónak mutatkozott, hogy ezt a hegységet fogadja el határul. A szegedi békében Bolgár-országhoz ragaszkodott ugyan, de lemondott Oláhországról, Szerbiáról, Boszniáról, Hercegovináról és Albánia északi részéről, melyet Kasztriota György, a nép imádozott Nagy Sándora, Szkanderbégje, oly dicsően védett. A béke azonban ötödnapra (aug. 4.) felbomlott, mert az ügyek távoli szemlélője, Európa, nem magyar, hanem európai kérdésnek tekintette a dolgot

s a diadal mámora a magyarokat is elszédítette. I. Ulászló Hunyadival Orsovánál átkelt a Dunán, de szövetségesei nem akadályozták meg Murádot, hogy Ázsiából európai birodalma védelmére siessen. Várna mellett (1444. nov. 10.) a király csatavesztéssel és életével fizette meg békebontását. Velence 1446-ban békét kötött a szultánnal, Hunyadi kormányzó mindamellett a Rigómezőn (1448. okt. 18.) újra megmérkőzött vele, de ismét veszteséggel.

Most már semmi sem gátolta többé a keletrómai birodalom bukását. II. Mohammed (1451—81.) 258.000 katonával, 420 hajóval ostrom alá fogta és 1453. május 29-én bevette Bizáncot. Az ezerkétszáz esztendősi birodalom utolsó császárának, a hős IX. Konstantinosnak levágott fejét magas oszlopra tétette, katonáinak háromnapig zsákmányt engedett s 60.000 lakost láncra

298. ábra. Dsem herceg.

veretett. Negyednap a Szofia-templomban már mint mohammedán mecsetben adott hálát Allahnak. De Edirnében lakott mindaddig, míg el nem készült Bizánc belvárosában — mostantól fogva Stambulban — új császári palotája, a szerail. 1456. július 21-én a bizánci győzőnek Nándorfehérvár alól Hunyadi János elől futnia kellett ugyan, a kereszténység legnagyobb hőse azonban pár nap múlva meghalt. A magyar birodalom balkáni tartományai Habsburg László erőteljes kormányja alatt a töröknek is adót fizettek. Attika 1458-ban, Peloponnesos 1460-ban s a görögök utolsó állama, a kisázsiai trapezunti császárság 1462-ben hódolt meg. Genova, Velence több szigetet és kikötőt veszített el. 1471-ben Kis-Ázsia teljesen török uralom alá került. A törökök ellenében csak Mátyás király hivatkozhatott hadisikerekre. Megoltalmazta a Nagy Lajos korabeli magyar tartományok északi roncsait, az ozorai, sói, macsói és szörényi bántágot, valamint Oláhországot; sőt 1481-ben az Olaszországba és 1483-ban az Ausztriába betört csapatokat is kiverte. De Kinizsi és Báthory kenyérmezei győzelme (1479.) sem oszlathatta el a keresztények afeletti aggodalmát, hogy a törökök már Európa legkatonásabb államában dúltak. Amint a Balkánon erős birodalom alakult, irányt változtatott a magyarok hatalmi politikája: kelet helyett nyugat felé fordult, hol gyöngébb ellenfelekkel szállt szembe, kik nem gátolhatták terjeszkedését, míg maga is erős volt és míg (mindjárt Mátyás halála után) Miksa császár alatt maguk is meg nem erősödtek. II. Mohammed utóda, *II. Bajazid* (1481—1512.) Mátyás király szerint »iszákos ember volt, ki naponkint 3—4 órát részegen hever, mint a kutya«. Egyébként a költők és jogtudók nagy barátja, ki békében akart élni Európával, főképp pedig a magyarokkal, sőt bizonyára szövetkezik is velök, mint szövetkezni kívántak a trónkövetelő Dsem hercegnek (a szultán öccsének) hívei is, ha Mátyásban csak annyi a politikai lelkiismeret, mint pár évtized múlva a cambrayi ligában, melyben a törökkel katolikusok szövetkeztek katolikusok ellen. De éppen ez a szövetség mutatja, hogy a Mátyás halála (1490.) és Bajazid bukása (1512.) közt lefolyt időben Európa kinőtt a középkorból s Törökország európai lett.

XV. FEJEZET.

DÉL-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI.

I. Spanyolország és Portugália.

Portugália és Spanyolország együttes
címere.

MIKOR a Balkán-félsziget népei a mohammedán törököknek hódoltak, Délnyugati Európa másik két félszigete megszabadult a mohammedán araboktól, kiknek támadásai ellen félezredévig csaknem egyedül harcolt. A keresztény világ elvesztette Bizancot, de megnyerte Granadát. Találgatni lehet, hogy a modern Európa megalakulására valjon mi hatott inkább: az-e, hogy a görög, vagy az, hogy az arab szellem és művelődés középpontja cserélt urat? Mint a levegő áramlásainál: két különböző irányú, de kiegyenlítésre törekvő mozgalom keletkezett. Granadából az arab, Bizáncból a görög szellem szállt magasba s a természet törvényei szerint lassankint lehűlve szállt alá hidegebb tájakra. Helyébe amott a spanyol, emitt a török világuralom zord levegője tolult. Az útvonalba eső vidékek egyelőre csak rohamuk erejét, hidegségüket érezték ugyan, de elősegítette az a lángoló gyűlölet, mellyel a félsziget minden népe és országa viseltetett a mohammedánok iránt. Ez a gyűlölet mindenesetre jobban kifejezett a belföld páncélos lovagjainál mint a partvidék kereskedőinél és hajósainál, pl. a barceloniaiaknál, kik a mohammedánokkal nem csatamezőkön, hanem bazároknak akar-
tak találkozni. Aragonia felvilágosult, demokrata népe olyan alkotmányt fogadott el, mely-

299. ábra Aragonia címere.
(A Magyar Nemzeti Múzeumban.)

lyel azon időkben csak Angol- és Magyarországot lehet egy sorba állítani. Alkotmányát az évenként összehítt országgyűlés (cortes) szabadelvű törvények-

300. ábra. Alfonso király. (Domenico di Montemignano szobra a wieni udvari múzeumban.)

kel erősítette, 1287-ben pedig a kormány felelősségét is törvénybe iktatta. A hűbériségből való bontakozásnak jele, hogy Aragoniában (1348. óta) a király a köznemesség vagy a polgárság köréből választotta az ország legfőbb tisztviselőjét, az országbíró, aki valóságos békebíró volt a király s népe közt. Felelősségre csupán a cortesnek egy bizottsága vonhatta, de erre nem volt szükség, mert a spanyol történelem nem ismer lázadó országbírókat. A kibontakozásnak másik jele, hogy a királyok, kivált Castiliában, mindenképp kedveztek a városok szövetségeinek, a szent hermandadoknak, melyek a német Hanza módjára kereskedelmöket a nagyurak rablásai ellen fegyverrel is oltalmazták. A grandok gyűlöltek a polgárokat, s a köznemeseket (a hidalgókat), de határtalan gőgjük mellett sem szoríthatták többé ki őket a cortesből, különösen Aragoniában. Ott IV. Péter a dölyfös oligarchián *Epila* mellett (1348.) határozott győzelmet aratott. Megfosztotta a *fegyveres ellenállás jogától*, másrészt azonban önként megesküdt az alkotmányra, s utódjait is hasonló esküre kötelezte. A régi királyi család kihaltával az aragoniaiak 1412-ben választották meg királyuknak, akinek fia, V. *Alfonz* (Alonso, 1418—58.) már *birodalmi politikát* űzött. Olaszországból Sicilia és Sardinia 1297 óta különben is Aragonia királyi családjához tartozott, 1442-ben pedig Alfonz Nápolyt is elfoglalta s inkább olasz uralkodónak érezte magát. Halálakor (1458.) a magyar Janus Pannonius az Olympus valamennyi istene fölé emelte; hiszen

»Hogyha a mennyei várak egészen a Jupiteréi, Alfonzé meg az ég legmagasabb teteje.«

Testvérei, II. János Aragoniában, IV. Henrik pedig Castiliában, családi cselszövéseikkel polgárháborúba kergettek országaikat. Amott a törvényes trónörökös helyett János a második házasságából származó Ferdinándot, emitt Henrik, nővére Izabella helyett, kétes eredetű leányát, Beltraneját akarta trónra juttatni. A cortes *Izabella* mellett

Castiliában, mindenképp kedveztek a városok szövetségeinek, a szent hermandadoknak, melyek a német Hanza módjára kereskedelmöket a nagyurak rablásai ellen fegyverrel is oltalmazták. A grandok gyűlöl-

301. ábra. Katholikus Ferdinánd király (1466—1516.)

nyilatkozott, ki bátyja elől menekülve, 1469. okt. 19-én Valladolidban aragoniai *Ferdinánd* nakesküdött hűséget. IV. Henrik halála (1474. dec.) után a castiliai városok a kis Beltraneja helyett egymásután Izabellának hódoltak. Aragonia és Castilia laza uniója helyett V. Alfonz portugál király Portugália és Castilia szorosabb egyesítését tervezte, midőn Beltraneját csakhamar eljegyezte magának. Hosszas háború után, midőn Ferdinánd éppen Aragonia királya lett, a portugálokat az *alcantari* békében (1479.) a maga jogainak s Castilia és Aragonia uniójának előismerésére kényszerítette.

Az Iberiai vagy Pireneusi félsziget a középkorban elszigetelten élt. Európa akkor sem érdeklődött iránta igazán, mikor, a mórokkal küzdve, tulajdonképpen egész Európát védte. 1212. július 16-án még idegen keresztesek is segítették a castiliai és az aragoniai nemeseket az Almohádok ellen, kiket a Sierra Morena közt a *navas-de-tolosai* csatában le is győztek. A most alakult aprócseprő mohammedán államok már a keresztények barátságát keresték. 1229-ben Castilia és Leon újból egyesültek s a mohammedánokkal szemben a keresztények szövetségének élére állottak. Cordovát, Murciát, Sevillet együtt foglalták vissza; Granadát 1246-ban adófizetésre szorították, de fenmaradását még harmadfél századon át tűrni kényszerültek. Más országok földönfutó mohammedánjai ennek könnyen védhető fellegetvárába menekültek. Keleten Aragonia szorongatta a mohammedánokat, kiktől a Baleárok és Valenciát is elfoglalta. 1276—1344. közt, dinasztikus érdekek következtében, megoszlott ugyan, de azután ismét egyesült. Most már ez a *három* hatalmas keresztény királyság volt a félszigeten: nyugaton *Portugália*, középtűt *Castilia*, keleten *Aragonia*. Tőlük délre a havasok közé beékelve feküdt *Granada*, a mórok hatalmának roncsa, északon pedig, Castilia és Aragonia közt a Pireneusokban, *Navarra*. A hegyek és folyók a már belsejökben egyesült országokat is részekre szakították.

A félsziget teljes egyesülését a földrajzi viszonyok akadályozták.

Az *alcantari* béke biztosította és ösmerte el először *Spanyolország egységét*. Spanyolországban Izabellával és »katholikus« Ferdinánddal a dolgoknak egészen új rendje kezdődött. Forradalom nélkül emelték ki hazájukat a középkorból. A városi polgároknak megengedték, hogy *juntákat*, kisebb szövetségeket alakítsanak, a junták képviselői évenként egyszer országos juntát tartsanak s érdekeik békés fejlesztéséről tanácskozzanak. Már 1483-ban egységes *büntetőtörvénykönyvet* adtak ki. A tisztségeket és méltóságokat nem a születésre, hanem a tehetségekre való tekintettel osztogatták, kivéve az udvari állásokat, melyeket szaporítottak s a nemeseknek tartották fenn. A St. Jago-, Alcantara- és Calatrava-lovagrendek nagymestere 1476. óta maga a király lett s így ezek a királyságot többé nem fenyegethették. 1482-ben IV. Sixtus pápát rávették, hogy lemondjona Spanyolország egyházi ügyeibe való avatkozástól. Önérzetes, tanult, nemzeti szellemű papságot akartak nevelni az állam szolgálatára. A nemesség és papság dacos töredékének megpuhítására, nyíltan azonban az álhitűek és eretnekek kiirtására IV. Sixtus pápától már 1478-ban megszerezték azt a jogot, hogy az *inkvizitorokat* ők maguk nevezzék ki s az elítéltek javait az állam részére foglalják le. Az inkvizíció szervezetében elősmerték már a törvény előtti egyenlőséget. A vallás védelmének

népszerű ürügye alatt nagyon emelték általa az állam politikai hatalmát s »a lelki fegyverekkel fölszerelt királyi ítélőszék« a királyi hatalom mindenhatóságának hatalmas eszköze lett. *Torquemada* Tamás elnöklete (1481—98.) alatt nemcsak az álkeresztény mórak, zsidók stb. dolgában, hanem politikai ügyekben is százával küldte máglyára az egyház és állam ellenségeit. Tizenkét év alatt állítólag 8800 embert égettetett el elevenen, 6500-at in effigie s 90.000-et sujtott vagyona elkobzásával vagy más büntetéssel. Az, hogy mások kevesebbre, csak 2000-re teszik a kivégzettek számát, nem menti az inkvizíció kegyetlenségét. *Ximenes* bíbornok más téren is mindent elkövetett a királyi hatalom emelésére. Teljes mértékben elérte célját, midőn a spanyolok 1491. januárius 2-án egyesült erővel elfoglalván Granadát, véget vetettek az arabok spanyolországi uralmának s az arabokkal sok századon át folytatott háborúnak, a félszigetet pedig — Portugália kivételével — egyesítették. Spanyolország legalább is annyit köszönhetett Izabellának, mint Lengyelország Hedvignek, Franciaország az orléansi szűznek. Izabella a granadai táborban bízta meg a genovai Columbust az indiai út megkeresésével. Ez a megbízatás Spanyolországot pár év múlva világhatalommá tette.

A spanyol *Almonaster* már egy százada (1393.) eljutott a Kanári-szigetekre, hol a xeresi csatából (711.) menekült vandakok utódjaira, a vandsákra bukkant; *Béthencourt* pedig nemsokára elősmertette velük a spanyolok uralmát. Ennek hírére a félsziget másik állama, *Portugália*, Afrika nyugati részeinek elfoglalását tűzte ki célul.

I. János király vitéz fia, *Tengerész Henrik* (Dom Enrique) a tenger segítségével akarta nagyá tenni hazáját. Magyarország helyett, hová 21 éves korában (1415.) Zsigmond király és császár a törökök ellen hitta, a mesés Guineába vágyott, hogy onnan támadjon hazája ősi ellenségeire, a mórakra, s köztük és a barbárok közt a kereszténységet terjessze. Gyarmatokat akart alapítani a forró öv alatt, melyet Aristoteles óta csak Albertus Magnus nem tartott egészen lakhatatlannak. Sagresben állította fel Európa első *tengerésziskoláját*, hogy kellő készséggel fogjon terve valószínűsítéséhez. Az első húsztendő hasznát (1419-ben a gyönyörű, fás Madeira és 1431-ben az Azorok felfedezését) a nép nagyon csekélynek tartotta a hozott áldozatokhoz képest. Tíz-tizenöt esztendő múlva ellenben már törvényt kellett alkotni azok ellen, kik a felfedezett területek kincseinek kifosztására kalóz- és kalandos-társulatokat alakítottak. Ez a fordulat 1434-ben állott be, mikor *Baldaya* a rettenetes hírű Bojador-fokon és a Ráktérítőn túl először jutott el a forró övbe s hírül hozta, hogy ott emberekre talált. 1443-ban a Blanco-foktól délre már berendezték első telepöket Arguim szigetén és cserekereskedésbe kezdtek az azanágokkal. Pár esztendő múlva hat hajó hordta Afrika kincseit az anyaországba, mire megalakították az első *afrikai kereskedő-társaságot*. V. Márton pápa külön bullában biztosította jogukat a Bojador-foktól Indiáig fekvő területekhez, mi új meg új vállalatokra ösztönözte őket. *Diaz* már 1445-ben eljutott a Verde-fok vidékére s megcáfolta azt a 1800 esztendősből, hogy a forró övnek nincs növényzete, mert a nap heve mindent kiperzsel. Éppen azért nevezte zöldnek ezt a fokot, mert ott kezdődnek a pálmaerdők; és »e pálma-

fák árnyékában van eltemetve a középkor földrajza». *Nuno Tristano* 1446-ban elérte a Gambiát s matrózai úgy neki bátorodtak, hogy a partok érintése nélkül két hónapig is hajóztak a nyílt óceánon. Merészek lettek a szárazföldön is. *Joano Fernandez* a Szahara partjain önként kitétette magát, hét hónapig tartózkodott a bennszülöttek közt, megtanulta nyelvöket, az ő módjukra élt és ruházkodott. Megnyervén bizalmukat, mindenről értesült, aminek csak hasznát vehette ura, Henrik herceg. Henrik Afrika megkerülésével akarta fölkerestetni Indiát és János pap országát (ahogy Kínától északra egy tatár nép nestorianus-keresztény fejedelmének birodalmát nevezték). Azonban 1460. nov. 13. elhunyt ez a nagy ember, ki tengeri hatalmassággá tette kis hazáját s a földrajztudomány fáklyájával az emberi művelődés számára új területek halvány körvonalait világította meg.

V. Alfonz király eleinte buzgón folytatta nagybátyja kutatásait. 1471-ben hajósai már felfedezték az Aranypartot, 1472-ben túljutottak az egyenlítőn; *Fernando Poo* fölfedezte a Biafra-öbölben róla nevezett szigetet. V. Alfonz utóda, II. János, 1483-ban elutasította a genovai Columbusnak azt az ajánlatát, hogy a keleti fűszeres területek kutatására rövidebb úton, nyugat felé küldje őt. Ott kereste az indiai út kérdésének megoldását, ahol legtöbb siker biztatta. Keletet keleten kutatta. Így csak lassan nyomulhatott előre. Azonban *Cano* 1484-ben már fölfedezte a Kongo torkolatát s *Diaz Bertalan*, kit útjából a vihar elvert a partoktól, 1486-ban a hottentották partjaira jutott, a mai *Flesh-Bay*-be. Így észrevétlenül megkerülte *Afrikát*; hajósainak engedetlensége miatt azonban haza kellett térnie. Azt a fokot, ahol a vihar kitérítette útjából, ő maga *Viha-roznak*, királya azonban a *Jóreménység-fokának* nevezte el. Királya kegyét elvesztette és az India felfedezésére utóbb (1497.) *Vasco de Gama* vezetése alatt küldött vállalatban már csak mint alvezér vehetett részt s nem is engedték tovább a Guineai öbölnél. Nagyot dobbant a szíve, mikor értesült, hogy *Gama* vezetése alatt 1498. április 24-én a portugálok (*Camoens* szerint):

»Immáron elértek a boldog határra,
Amely után sokan már rég epednek;
Hol földi édent öntöz Ganges árja,
Körébe zárva indus tengereknek . . .«

A kis ország a *tudománynak* köszönhette, hogy mint a világ egyik leg-hatalmasabb gyarmatosító állama lépett át az újkorba.

II. Olaszország államai.

Két óceán nyílt meg a spanyolok és portugálok előtt; idő kérdése volt, hogy hajóik a harmadiknak hullámain is ringjanak. Velence, Genova s Olaszország többi állama, a Földközi és Fekete tengerre szorítva, tehetlenül nézték, a tenger elsősége mint siklik ki a kezökből. A politikai egységet, amely amazokat oly hirtelen fölemelte, belső viszálykodások, külső hatalmak beavatkozásai hátráltatták. Mint hajdan a görögök, csak a hitben, a nyelvben és az irodalomban érezték magukat egy nemzet fiainak; külön érdekeiket azonban teljes elszántsággal még mindig nem tudták feláldozni a politikai egység eszmájének.

Olaszország a XIII. század közepén megszabadult a Hohenstaufok németjeitől, de részben az Anjouk franciáinak uralma alá került. Anjou Károly Sziciliából kiindulva akarta megszerezni a Földközi tenger keleti felének vezetését s már háborúra készült Bizánc ellen. Péter aragoniai király mint felesége örökségét követelte Sziciliát s az afrikai mórok leverésével onnan akart uralkodni a Földközi tenger nyugati felén. A palermói nép azonban egyikért sem lelkesedett. 1282. március 30-án, húsvét hétfőjén, a *sziciliai vecsernye* napján felkelt a franciák ellen. Megtisztította tőlük a szigetet s ezt IV. Márton pápának ajánlotta fel. A pápának nem kellett a véres örökség, amelyet most már Procida János csakugyan megszerzett Péternek. Olaszország tehát egy idegen helyett kettőt kapott: Szicilia a spanyoloké lett, Nápoly a franciáké maradt.

Amikor Károly Róbert nápolyi herceg magyar király lett (1308.), az olaszországi Anjouk nem tartották lehetetlennek, hogy Magyarország erejével

utóbb *egész Olaszországot* uralmuk alá vegyék. A pápa már a következő esztendőben Franciaországba menekült előlük, mire az Anjouk a firenzei, genovai és milanoi köztársaságok dolgaiba is mindgyakrabban beavatkoztak. Az apróbb államok egy része éppen azért szívesen látta Nagy Lajos magyar királynak 1347—8. és 1350. évi nápolyi hadjáratát. De amint nem volt megváltás a délolaszországiakra nézve, hogy görögöktől és araboktól normánok, normánoktól németek, németektől franciák szabadították meg őket, nem vált javukra az sem, hogy néhány esztendeig franciák helyett magyarok uralkodtak rajtuk. Voltaképpen csak a velencei köztársaság gátolta meg a nápolyi és a magyar

302. ábra. Anjou Róbert nápolyi király (1309—1343.) Benozzo Gozzoli festménye Montefalcone-ban.

királyság személyes unióját s azt, hogy az olaszok ily áron egyesüljenek. Az Aranykönyvbe írt büszke nobilik a tízek tanácsában világraszóló terveiket sok tekintetben megvalósították. *Nagy Lajos* magyarrá akarta tenni az Adriai tenger keleti partjait, valamint Dalmáciát s az Anjouk belső tengerévé az Adriát; de a velenceiek vele három nagy hadjáratot küzdöttek végig (1347., 1356—8., 1378—81.) s háta mögött a Balkánt felláztították. Hajóhad hiányában Lajos nem is tarthatta meg hódításait. Beérte azzal a dicsőséggel, hogy a nápolyi királyság négy esztendeig neki hódolt; Róma (hol Rienzi rövidéletű köztársaságát támogatta) 1350-ben a város urának nevezte; az olasz városok és fejedelmek általában tisztelettel, sőt hódolattal fogadták; a pápa 1356-ban az egyház zászlótartójának nevezte; Velencét a torinoi békében (1371.) 7000 arany éviadó fizetésére és minden Szent-István napján a magyar zászló kitűzésére kötelezte; s Nápolyban uralomra segítette az Anjouk durazzoí ágát. A Du-

razzo-család azonban olasz népe boldogságánál többet gondolt a magyar trón keresésével s 53 évi uralkodásának az volt az eredménye, hogy (1382—1435.) a nápolyi királyságért az idegenek (franciák és spanyolok) vetélkedtek.

Petrarca a pápaságot csak eszköznek, nem célnak tekintette a régi nagyság helyreállítására. Mikor, a század közepén, bizalmát vesztette benne, lelkesedéssel csatlakozott Cola di *Rienzi* köztársasági eszméihez. Ha a pápa nem teszi, álljon egy tribunus a nép élére s legyen Róma, mint legdicsebb korában, köztársaság; de... IV. Károly római császársága alatt. Tizennyolc esztendeig (1350—68.) sarkalta erre a Luxemburgot, de hiában magasztalta neki a világmonarchia eszméjét, mely valóban csábítóan hathat arra, ki, saját magán kívül, az emberiséget is észreveszi. *Olasz* kellett volna ide, ki érezze mindazt, amit csak olasz érezhet, midőn hazája ziláltságát s a múlt nagyságát látja. Csak akkor nem ostromolta őt tovább, midőn (1367.) V. *Orbán* pápa Avignonból egyidőre ismét Rómába tette át a pápaság székhelyét. Nemzetére is jót remélhetett attól a főpaptól, ki 1362-ben hármassá, tiarává tette a pápai koronát. Az alsó koronát a világi hatalom jeléül állítólag Nagy Constantinus adta a pápának; a másodikat VIII. Bonifác csináltatta rá annak jeléül, hogy a világi hatalom az egyházi alatt áll; s a legfelső koronával Orbán most azt jelezte, hogy a pápának mind az egyházi, mind a világi hatalom alá van rendelve. Különös dolog, hogy éppen »babiloni fogsága«, a száműzés napjaiban adott ilyen ragyogó kifejezést világi főhatalmához való ragaszkodásának. Azt sem vették mindjárt észre, hogy míg a pápák francia földön éltek, három nagy költő, Dante, Petrarca és Boccaccio kifejtette már az olasz *népies* nyelv teljes szépségét, hangzatosságát, tisztaságát. A *népre*, csupán a *népre*, egyik sem gondolt azonnal. A pápák, amint kiábrándultak a németekből és franciákból, a klasszikus műveltség sodrába kerültek s nem a népies szellem, hanem a *klasszikusok* történetírása tette őket rajongó rómaiakká. A középkor végén már olasz hazafiak, olasz fejedelmek voltak. El is veszítették nemzetközi állásukkal járó világhatalmukat anélkül, hogy a félszigetet csak egy lépéssel is tovább vitték volna a politikai egységhez.

Itália nemcsak egységes, de még szövetséges állammá sem alakulhatott; sőt nemzeti sem volt minden ízében. A XV. század olasz államaiban a történetírók nagy része egyáltalában nem akarja elősmerni az olasz *hazafias* érzületet. Hogy *olasz közszellem* képződjék, Olaszországnak mélyen kellett sülyednie; szolgálbbá kellett lennie mint a zsidóság Mózes előtt, elnyomottabbnak, mint a perzsa Kiros előtt, szétszórtabbnak, mint az athéni Theseus előtt: fej és rend nélkül, kifosztva, szétszaggatva, minden módon tönkretéve kellett a világ előtt állnia.

Hatalmas családok és kalandorok (condottierók) mindenütt *kényuralmak* alapítására törekedtek. *Genovában* a nép 1260—1363-ig a két Boccanegra vezetése alatt követelt s az 1339. évi alkotmány értelmében szerzett is részt magának a köztársaság vezetésében. Az arisztokratikus jellegű céhbeliek 1363-ban megmérgezték a nép vezérét, Boccanegra Simont s hogy zsarnokságot senki se alapítson, 1396. óta 1528-ig inkább a franciák fenhatóságát ösmerték el vagy Milano védelmét keresték. *Milanóban* Visconti Matteo VII. Henrik-től

100.000 aranyon vásárolta meg a fenhatóság jogát, dédunokája pedig Venceltől a hercegi címet. A Viscontiak 1311—1447-ig mint valódi zsarnokok uralkodtak. Az egyik arra kényszerítette alattvalóit, hogy 5000 vaddisznó vadászatához elegendő idomított kutyákat tartsanak; a kutyák etetésére hivatalnokok ügyeltek s a hibás paraszt vagyonával felelt. A család kihaltával (1447.) a Sforzák lettek Milano hercegei (1450—1535.), de majdnem mindvégig küzdeniök kellett az uralomra vágyó franciák ellen. *Padovában* a Gonzagák, *Modenában* az Esték, *Firenzében* a Mediciek alapítottak önkényes uralmat, V. Márton pedig (1417—31.) helyreállította az *Egyházi államot*. *Firenzében* 1282 óta az egész XIV. századon keresztül a céhfőnökök priorja gyakorolta a signoriát (uraságot). A hatalomban a nemesek is csak úgy részesedhettek, ha valamely céhbe vétették fel magukat. Az alsóbb osztályok, a valóságos plebejusok, a munkások, 1342-ben és 1378—81-ben »a gonoszok zavargása« (Tumulto dei Ciompi) idején magukhoz ragadták ugyan a hatalmat, de a tehetős polgárok oligarchiája mindannyiszor visszaállította a régi alkotmányt. Néhány céhbeli gazdag polgár a néppárttal kacérkodott; így 1314. óta a Medici-család, amelyből 1434-ben *Cosimo* lett a köztársaság, vagy mostantól fogva a leplezett zsarnokság feje. A Mediciek nem vaskeztyűvel, hanem bársonyos kézzel markolták meg az uralmat. Ezek a szorgalmas bankárok tették Firenzét a tudományok fővárosává. Cosimonak, »a haza atyjának,« és fiának, a köszvényes Pieronak halála után *Lorenzo* 20 esztendő korában (1469.) lett a köztársaság elnöke. Nem volt zsarnok, de szeretett uralkodni; hercegi címet sem vett fel s kimélte a köztársaság formáit. Népdalokat írt s politikai hitvallását versbe foglalta:

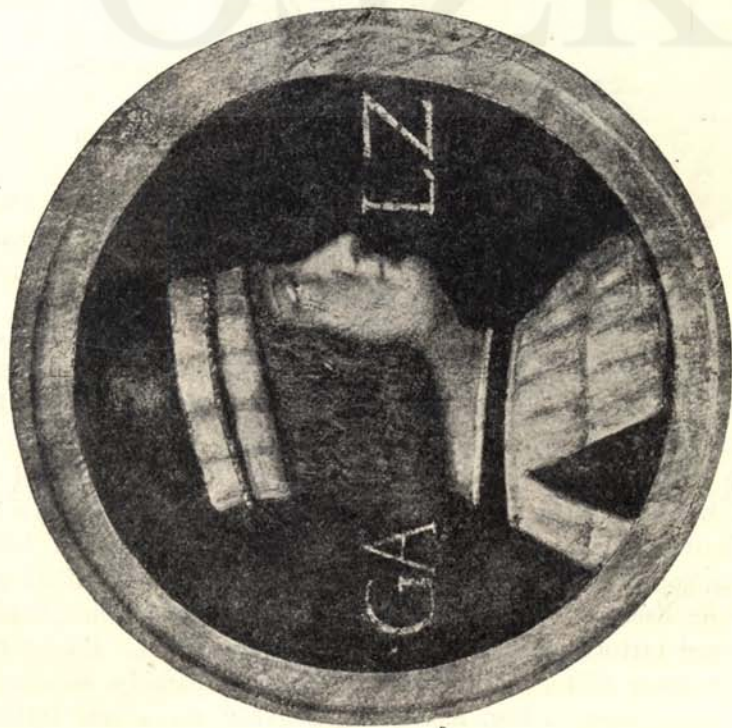
»Az uralkodó ne önmagának éljen;
Csak a közjó legyen vágya és mindene.
Ő maga sohase aludjék el mélyen:
Mások úgy pihennek, ha örködik szeme.

Egyenlő mértékkel, igazsággal mérjen,
Ne vonzza fukarság, az élet kelleme;
Legyen nyájas, szelíd; legyen benne hála:
Legyen szolgálinak igazi szolgálja!»

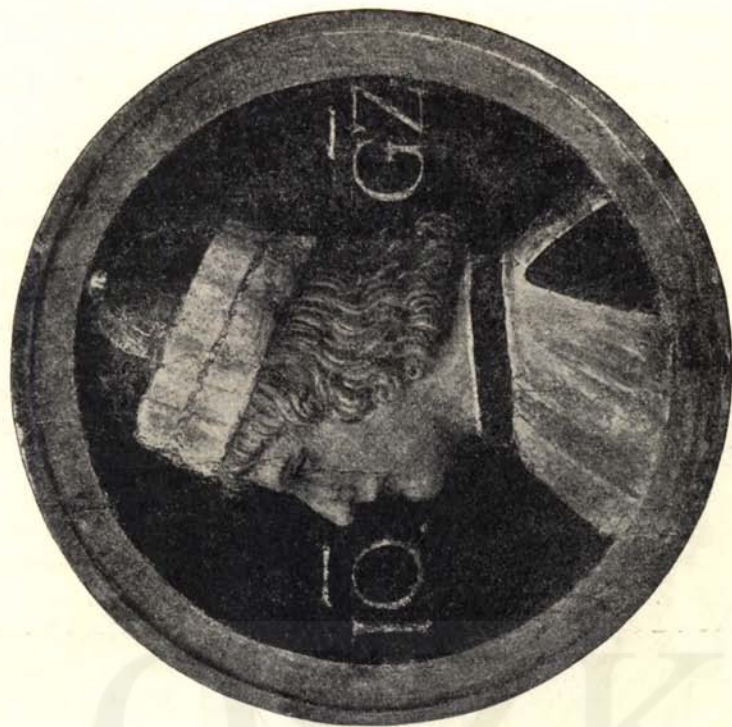
Girolamo Savonarola még sem oldozta fel a haldokló elnököt (1492.), mert zsarnoknak tartotta, ki elrabolta a nép szabadságát. Két esztendő múlva mint zsarnokot kergette el fiát, Pierót s a valláserkölciség és a demokrácia ékesszavú hirdetője négy esztendőre (1494—8.) teokratikus állammá alkította át Firenzét, de 1498. május 23-án az inkvizitorok halálra ítélték s elégették. Midőn Belleni Zsigmond 1618-ban három zsoltárról és a Miatyánkról írt elmélkedéseit a magyar közönség kezébe adta, szentnek és Isten fővértanújának nevezte őt.

Vér áztatta a zsarnokok fővárosainak utcáit; de fényes paloták szegélyezték az utcákat, remek templomok ékesítették a főbb tereket s itt is, ott is vagyonos nép tolongott a boltokba. Jó közigazgatás, rendezett pénzügy kedvéért a nép sokat megbocsát. S a Viscontiak milanoi hercegsége egy millió aranyat jövedelmezett; felényit mint a sokkal nagyobb Anglia vagy Franciaország.

Sulla üldözései látszottak fölelevenedni; de fölelevenedett Sulla Rómájának anyagi és szellemi élete is. Zsarnokság, forradalom, háború, tisztátalan érdek végtelen összeütközése, ármány, méreg és tör közt képződött ki az *olasz nemzeti jellem*. Görögország apró államainak eltűnte óta nincs arra példa Európában, hogy különböző helyi középpontokban, más-más körülmények közt oly

I. Galeazzo Maria.

II. Gian Galeazzo.

303. ábra. A milanói Sforza hercegek. (Bernardino Luini freskója a milanói Castello Sforzesco-ban.)

gyorsan kiforrjon az a népjellem, amely erényeivel s bűneivel egyik mintája lett Európának. Ez a jellem már nem ókori, nem középkori, hanem *modern*. Az egyént, a népet, az emberiséget bátran viszi előre a fejlődés útján: a virágos réteken, büzhödő posványokon keresztül egyaránt.

Az egyik Visconti Nagy Lajos életében még Olaszország egyesítéséről, a római császárság újraalapításáról álmodozott. Jó száz esztendő múlva (1481.) a nápolyi királyságot s Itáliát (melyet *ország*nak mindenkor és következetesen csak a magyar nevezett) a törököktől már Mátyás magyar királynak kellett megszabadítania. Nápoly ellen néhány év múlva (1494.) éppen az olasz Lodovico

Sforza milanoi kormányzó hívta be VIII. Károly francia királyt. Ettől fogva negyedfél századon át Olaszország kisebb-nagyobb államai különböző idegen uralkodóknak hódoltak. — Legtovább (1797-ig) *Velence* őrizte meg függetlenségét. Bizánc 1204. és 1453. évi bukása következtében a levantei kereskedelem jóformán teljesen az ő kezébe került. Az indiai kereskedelem kulcsa nála volt. A török szultánok, akik tengerészek alapítására csak ezután gondolhattak, még jobban megbecsülték Velencét, mint

304. ábra. VIII. Károly (1483—1498.) Nicola de Firenze érme után.

pl. az asszir vagy perzsa hódítók Föniciát. Az Indiai óceán bejáratánál, az adeni kikötőben, velencei, indiai és kínai hajók cserélték ki árucikkeiket. Európa északnyugati népeit, az angolokat, belgákat, a velenceiek víziutakon keresték föl. Régi versenytársukat, Genovát, az 1381. évi torinoi békében 125 esztendei küzdelem után megalázták s Olaszország szárazföldjén a lombard városok, különösen Milano rovására terjeszkedtek. Hajórajukat az Adigén feltolva, a havasokon át szállították a Garda-tavára, hogy a szárazföldön is mint tengerészek harcolhassanak. A XV. században a római birodalom töredékeiből a legtöbbet Velence tartotta megszállva. De nagy tengerészét, *Marcellót*, Janus Pannonius, a magyar költő, hiába buzdítja, hogy ne bámulja mindig csak az ókort: vegye észre, mennyi hős, mennyi új nagyság van a mai Itáliában is; a művészetek hogyan virágoznak, az életnek mennyi új formája, a gazdagságnak,

természeti és emberi csodáknak milyen bősége mindenütt! Az újjászületés fuvallatát Velence érezheti leginkább, melynek népében a quirisek (római polgárok) régi népe támadt fel.

Velence szigorúan arisztokratikus alapon szervezkedett; s ennek köszönhetette, hogy nem került zsarnok alá, mint Olaszország minden demokratikus városállama. Legnagyobb kiterjedése idejében is városállam maradt, mint Róma is urbs volt fennállása egész idején. A meghódított városoknak (Padová-nak, Veronának stb.) teljes önkormányzatot adott, de nemességét nem fogadta be a maga nemessége közé. Róma módjára valóságos politikai jogokat csak saját polgárainak biztosított; 1298 óta az aranykönyvet lezárta, vagyis újabb családokat nem vett föl a 480 tagú nagytanácsba. A köztársaság elnökét, a dogét, az így alakított oligarchia bíborba, bársonyba öltöztette, de, kivált a tízek tanácsának alakítása (1310.) óta, akaratának tehetetlen bábjavá tette. *Marino Falieri*-nek buknia kellett, mikor az alkotmányt demokratikusabb szellemben akarta átalakítani (1355. ápr. 17.). A tízek tanácsa a nesztelenül működő három főinkvizittorral együtt szigorúan, sőt kegyetlenül utasított vissza minden újítást s a köztársaságot rendőrállammá tette. A szellemet azonban nem korlátolta, ha az állammal ellentétbe nem helyezkedett. A rideg kereskedők a Keleten, s Európában Isztria és Dalmácia szláv területén, az olasz nyelvet, a lingua francát, közkeletűvé tették. A keresztény Európa első egyeteme velencei földön, Padovában keletkezett (1222.). A műkincseket a világ minden részéből Velencében gyűjtötték össze. Büszke palotáik, remek templomaik és szobraik tövében igazán világvárosias élet nyüzsgött. »Velence kövei« közé a szerelem, az élni akarás, a tudomány, művészet, pénz, izlés, előkelőség hozott olyan életet, amelyhez foghatót a középkor csak Athén és Róma történetéből tanult s amilyenre az újkor Párisban talált példát. Ahogy Averulinus írta Mátyás magyar királynak adott s ma Velencében őrzött könyvében: »Valamint háromféle ember van: nemes, polgár és paraszt, háromfélék a kövek is. A márvány és a közönséges kő jelenti a parasztot. A porfir, alabástrom s a többi vegyesminőségű, keményebb kő a polgárt. Utánuk következnek a kalcedonok, sardonixok stb., melyek átlátászó, foltnéküliek. A nemesek életében szintén nem lehet foltot találni.« A három kő emberei tökéletes *egyenlőséget* már csak egy alkalommal, a karnevál gyönyörűségei közt élveztek, mikor az *álarc* viselése egy-két órára ismét demokratákká tette őket. Velencét egyébként nemességének rendkívüli zárkózottsága gátolta, hogy Itáliában Róma szerepére, a félsziget népeinek egyesítésére gondoljon. Olasz voltára büszke volt, mint akár Milano, Genova, Firenze; de túrt, hogy az unio kérdésében hazafiatlannak mondják, s nem bánta, hogy a keresztesháborúkban követett politikája miatt hitetlennek tartják. A lagunák városának csak a partok, a kikötők kellettek; az Apennineket meghagyta a kecskepásztoroknak. Politikájának gerince nem ez a hegylánc, hanem a kereskedelem volt. Nem akart Korinthos lenni Makedóniában, Tarentum a római birodalomban. Az egységet csak akkor óhajtotta, amikor politikai függetlenségével együtt kereskedelme is tönkrement.

XVI. FEJEZET.

NYUGAT-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI.

I. Az első paraszt köztársaság és a parasztkérdés.

Tell kaplnája a Vierwaldstätti tó mellett, fölötté Svájc címere: jobbról a kezdőbetű a st-galleni lex salica kodexéből. (Bécsi hitbiz. könyvtár 731. kódex.)

VÁJC ormai közt szabadabb szellő lengedezett mint tövükben, az olaszországi síkságon, a Po lapályán. Olaszország köztársasági polgárait kereskedelmi érdekeik megalkuvásra, a leplezett monarchikus intézmények elismerésére bírták; Helvécia szabad pásztorai ezekkel az intézményekkel sohasem bírtak kibékülni. Leghatalmasabb földesurai délnyugaton a savoyai, északon pedig 1172 óta a Habsburg grófok lettek. Az első Habsburg-császár mindent elkövetett svájci uradalmi gyarapítására. Zürich és Bern szabad polgárai ellen azonban nem boldogult, Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok pedig a császár halála (1291.) után azonnal szövetkeztek, hogy megvédjék jogaikat, melyeket 1231. és 1240-ben II. Frigyes, most pedig Adolf császár is elismert és megerősített. Habsburg Albert, 1298. óta németrómai császár, a három kantonnal mint uradalmával bánt. Emiatt, hagyomány szerint, a három kanton 10—10 küldöttjei: Fürst Walter, Werner Stauffacher és Arnold an der Halden vezetése alatt a Vierwaldstätti tó mellett a Rütli-mezőn megesküdték, hogy idegen bírónak és tiszttartónak nem engedelmességek, hanem a maguk törvényeit követik. Ahogy ennek hatszázadik évfordulóján, 1907. október 13-án, Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok kormányai a néphez intézett felhívásukban mondták: »Ha az oknyomozó történetírók nem akarják is valónak elismerni a szövetségesek rütlimezei esküjét, a kegyelet lángja a szövetségesek szívében még mindig magasan lobog Svájc szabadságának szülőföldje: a Rütli iránt. A svájci nép lelkében mélyen gyökeret vert a tisztelet azon férfiak iránt, akik egy csendes őszi éjjelen összejöttek a Vierwaldstätti tó mellett, hogy a haza szomorú óráiban megmentsék és felszabadítsák az elnyomott Svájcot.«

A rütlii eskü után Tell Vilmos nyíllal lelötte Gesslert, a császár legdölyfösebb tiszttartóját (Vogtját), ki olyan méltatlanul bánt vele, mire a parasztok

1308. újév napján egyszerre rohantak meg minden várat, a tiszttartókat, lovagokat elűzték s a három őskanton szövetségét (Eidgenossenschaft) megújították. Albert személyesen sietett a fölkelés elnyomására, azonban János cseh herceg, a kit svábföldi uradalmainak visszaadásával nem biztatott, a Reuss mellett megölte. Ezt az elbeszélést a történelmi kritika szintén elveti, mert egy krónika Tell és Gessler nevét csak 1470. táján említi először s a monda mai alakjában csupán 1570. körül jött forgalomba, míg az irodalomban, a köztudatban csak újabb két század múlva, Müller János, Schiller és Rossini óta ment át. De átment, noha a megszorult történelmi kritika időközben még mitológiai alakokká is megtette Tellt és Gesslert, kik a tavasz és a tél küzdelme módjára a köztársasági és a monarchiai eszme közt való küzdelmet ábrázolják. A nép és az utazó ott, a Vierwaldstätti tó körül az Axenberg vagy a Rütli tövében, még sem hajt a historikusra, ki egyre inti, hogy a mesét össze ne tévessze a valóval; és Tellt látja a hullámon, Tellt a puha pázsiton. Amit leromboltak a századok, felépíti képzelete; talán szebbre is a réginél, a valónál. Schiller szemével tekint alá a svájci bércekről, honnan »felhők hasadékán látszik csak a föld, — a kék vizek alján a távoli zöld...«

VII. Henrik császár elismerte a svájciak szabadságát, Habsburg (Szép) Frigyes császár azonban újból megkísérelte leigázásukat. Gyalog parasztok fogadták Lipót osztrák herceg lovagjait. *Morgartennél* (1315. nov. 16.) az 1350 svájci gyalogos másfél órai harcban teljes diadalt aratott s már első csatájával biztosította a fiatal szabadságot. A szomszédos st-jakobi kápolnában, a csata évfordulóján, azóta mindig megtartják a hálaadó tiszteletet. Most már az osztrákbarát kantonok is csatlakoztak. A parasztköztársaságot Bajor Lajos császár elismerte, mit a svájciak azzal viszonzottak, hogy 1327-ben elkísérték őt Olaszországba. A svájci gyalogok ettől fogva szíve-

305. ábra. Vakmerő Károly, burgundiai herceg (1467—1477.)
(Weynen képe a berlini Frigyes-császár múzeumban.)

sen elszegődtek egyik-másik európai fejedelem zsoldjába s a *könnyű gyalogság* megbecsülésére ők tanították meg ismét a páncélos Európát. Azonban hazájukért is sokszor kellett harcolniok. Például 1339. június 21-én a berniek Laupennél fényes diadalt arattak a freiburgiakkal szövetkezett nemeseken. A svájciak évenként most is megemlékeznek arról a csatáról, melyben *először* történt a rómaiak óta, hogy a gyalogság támadólag lépett föl és győzött is a lovasság ellen. 1351-ben valamennyi kanton felmondta az engedelmisséget a Habsburgoknak. Nyolc kanton egyesült a szabadság kivívására, de csak 1385. végén kergethették el mindenünnen a vogtokat. Lipót osztrák herceg 167 egyházi és világi úrral együtt háborút üzent a szövetségnek, mely méltán bízott gyalogságában. A nyilazásban a janicsárok és az angol nyilasok mögött maradt, de már is Európa legjelesebb három gyalogsága közé tartozott. — »Útat a szabadságnak!« kiáltott Sempachnál (1386. július 9.) *Winkelried* Arnold, a luzerni hős; és magához ölelte a mellének szegezett dárdákat, hogy a támadt résen a luzerniek az osztrákokra rontsanak és győzzenek. Győztek is, mert 1400 lovagból 676-ot vágtak le. Köztük volt Lipót herceg is. Ahogy a berni Haller Albert írta:

»Igaz harcban ejtettük el, nem orgyilkos módon . .
Meggyalázna másképp Sempach dicsősége, oh hon!«

A történelem mesének tartja Winkelried tettét, de a svájci nép az ötszázados évfordulón lelkesen és fényesen ünnepelte azt, mert a *sempachi csata* napjától számította a mai szövetséges állam életét. Az ifjabb Lipót herceg bosszúálló seregét is megverték *Näfels*nél (1388.). Ezzel teljesen véget vetvén a Habsburgok svájci uralmának, minden április első csütörtökén méltán ünneplik újabb győzelmök emlékét. A Habsburgokkal kötött fegyverszünetet 1394. júl. 16. tartós béke követte. A szövetséget Schwyzről, a vezető kantonról nevezték Svájcnak. Habsburg Zsigmond herceg Vakmerő Károly burgundi hercegnek adta zálogba svájci jóságait. Vakmerő *Károly* (Charles le Téméraire), 1467. óta Burgundia hercege, Burgundiát régi nagyságában mint királyságot akarta helyreállítani. 1470. óta nyílt háborúban élt hűbérurával, XI. Lajos francia királlyal, ki a svájciakkal és lotharingiaiakkal szövetkezett ellene. Viszont Károly IV. Edward angol királyt biztatta Franciaország elfoglalására, aki azonban rövid hadakozás után kibékült XI. Lajossal. 1475-ben ő is kibékült tehát s ahelyett, hogy Mátyás magyar királlyal III. Frigyes ellen s esetleg a császári trón megszerzésére szövetkezett volna, minden erejét a svájciak és lotharingiaiak ellen fordította. A svájciak azonban *Granson* (1476. márc.) és *Murten* mellett (június 22.) megverték, majd a lotharingiaiak segítségére siettek. *Nancyn*ál (1477. januárius 5.) teljesen tönkretették s az elesett herceg kincseit elfoglalták. 1499-ben, két esztendei harc után, végképp leszámoltak Németországgal vagy inkább Károly vejével, Habsburg Miksa császárral. Azóta teljesen függetlenül éltek, de Európa forma szerint csak 1648-ban ismerte el önállóságukat.

Svájc köztársaságának megalakulása, függetlenségének dicsőséges védelme a *köznép*et Európaszerte figyelmeztette a maga erejére, politikai jogaira. A rómaiak kora óta most mozdult meg először, hogy *államot* alkosson, vagy legalább alkotmányos részt követeljen magának az állam életében. A *ditmarschok* (Holsteinban)

már valamivel előbb megteremtették paraszt-köztársaságukat, azonban csak 1321-ben szervezkedtek alkotmányosan s 1559. június 20-áig a dánok ellen hőiesen megoltalmazták függetlenségüket. *Franciaországban* egy troubadour már a XII. században hangoztatta a parasztok esküjét :

»Hogy ezentúl nem szolgálunk
Úrnak és senki fiának.
Az urak csak elsorvasztanak,
Jussa nincsen a parasztnak ;
Minden, minden csak az övék :
Kenyerünket is megevék.
A szegénység a mi részünk,
S örökös a kesergésünk.
Kínoznak, nincs nyugodt óránk,

Vár a robot és adó ránk.
— — — — —
De minek is túrjuk ezt el,
Mért kínlódjunk e keresztrel ?
Mi is csak emberek vagyunk,
Olyan, mint az övék, agyunk ;
Éppen olyan a termetünk,
Épp annyit elviselhetünk . . .
Hejh, csak bátorságunk volna !

Az is volt, s már 1251-ben és 1320-ban fölkeltek, amint hogy időközben, 1311-ben, a kincstári jobbágyság felszabadításakor, Szép Fülöp kimondta, hogy a természet joga szerint mindenki szabadnak született. A *Jacquerie*-ben (1358.) elemi erővel tört ki a parasztok dühe, de politikai célok hiányában nem győzhetett. Az angol John Ball már valami homályos tétel alapján izgatott. A vagyonközösségét, az úr és a paraszt egyenlőségét hirdette. 1381-ben elismertette, de azonnal el is vesztette jogait. 1434. óta a *dalekarli* parasztok nem egyszer adtak irányt Svédország fejlődésének. Csehországban a *hussita parasztok* 1417-től 1433-ig császári hadakat szalasztottak meg. Ezek a vallásos és agrarius radikálisok hatottak az erdélyi magyar parasztokra is, kiknek 1437—8. évi fölkeléséből nem hiányzott a politikai gondolat. A *Tirolban* és Vorarlbergben, a szomszédos svájciak példájára alakult paraszt köztársaság az úri jogok megtagadására bátorította az appenzellieket. 1462-ben a *salzburgi* parasztok lázadását az érsek csak a bajorok segítségével nyomhatta el. Würzburgban Hans Böheim pásztor 1476-ban nagy tömeg előtt fejtegette a vagyonközösség hasznos voltát. S a középkor utolsó esztendejének tekintett 1492-ben *Bajorországban* a kempteni apát jobbágyságai s *Németalföldön* ugyanakkor a sajtos testvérek követelték a jobbágyság jogait. De a középkor igazán mégis csak Svájcban ért véget ; erős kezekkel csupán annak parasztjai törték össze a hűbériséget, s ez ellen, mint legerősebb tiltakozást, a középkorban ők teremtették meg először a szilárd köztársaságot. Olyan tiltakozás, melyet Franciaország csak 1792-ben követett, hogy megszabaduljon a hűbériség minden maradványától.

II. Franciaország.

Franciaországban Szép Fülöp erős kezekkel szorította engedelmességre a hűbéres urakat, akik közé, francia birtokaival, az angol király is tartozott. Máglyára küldte az államra veszélyes templomosokat, francia főpappá tette a pápát. Mindebből csak a királyi tekintélynek volt haszna, nem a népnek, bár ezt is észrevette már, midőn a polgári elemnek 1302-ben helyet szorított a nemzetgyűlésen. A montreuili béke (1299.) értelmében Fülöp Edward angol herceghez, a későbbi angol királyhoz adta férjhez leányát, Izabellát. Midőn az ő halála (1314.) után tizennégy esztendő múlva Szép Károly, az utolsó Capeting

is meghalt (1328. febr. 1.), mint legközelebbi rokon férfiágon *Valois Fülöp*, női ágon *Plantagenet Henrik* (III. Henrik) angol király, Szép Fülöp unokája, jelentkezett. A bárók kijelentették, hogy a sali törvények értelmében nő ág a francia trónt nem örökölheti s *Valois Fülöpöt* koronázták meg. Henrik némi vonakodás után hűséget esküdött neki s erről ismételve nyilatkozatot állított ki. *Artois Róbert* azonban éveken át izgatta őt jogai követelésére, s *Edward* 1337. nov. 1. meg is üzenté azt a háborút, melyet a történelem *száz éves háború* (la guerre de cent ans) néven ismer. A flandriaiak *Artevelde Jakab* méhsörfőző javaslatára elhatározták, hogy hűbéresei maradnak Franciaországnak, de kereskedelmi szerződésre lépnek Angliával, mely erre ismét megengedte a gyapjú kivitelét Flandria felé. *Bajor Lajos* császár, kit az avignoni pápa kiátkozott, helytartójává tette őt s neki ígérte Franciaországot. A flandriaiak kijelentették, hogy azonnal hűbéruruknak ismerik el, amint Franciaország királyának nevezi magát; s midőn ez megtörtént, 1340. jan. 25. szöveterkeztek vele. Viszont a *János bretnai* herceg halála következtében megürült Bretagne egy része angol, a másik francia hűbér akart lenni. *Sluys* közelében, Brüggettől kissé északra, 1340. június 22-én *Edward* király, midőn a németalföldi hajók is segítségére érkeztek, *Quiéret*, *Doria* és *Béhuset* francia tengernagyokon a középkor legfényesebb tengeri diadalát aratta. VI. Fülöp ennek következtében egyelőre kénytelen volt lemondani Németalföldről.

A franciák a nyílt ütközetek elől kitérvén, III. Edwardnak Bretagneban várak ostromával kellett bibelődnie. Nem boldogult, mivel lovagjai illetlennek tartották futóárkok, aknamunkák készítését. *Derby gróf* azonban, ki résztvett a spanyolországi *Aldseszirász* ostromában, 1344 óta alkalmazni kezdte az újabb módszert, s mindjárt meglepő eredményeket ért el. *Calaist* 11 hónap alatt elfoglalta (1347. aug. 3.) s kétszáz esztendőre Angliának Franciaország felé nyíló kapujává tette. Időközben III. Edward is kikötött *Saint-Waast de la Hoguenál*, hogy egyenesen Páris alá nyomuljon. Valóban Párisig pusztított, de hirtelen északkeletnek fordult, Flandria felé, melynek népe már egy éve agyonütötte *Arteveldét*, ki az angol királyfit akarta elismerni flandriai grófnak s most a franciáknak készült hódolni. A *Somme* torkolatánál *Edward* a franciák szemeláttára kelt át, ami sokkal nagyobb haditett volt Nagy Sándor granikosi átkelésénél. *Crécynél* 1346. aug. 26. ágyúinak, főképp pedig íjászainak segítségével tönkretette a franciák nehéz lovasságát. Nyugat-Európa ebben a csatában ismerte meg először a könnyű gyalogságnak, a gyors nyilazásnak és az ágyúnak elsőségét a nehezen mozgó, esetlen hűbéri lovassággal szemben. Az ágyúk, mint újdonságok, még tökéletlenek voltak; de beváltak a nyilasok, kik néha 600 méterre is, de 200 méterre mindig és biztosan találtak. Szokatlanul mozgékony volt az olyan hadsereg, mely rendesen lóháton, gyorsan érkezett a csataterre, de gyalog szállt szembe az ellenséggel. *János cseh királyon*, a franciák egyik vezéréen kívül 11 francia herceg, 83 zászlósúr, 1212 lovag s mintegy 15.000 fegyverhordó és gyalogos halála hirdette az angol taktika diadalát. VI. Fülöp délen keresett kárpótlást: megvette a majorcai királytól *Montpelliert*, II. *Humbert* hercegtől pedig (még az 1343. évi szerződés alapján) a *Dauphinét* (1349.), mely azonban megtartotta nevét, önkormányzatát és hadseregét. A francia

trónörököszt ettől fogva dauphinnak nevezték 1830-ig, midőn ezt a címet eltörölték.

VI. Fülöpöt fia, *Jó János* (Jean le Bon) követte a trónon. Franciaország-nak ez a, talán legszerencsétlenebb, de lovagias, vitéz királya 18 esztendő s korától fogva hazája minden csataterén harcolt. Eleintén békésen uralkodott, mert az 1349. évi fekete halál elvette a népek kedvét a háborútól. A pénzügyek is nyomorúságosak voltak ; 1350—55-ig a király 81 rendeletben szabályozta a pénz értékét, mely egy font ezüstről az 1336. évi árakhoz képest 17 frank 36 centime-ről 1·73-ra süllyedt. Mikor azonban 1355-ben híre jött, hogy az angolok három oldalról készülnek megtámadni Franciaországot, a nemzetgyűlés 1355. dec. 2. *Étienne Marcel*nek, a párisi kereskedők főnökének vezetése alatt életét és vérért ajánlotta a királyért, s demokratikus reformokat remélve, a nemeseket és papokat is megadóztatta. Az urak összeesküvését a király gyors megjelenésével elnyomta s 50.000 emberrel állt hívásukra a betörő 12.000 angol ellen ; a csatát azonban *Maupertuis*nél (Poitiers közelében) 1356. szept. 19. a rosszul választott terepen szabadságával együtt elvesztette. A győztes angol trónörökös, a »fekete herceg«, »galliai hercegsége« székhelyére, Bordeauxba vitte őt. Tisztelettel, mint hűbérurával bánt vele (pl. ebédnél maga szolgálta ki), azonban fogoly gyanánt küldte Londonba. A nemzetgyűlés akkor már megajánlotta a dauphinnak a közteherviselést, de a Grande Ordonnance 67 pontjában részletezte ennek föltételeit, a reformokat. *Marcel* és a laoni püspök, *Robert Le Coq*, »Rossz Károly« navarrai királlyal szövetkezve, forradalmi irányba tereltek az alkotmány kérdését. A dauphin eleinte maga is tartott szónoklatokat a párisi néphez, azonban csakhamar fegyvert fogott ellene. Időközben fölkeltek a vidéki parasztok is, kiket a maupertuisi csata után fegyveres bandák fosztogattak s fogságba esett földesuraik kiváltására is tömérdekelt kellett fizetniök. 1358. május végén *Karle Vilmos* vezetése alatt Beauvaisis-ban szervezkedtek önvédelmükre és a *Jacquerie* (ahogy a jobbágyoknál szokásos *Jakab névről* hitták) egy kis ízelítőt adott az ötödfél századdal későbbi jakobinusok erejéről. Meaux és Beauvais körül azonban a nemesek 20.000 parasztot levágtak. *Marcel* és a navarrai király velök nem szövetkezhetvén, angolokat hívtak be a párisi forradalom védelmére, mire *Marcelt* egy »hazafi« megölte, Páris pedig megnyitotta kapuit a dauphin előtt. A fogoly király Londonban súlyos áldozatokat kívánt hozni, hogy megmentse hazáját az angolok folytonos pusztításaitól. Kész volt országa felét átengedni s 4 millió aranyat fizetni nekik ; ezt azonban a nemzetgyűlés visszautasította s a háború újrakezdése után nem fogadta el az enyhébb brétignyi békét sem, mely 1360. okt. 24-én visszaadta királya szabadságát. A király, nem tudván fölhajtani váltságdíját, a 3 millió aranyat, adott szavához híven visszatért londoni fogságába, s ott halt meg 1364. ápr. 8-án.

Fia, a böcs *V. Károly* (1364—80.) daliás, hű vezérével, *Du Guesclinnel* megalázta és hűbéresküre kötelezte *Rossz Károly* navarrai királyt és *Montfort János* bretagnei herceget. Erélyesen harcolt a szervezett rablóbandák ellen s az angolokat, Bordeaux és Calais környéke kivételével, kiszorította Franciaországból. *V. Orbán* 1367-ben szintén búcsút mondott a franciáknak. Négy

esztendő mulva visszatért, de 1378 óta ismét Róma lett a pápák elismert székvárosa s Avignonban egy ideig (1411-ig) már csak pártos pápák laktak. Károly király az elpusztult, elszegényedett országot nem kisebb bölcseséggel és kitartással rendezte, mint hazánkat IV. Béla a tatárjárás után. Féken tartotta a rablólovagokat, nagy erővel rendezte a had- és pénzügyeket. Mindezek nagyon sokba kerültek, de az ország függetlenségének biztosítására föltétlenül szükségesek voltak. A királyi hatalmat a középponti erős kormány szervezésével, országa súlyát a kereskedelem fejlesztésével, a tudomány pártolásával, a királyi könyvtár megalapításával emelte. Modern király, igazi uralkodó volt s rokonával, Nagy Lajossal együtt kora legjelesebb fejedelme. A férfiura azonban gyermek, a bölcsre örült következett. Fia, VI. Károly (1380—1422.) alatt négy évtizedre megakadt Franciaország nemzeti és állami fejlődése. Az *azincourti* vesztett csata után az angol hódítástól a polgárháborúban égő Franciaországot csak az angol király váratlan hazatérése mentette meg. Alsó-Normandia így is angol hódoltság lett.

A burgundi herceg 1418. május 28-án árulás következtében bevette Párist az armagnacoktól s Caboche néppártjával egyesülve, június 1-én 500, június 12-én 5000 embert s augusztus 21-én még ennél is többet végeztetett ki. A burgundi herceget a másik párt tette el láb alól. Belyukasztott koponyáját egy század múlva Dijonban egy karthauzi megmutatván I. Ferenc királynak, megjegyezte, hogy az angolok azon a lyukon át jöttek Franciaországba. János fia, Jó Fülöp, valóban szövetségelt V. Henrikkel, hogy a gyilkos dauphint az örökösödésből kizárva, az angol király VI. Károly leányát, Katalint vegye el s apósa halála után Franciaországon is uralkodjék. Ebben (1420. május 20.) a királyi pár, majd a halálra fáradt, elszegényedett nemzet is megnyugodott, ami a nemzeti függetlenség fölázdosását jelentette. Az angol és francia király dec. 1. valóban együtt vonult be Párisba. A száműzött Károly dauphin ekkor a függetlenségi párt élére állt s a jog folytonossága elvére támaszkodott. Henrik világuralma (1422. aug. 31.), VI. Károly pedig országa teljes bomlása küszöbén (1422. okt. 21.) halt meg s a francia nemzet két király közt válogathatott: a törvényes VII. Károly és a 9 hónapos angol VI. Henrik közt. A törvényes király azonban csak a Loiretől délre uralkodhatott. Innen kellett újjáteremtenie a hazát; mint utóbb a magyaroknak Erdélyből. A nemzet nem akarhatott olyan személyes uniót, mely végre is Angolországba olvasztotta volna. Páris az idegen csecsemőt koronázta meg, ki helyett gyámja, *Bedford* angol herceg uralkodott. Jó Fülöp angoltól, franciától független burgundi akart maradni. De midőn az angolok sereggel törtek Hollandiára, Seelandra és Nyugati Frisiára, melyeket ő is követelt, egyszerre kibékült a »bourgesi király«-lyal, VII. Károlyal (1425.). Az angolok azonban 1428. június 24. új sereggel szálltak partra s október 12-én már győztesen jelentek meg Orléans alatt, mely VII. Károly országának romjain uralkodott. A király oly zajos multságokban keresett búfeledést, hogy — egy lovagja szerint — vigabban már csakugyan nem lehetne elveszíteni egy országot.

Legjobb vitézei, államférfiai tanácstalanul álltak az ország romlásával szemben. A kikerülhetetlent azonban elhárította egy pásztorleánynak, *Jeanne d'Arc*nak megjelenése (»La Pucelle«). Mikor hazánkban Rozgonyiné-Szent-

györgyi Cicelle küzd Galambócnál a török ellen ; mikor a husziták szabadságharcában a cseh nők férjeik, testvéreik oldalán villogtatják fegyvereiket : ez a 17 esztendőös francia leány arra vállalkozik, hogy Orléanst fölmentse az angolok ostroma alól s VII. Károlyt az egységes, független Franciaország egyetlen királyának ismertesse el. Falujában, Domremyben, hetenkint háromszor is hallotta azt a titkos szózatot, hogy Franciaországot, melyet egy asszony (a VII. Károlyt kitagadó királyné) vesztett el, csak egy szűz mentheti meg. — 1429. március 8. fogadta a király, aki, a nép lelkesedésére számítva, 22-én az orléansi fölmentő sereg vezérévé nevezte ki. Dunois, La Hire, Armagnac, Retz Gilles («A kékszakállú») s más hősök seregei fölött most ez a karcsú kis leány parancsolt, Szent Katalin kardjával az oldalán. A kezében villogó kis harci szekerce képviselte az erkölcsi erőt, a nemzeti fölbuzdulást, melyet a sereg idáig nem ismert. Bloisban az énekek énekét hangoztatva, április 25-én kibontotta zászlaját, melyen két angyal fehér liliomszálat ajánl föl az Istennek. 29-én záporban, mennydörgés közt vonult be Orléansba, egyenesen a templomba, s május 8-án az angolok hatalmas serege megveretve, megsegyenülten vonult el Orléans alól. A lány körmenetben vezette ki népét a csatamezőre ; a visszavonuló angolok szemeláttára oltárt emelt és hálát adott az Istennek, hogy tíz nap alatt megszabadította azt a várost, melyet az ellenség két hónapon át szorongatott. A még angolok kezén levő északi Franciaországon át most már Rheimsbe, a koronázó városba akarta elvezetni VII. Károlyt. A hadvezérek ezt örülségnek tartották, a nép azonban lelkesülten, a győzelemben bízva, követte a leányt. Több győzelme után a királyi sereg is csatlakozott a népfölkeléshez. Julius 15-én VII. Károly bevonult Rheimsbe, és harmadnap királynak koronáztatta magát. A fővárost, Párist, visszafoglalnia nem sikerült s a király környezete sem azt nem engedte meg, hogy erélyesen folytassa a függetlenségi harcot, sem azt, hogy a magános életbe vonuljon vissza. Compiègneben 1430. május 23-án a burgundok elfogták s kiadták az angoloknak, kik öthónapi durva vizsgálat után Rouenban 1431. május 30. mint boszorkányt és eretneket égették meg.

306. ábra. Jó Fülöp burgundi herceg (1419—1467.), mint az 1429. januárius 10-én általa alapított aranygyapjas rend nagymestere. (A müncheni udv. és áll. könyvtár egyik kódexéből.)

Franciaország megváltója, ajkán a Megváltó nevével halt meg. Az egyház majdnem félezered év múlva (1909. április 18.) a boldogok sorába iktatta, de a nemzet már előbb is szent gyanánt tisztelte. Az orléansi szűz Páris megmen-tőjénél, Szent Genovénánál is erősebb közszellemet teremtett. Nevét a kétel-kezés napjaiban is nemzeti lelkesedéssel hangoztatták.

A százéves háborúnak jóformán ez a tüneményes leány vetett véget. VII. Károly bizonyára nem neki, hanem szép kedvesének, *Sorel* Ágnesnek kö-szönte hírét, hazája boldogságát s hogy visszaadta a dicsőségnek, amelyet oldalán oly soká feledett. De bárkinek köszönte, Bizánc bukása esztendejében, 1453-ban, Franciaország, az egyetlen Calais kivételével, visszanyerte egy-ségét. Teljesen megszabadult az idegenektől s mostantól fogva nemzeti szellem-ben fejlődhetett tovább. Az egység s a nemzeti szellem biztosítására szervezte VII. Károly az állandó hadsereget s a gallikánus egyházat. Fia, XI. Lajos (1461—1483.) szétrobbantotta azt a szövetséget, melyet ötszáz hűbéres kötött ellene s teljesen megtörte az oligarchiát. Rettenetes eszközei voltak hozzá. Megmér-geztette saját öccsét, a guyennei herceget, lefejeztette Armagnac Jakabot s a Bastilleban szűk vasketrecekbe záratta ennek 7—8 esztendőös fiacskáit, Ferencet és Henriket. Mikor kínjaikat feledve, a gyermekek néha mégis nevetgéltek, a középkor Tiberiusa megparancsolta, hogy minden héten kihúzzák egy-egy fogacskájukat. S a nagyobbik addig könyörgött, míg az orvos ráállt, hogy a gyöngébb Henriket nem bántja, hanem hetenkint az ő két fogával számol be a zsarnoknak. A *kis hős* csakhamar meghalt, hanem a *nagy király* még abban az esztendőben (1477.) korlátlanná tette hatalmát, mikor leghatalmasabb hű-bérése, *Vakmerő Károly* burgundi herceg, elesett Nancynál. A nagyhűbéresek hatalmával Franciaország középkora véget ért ; de a királyság ellenségei három-száz esztendő múlva, a nagy forradalom idején sem tudták elhinni, hogy a nancyi nappal kezdődött volna a francia *nemzet* története.

XVII. FEJEZET.

NORMÁN ÉS SZLÁV ÁLLAMOK.

I. Észak-Európa nemzeti államai.

I. Angolország.

Wycliffe új testamen-
tomának 341 lapnyi kó-
dexéből. Mr. Quaritsch
tulajdona. The Illustr.
London News 1903. évi
464. 1. után.

ANGOLORSZÁG mindaddig nem lehetett igazán nemzeti állam, míg normán származású királyai franciáknak érezték magukat s francia földből merítették erejüket. A középkori Anglia a XV. században érte el legnagyobb terjedelmét, mely azonban a francia hódításokat odaértve sem igen haladta meg *mai* hazánk területét. A három Edward (1272—1377.) minden angolt a maga uralma alatt egyesített. *I. Edward* véget vetett a kelták walesi királyságának. Wales utolsó királyának, Llewellynek levágott fejét a londoni Towerre tűzette ki, öccsét, Dávidot, mint felségárulót irtóztatós kegyetlenséggel végeztette ki (1282.). Így lett »körötte csend, a merre ment és néma tartomány«. A *Kenneth*-család kihaltával a skótok 1291. május 10. önként elismerték az angol király fensőségét s azt a jogát, hogy szabadon választott királyukat ő erősítse meg; 13 trónkövetelő közül Edward *Baliol* Jánosnak ítélte oda a skót koronát, aki hűséget esküdött neki. Utóbb a francia királyban, Edward szárazföldi hűbérurában, bízva, felmondta az engedelmességet, de Edward Dunbarnál szétverte hadait, lemondásra kényszerítette, ideiglenes kormányt nevezett ki, a tisztségeket angolokra bízta, Skótországot angol tartománnyá alázta, Wallace fölkelő csapatait szétverte s Wallacet kivégeztette. Tizenhárom esztendei küzdelem után Skótország ott hevert lábainál. De élete utolsó esztendejében ismét fölemelkedett és *Bruce* Róbert vezetése alatt kiküzdte függetlenségét (1306.), amelyet II. Edward ellen dicsően megvédett.

Ennek a hírére fölkeltek az *írek* is, akik dacosan hivatkoztak rá, hogy négyezer esztendeig saját nemzeti királyaik alatt éltek s az angol IV. Adorján pápa (1154—9.) függetlenségüknek jogtalanul vetett véget, midőn Írországot

az angol király hűbérének nyilvánította. Most XXII. János járt közbe a két nemzetnél. Fegyveres győzelmei után II. Edward csakugyan sokat tett az írek megnyugtatóására, de angol törvények alá vetette őket.

A bel- és külföldi hadjáratok tömérdek pénzbe kerültek. A parlament bőségesen élt az alkalommal, hogy az adó megszavazását alkotmányos jogai gyarapításától, vagy legalább is biztosításától tegye függővé. 1297-ben és 1298-ban a király határozottan elismerte, hogy csak olyan adót szedhet, amit a parlament megszavazott. Akkor *Hereford* gróf, az ellenzék feje, ágyban, párnák közt halhatott meg; de 1322-ben huszadmagával vérpadon végezte életét *Lancaster* Tamás, ki parlamenti sikerei (a tizenkétfelől tagú reformbizottság munkálata) után a skótok szövetségében akarta valósítani politikáját. Ezt a politikát utóbb a király hűtlen neje és fia, a trónörökös folytatta. Franciaországból, hol a királynak (testvérének) hűbéresküt tett, lázadó sereg élén kelt át Angliába, hogy megfossa a tróntól urát s fia nevében egyelőre ő uralkodjék. Londonban megszalasztotta, majd elfogatta a királyt s a parlament hódolata (1327. jan. 8.) után őt letétette, majd megölette.

Ilyen előzményei vannak *III. Edward* ötvenéves (1327—77.) uralkodásának, mely különben sem indult dicsőségesen. 1328-ban a kormány elismerte Skótország függetlenségét. Gyöngye tiltakozáson kívül semmit sem tett az ellen, hogy a Valois-k Franciaországban trónralépjenek és szakított I. Edward nemzeti politikájával. Mégis ez az ötven év lett a középkori *Anglia legdicsőbb korszaka*. A király száműzte anyját s kivégeztette kedvesét, Mortimert, apja gyilkosát, a reakció fejét; de fátyolt vetett az utóbbi évek eseményeire, hogy nagyapja szellemében valódi *nemzeti politikát* kövessen. Egész őszinteséggel ismerte el törvényhozó hatalomnak a parlamentet, amely 1331. óta alsó- és felsőházra oszlott. A parlament állandóan ébrentartotta a nemzeti lelkesedést, mely a nagy király birodalmi politikáját kísérte. Családi összeköttetések következtében akarta megszerezni Flandriát, főképpen pedig Franciaországot; azonban tisztán családi politikát Angliában már akkor sem lehetett csinálni. Nemzeti, gazdasági és kereskedelmi ellentétek együttesen okozták, hogy Angolország 1339-ben megkezdte Franciaország ellen a »százéves« háborút, melynek főbb mozzanatait már ismerjük. Az angol népet is elszédítette az a gondolat, hogy birodalmát a csatornán túl, annak a nemzetnek rovására terjessze, amely Hódító Vilmos óta harmadfél századon át a maga idegen szellemét erőszakolta reá s gátolta nemzeti fejlődését. Sluys, Crécy, Calais, Maupertuis az angol fegyverek diadalának hosszú sorát jelentette. Anglia közel állott hozzá, hogy a megalázott Franciaországból, mint a legnagyobb nyugati hatalom, szabályozza Európa minden mozdulatát. A franciák egykori hűbérese, az angol király, most saját fiát, a »fekete herceget« tette a francia Aquitania hűbéresévé. De élete vége felé, Calais kivételével, minden hódítását elvesztette. Utódai ismételték ugyan kísérletét, de 1453-ben, annyi hadi szerencse után, ők is Calais-val kényszerültek beérni. Macaulay szerint javára vált az emberiségnek, hogy ez a hódítás nem sikerült. »Most — úgymond — sokkal dicsőségesebb helyet foglal el az emberi nem történetében, mint ha kardja élével olyan fensőséget szerez, mint hajdan a római köztársaság.«

A birodalmi politika mindjárt kezdetben óriási adósságokba keverte az államot ; Anglia már 1340-ben bizonytalan időre halasztotta adóssága kifizetését ; a firenzei Peruzzi-bankháznak hatvan millió korona tőkével s ennek kamatos kamatjával ma is tartozik. Hogy Edward pénzt szerezzen a háborúra, félszázad alatt legalább 70-szer hitta egybe a parlamentet, amely mindig segített rajta, de mindig is növelte valamivel alkotmányos jogait. A háborúizetés, a békekötés, a trón betöltése jogát a parlament már magának követelte ; a pápának fizetett hűbéradót végképp megtagadta, a rendeletekkel való kormányzást lehetlenné tette stb. Azonban Spencer Herbert éppen III. Edward korára gondolt, mikor leírta azt a tételét, hogy tudatlan törvényhozók mérhetetlen szenvedéseket okoztak már az emberiségnek. Csak pillanatnyira segítettek a nép nyomorán azzal, hogy tiltották a gabona tömeges összevásárlását s megállapították a munkások bérét. De azon ezrekre menő törvények és rendeletek közül, melyek III. Edward idejétől 1872-ig a munkáskérdést szabályozni törekedtek, négyötödrészt maga a parlament vagy a kormány vont vissza. Ez azt a felfogást látszik igazolni, hogy az állam illetéktelenül vagy legalább is késztetetlenül avatkozott a társadalom ügyeibe. Viszont azonban, éppen a hivatalos nyelv kérdésében, a társadalom is hatott az államra. A francia s latin mellett az angol is hivatalos nyelv lett, pedig a népszerű király még csak törte az angol nyelvet. A térdszalag-rendet (order of the garter), amelyet 1349-ben a szép Salisbury grófné bái kalandjának emlékére alapított, ma is francia a jelmondata : Honni soit, qui mal y pense (Szégyelje magát, aki rosszra gondol) s ez a felirat ma is köríti az angolok nemzeti címerét. Úgy köríti, mint a tenger az angolok szigetországát : belseje tiszta angol, de szívesen érintkezik az idegen elemmel. Hajóhada már III. Edward idejében jelentékeny volt s föléje kerekedett a franciának ; de Angliának az orleánsi szűz idejétől saját szűz királynéja, Erzsébet koráig, jó száz esztendeig kellett még várakoznia, hogy birtokába vegye a normán szellem legbecsesebb örökségét, az óceánt.

A három Edward a polgári elemet fejlesztette, amely az ország szövetségésétől, Flandria büszke és gazdag polgárságától, kapott kedvet az iparra. Az utolsó Plantagenet, *II. Rikárd* idejében (1377—99.) egyszerre mint teljesen kész politikai elem tűnt fel az idáig számba sem vett parasztság is. Az egyház reformját hirdető *Wycliffe* János oxfordi tanár iratain és szónoklatain lelkesedve, a munkás nép Hertfort, Suffolk és Norfolk területén *Ball* János szerzetes és *Wat Tyler* (a tégláégető Valter) vezetése alatt 1381-ben fölkel, Londont két napig fosztogatta s az ifjú királyt a fejadó és a robot eltörlésére kényszerítette. Szabadságot és egyenlőséget követelt. M. W. Stubbs az angol történelem legszörnyűbb jelenségének nevezte ezt a fölkelést ; azonban francia történetírója, Réville, a XIV. századbeli angol népies erkölcsök és társadalmi szükségletek természetes megnyilatkozásának s annál fontosabbnak tartja, mert a jobbágyokon és csavargókon kívül kényelmes polgárok, szorgalmas munkások, gazdag parasztok, higgadt papok is résztvettek benne. A parlament eltörölte a királytól kicsikart engedményeket s a parasztokat még az iskola látogatásától is eltiltotta ; de *Wycliffe* — ha nem is az egyetemnek, de *lutterworthi* falusi plébániájának szószerűéből — mindhalálig (1384. dec. 31.) izgathatott a zsarnok ellen.

A törvénszegő királyt a parlament is II. Edward sorsával fenyegette meg, minisztereit vád alá helyezte s urakból és papokból tizenegytagú tanácsot rendelt melléje. Ezt a gyámkodást utóbb ugyan lerázta magáról, de mikor parlament nélkül akart uralkodni, vérpaddal fenyegette a főúri ellenzéket s az alkotmányt végre fel is függesztette. Bolinbroke Henrik (Hereford hercege, Lancaster János fia) 1399-ben a fölkelés élére állott, a királynét, majd a királyt is elfogatta, szept. 29-én lemondásra kényszerítette s királlyá, mint legközelebbi rokont magát kiáltatta ki.

Mostantól fogva (1399—1461.) a *Lancaster-ház* uralkodott Anglián. IV. Henrik hálás volt a parlament iránt, amely pedig 1404 óta a megszavazott költségvetés ellenőrzését, a zárószámadások felülvizsgálását is magának követelte. A főurak azonban ellene is fellázadtak. Eleste után elismerték fiát, V. *Henriket*, ki walesi herceg korában Falstaff s több más cimborája társaságában olyan könnyelműen élt. A nemzet mégis csakhamar lelkesedni tudott V. Henrikért, ki a franciákon Azincourtnál fényes diadalt aratott (1415.) és VI. Károlyt rávette, hogy őt utódjának ismerje el s francia királlyá koronáztassa (1420.). Fiának, VI. Henriknek kiskorúsága, majd elmebaja idejében az orléansi szűz csodás fellépése vetett véget az angolok hadi sikereinek, franciaországi uralmának s vele a Lancaster-ház tekintélyének (1453.). Rikárd yorki herceg (III. Edward dédunokája), a főurakra támaszkodva, pártott ütött a király, vagy inkább királyné kegyeltjeinek kormánya ellen. Így tört ki az a harminc éves háború, melyet a Yorkok és a Lancasterek címerében levő virágokról a *fehér és a piros rózsza* háborújának neveztek. Yorki Rikárd a királyt kétszer is elfogta, de nem bántotta; ellenben a királyné nem kegyelmezett neki, midőn Wakefieldnél elfogta, hanem vérpadra küldte (1460. dec. 30.). Két fia addig küzdött, míg a *York-házat* trónra juttatta; sőt IV. *Edward* azután is nagyon változó szerencsével harcolt a Lancasterek ellen. Öccse, III. *Rikárd* (1483—5.), kit Shakespeare a középkor Tiberiusa gyanánt állít elénk, bátyja fiait megölette, leányát pedig feleségül akarta venni. A Lancaster-család egyik rokona, *Tudor Henrik* richmondi gróf, francia hadak élén tört reá, Bosworthnál megverte, futás közben megölette, s a parlamenttel VII. *Henrik* név alatt királynak ismertette el magát. Hogy a pártokat kibékítse, feleségül vette IV. *Edward* leányát, Erzsébetet, »a Yorkok fehér rózsáját«.

Ebben a harminc éves háborúban a hűbéres büszke nemesség majdnem egészen kiveszett s vele ért véget Anglia középkora. Az újkort a *Tudor-ház* (1485—1603.) vezette be s rajta volt, hogy korlátlaná tegye a királyi hatalmat.

II. A normán államok egyesítése.

Ügyszólván észrevétlenül enyésztek el a normánok azokban az új nemzeti államokban, amelyeknek alapját Angol-, Francia-, Olasz- és Oroszországban valaha ők vetették meg. A normán elemnek olyanforma szerepe volt az államalapításnál, mint a kovásznak a kenyérdagasztásnál. Izt, alakot, nagyságot adott, de egymagában senkinek sem kellett; maguknak a skandináviai normánoknak sem. A kovászt (népök kalandos elemét) a külföldnek engedték át,

maguk maig is anélkül eszik kenyeröket, a flatbrö't, amely nem nagyon ízletes, de évtizedek mulva is megtartja tápláló erejét.

A három skandináv állam közül csak Norvégiának volt és van óceáni jellege. Dánia inkább, Svédország pedig egészen a Balti tengerhez tartozik. Sajátságos, hogy az államélet erősebben mégis a *belső* tenger partjain fejtett ki. Norvégország távoli szigetekre pazarolta ereje javát, Svédország a Balti tenger egész medencéjének uralmára vágyott. Az óceán, a belső tenger, az önállásra utaló félsziget s az érintkezést követelő szárazföld minden előnyének felhasználására, földrajzi helyzeténél fogva, *Dánország* vállalkozott először és legjogosabban. Olyasmire törekedett, mint akkor Európának több országa. Anglia a csatornán keresztül akart uralkodni Franciaországon, Aragonia a Tirreni tengeren át Sicilián, Magyarország az Adrián át Nápolyon, Ázsiai Törökország a Marmarán át a Balkánon. Dánország vállalkozása azonban valamennyinél természetesebb volt, mert Skandinávia egyesítését föld- és néprajzilag egyaránt lehetett igazolni, míg a többi állam egyszerűen csak hatalmi politikát követett. Dániát a németrómai császárság szomszédsága különben is északra utasította. Már Nagy Károly és I. Henrik útjában állott az Eidernél, I. Ottó pedig felsőséget követelt magának az Eideren túl is. Erre a legjobb felelet az volt *Nagy Kanut* (1014—35.) dán királytól, hogy Dán-, Norvég- és Angolországot egyesítvén, mint hatalmas birodalom fordult szembe a német birodalommal. A személyes unió azonban az ő halálával mindjárt felbomlott. Az Ulfingek dán dinasztíája, mely 1047-től fogva négy századon át uralkodott Dánián, mindig szeme előtt tartotta a normánok egyesítésének eszméjét. Nagy Valdemár (1157—82.) s II. Valdemár (1202—41.) már nemcsak Svédország déli részein, hanem a Balti tenger déli partjain is uralkodott. Azonban 1400 hajó és 160.000 főnyi hadsereg sem volt elegendő, hogy Dánia nagyhatalom legyen. A felsőséget követelő német birodalom tolakodását visszautasította ugyan, de Szent Olaf fia, *Magnus* (1035.) óta a norvégek is visszautasították az ő fensőségét s 1319-ig nemzeti királyok alatt állottak. Akkor utolsó királyuk, Haakon, leányának 3 éves fiát, Eriksson Magnus svéd királyt, választották meg, a dánok pedig 1320-ban mind a négy rend jogait biztosító hitlevél kiadására kényszerítették II. Kristófot, s halála (1332.) után 8 esztendeig üresen hagyták a trónt. IV. Valdemár (1340—75) helyreállította a rendet és az ország egységét, de már a Hanza-városokkal szemben sem mutatkozott elég erősnek.

Svédországot szintén belső bajok emésztették. A svédek és gótok annyi harc után a XIII. század közepe táján egybeolvadtak, de *Finnország*, melyet először Szent Erik 1157-ben, másodszor 1247-ben Birger svéd kormányzó hódított meg, ilyen egybeolvadásra éppen nem mutatott hajlandóságot. 1323. óta a déliek egy része az oroszoknak, más része a német lovagrendnek hódolt meg. II. Magnus (1319—65.) Norvégiát családi örökségképpen, Svédországnak Dániához tartozó déli részeit pedig fegyverrel szerezte meg, de mind a kettőt el is veszítette, mire a svédek elkergették. Sok viszály után 1388. márc. 22-én unokája, VI. Hakon norvég király özvegyét, IV. Valdemár dán király leányát *Margitot*, hívták be. Ez annál fontosabb elhatározás, mert *Margit* a fiúág kihaltával 1375-ben Dán- és 1388. febr. 6-án Norvégországnak is királya lett. Mecklenburgi

Albrecht svéd király veresége után a főváros (Stockholm) kivételével az egész Svédország Margitnak hódolt. Az asszony-király azonban tudta, hogy a három államot csak férfiú uralkodása alatt egyesítheti tartósan, hiszen éppen akkor Magyar- és Lengyelország uniója is az asszony-király miatt bomlott fel. Magának nem lévén családja, mind a három országban hűgának, Ingeburgnak unokáját, *Erik* pommerániai herceget választatta királlyá és mint az ő gyámja kormányzott tovább.

1397. július 20-án *Kalmar* városában, Svédországban, *unióra bírta a három országot*. Ezen alaptörvény szerint a három ország királyának, Eriknek halála után is mindig közös akarattal választanak királyt, aki minden egyes országát önállóan kormányozza, de a külfölddel szemben a három állam mindig egységesen jelenik meg. 1398-ban a finnek is elismerték az uniót, mely ellen azonban mind a négy országban azonnal elkezdődtek az izgatások. A dalekariai parasztok nem nyugodtak addig, míg Eriket Svédország koronájától meg nem fosztották (1436.). 1438. július 9-én, majd 1457-ben és 1483. szept. 7-én megújították ugyan az uniót, de a svédeknek és a norvégoknak nem tetszettek sem bajor, sem oldenburgi családokból származó királyaik, mert kisszerű dán politikát űztek és Schleswig-Holstein hovatartozásán kívül alig törődtek egyébbel. A vidékiek Smek Magnusszal már 1442-ben elkészítették Corpus Jurisukat, melyhez azután teljes függetlenségük, legnagyobb dicsőségük napjaiban is ragaszkodtak 1734-ig. 1524. szeptember 1-én végképpen elszakadtak az uniótól. A norvégek időközben hol a dánok, hol a svédek királyát ismerték el. *I. Keresztély* megválasztása (1448.) óta rajtuk is, a dánokon is 1814-ig az Oldenburg-ház uralkodott. Bergenben kimondották, hogy »egyik állam sem fog a másikon uralkodni, hanem saját honfiai kormányozzák, amint kiváltságaik rendelik. Örök időre egy úr és egy király alatt maradnak, egyik a másiknak segítségére s vigasztalására lesz«. Norvégia azonban csakhamar tartományi szerepet játszott Dánia mellett. Ennek következtében Norvégia semmiféle hasznát sem vette amerikai fölfedezéseinek és annak az uniónak, melyet Grönlanddal és Izlanddal még 1261—2-ben kötött. A többször is megújított kalmari unió feladata lett volna, hogy a hárommegy királyság az Atlanti óceán nyugati partjain már 1397-ben olyan erős gyarmatpolitikára határozza el magát, mint Spanyolország mindjárt a fölfedezések első napjaiban, 1493-ban. Az unióban vezérszerepre vágyó dán királyok azonban még az európai politikában is csak Schleswig-Holsteinnal pepecseltek s három királyság erejével rendelkezve is megfeleltek úgy az óceánról, mint Észak-Európáról. Ennek a hegemoniáját másfél-század mulva a tőlük elszakadt svédek ragadták magukhoz; ugyanazok, kik a normánok idejében Észak mai óriását, Oroszországot szervezték.

II. Kelet-Európa szláv nemzetei.

I. Lengyelország.

Balti tengermelléki népeknek a középkorban tulajdonképpen csak a kalmari unió s a német lovagrend alattvalóit nevezhetjük. A szlávoknak csupán egyetlenegy országa, a novgorodi nagyhercegség érintkezett velük, az is csupán a Finn

öböl délkeleti partjain. Délfelé Lengyelország 1400 táján elérte ugyan a Fekete és az Azovi tengert, de egyébként a szlávok a középkor második felében minden más tengertől elzárva, csupán mint szárazföldi államok fejlődhettek.

Lengyelország négy ellenséges hatalom közé volt beékelve. A Balti tengertől 1226. óta a német lovagrend zárta el. Kelet felé a pogány litvánok gátolták terjeszkedését. Délnyugaton a lengyel I. Ulászló (1081—1102.) óta a lengyelek gyakran hadakoztak a magyarokkal, kik a kunok betöréseinek meggátlása végett Galicia és Lodomeria birtokára vágytak. 1292-ben az ország nagy része Vencel cseh királynak hódolt meg, ami reményt keltett a németekben, hogy fenhatóságukat elismertethetik a hat részre szakadt Lengyelországgal. Nagy- és Kis-Lengyelország, Massovia, Cujavia, Pommerania és Szilézia csak nagyon lazán függtek össze. Az ország és a nemzet egységét Lokjetek *Ulászló* (1306—33.) állította helyre, kivel ismét a Piasztok nemzeti uralkodóháza került trónra. — A pápától kapott koronával 1320. januárius 20-án az *egész* Lengyelország királyának koronáztatta magát. Anjou Károly Róbert magyar király ugyanazon évben feleségül vette leányát, Erzsébetet, s ettől fogva a két állam véde-

307. ábra. Nagy Kázmér mellszobra. (A krakói székes-egyházban levő síron.)

és dac-szövetségben élt egymással. A magyarok nemcsak a csehek és német lovagok, hanem a litvánok ellen is segítették Ulászlót, aki azonban a testvérenemzetet egyelőre kibékítette, midőn fiával *Gedimin* litván fejedelem leányát vétette el. Lengyelország ekként már is irányt adott Kelet-Európának; igazi fénykora azonban Ulászló fia, *Nagy Kázmér* (1333—70.) uralkodásával köszöntött be. Ettől fogva 1586-ig, Báthory István király haláláig, Lengyelország volt Kelet-Európa leghatalmasabb állama. Kázmér a visegrádi összejövetelen (1335.) Pommerániáról és Kulmról a német lovagrend, Sziléziáról pedig Csehország javára lemondott, de megszerezte Massoviát, majd Cujaviát. 1339-ben a krakói országgyűlésen országát választó-királysággá alakította át. Csakhamar

(1347.) összeíratta a törvényeket, 1365-ben pedig a lengyel városok jogait s ezek megtartására utódját is kötelezte.

Az első szabadon választott király, *Nagy Lajos*, 12 évig (1370—82.) Magyar- és Lengyelországon közösen uralkodott. A nemeseknek tetszett ugyan a szabadságlevél, melyben (1374.) minden adófizetés alól fölmentette őket, de egyúttal féltették hazájuk függetlenségét a hatalmas magyar királytól. Volt reá okuk, mert Lajos Erzsébetet, édes anyját, magyarok kíséretében küldötte hozzájuk kormányzónak, a lengyel urakat Magyarországba hívta tanácskozásra, Galiciát Magyarországhoz akarta csatolni s leányai örökösödési jogát elismertette. Halála után a lengyelek nem akartak többé unióban élni Magyarországgal s ennek királya, Anjou Mária helyett hugát, Hedviget, ismerték el uralkodójuknak. 1384-ben azzal a feltétellel koronázták meg, hogy állandóan az országban lakjék. Egyrészt azonban a nagyhatalmi állás biztosítása, másrészt a nemzeti állam kiépítése végett Magyarország helyett most már Litvániával léptek személyes unióra. Jagello Ulászló litván herceg népe nagy részével együtt 1386. febr. 15-én megkeresztelkedett, mire összeházasították szép királynéjukkal s őt is megkoronázták. Hedvig, a magyar királyleány, igazi lengyel asszony lett. Népét maga vezette Galicia visszavételére a magyarok ellen (1386—7.) s azt Lodomeriával együtt vissza is szerezte. Ő alapította a lengyelek első (krakói) egyetemét, amelyet harmadfél századon át a magyar ifjak is erősen látogattak. Kegyes, bölcs intézkedéseivel annyira megnyerte a lengyelek szívét, hogy ma is szent gyanánt tisztelik s képe nagyon sok háznál megvan. Halála (1399. június 15.) után ura, II. Ulászló, kísérletet tett a magyar trón elnyerésére is. *Tannenberg* mellett (1410. júl. 15.) döntő diadalt aratott Zsigmond magyar király s a német lovagrend hadain, de Thornban csakhamar kibékült, majd szövetkezett is Zsigmonddal. Galicia birtokának ügyét a szövetségesek függőben hagyták, Moldvát felosztással fenyegették, ha török háború esetében a magyarokhoz nem csatlakoznák, s együtt keresték föl Váradon Szent László sírját. Zsigmond visszaadta a lengyel koronát, melyet még Nagy Lajos vitetett Budára, s 208.200 aranyért 13 szepesi várost és 3 uradalmat zálogosított el Lengyelországnak, mely ezt a területet csak első felosztásakor (1772.) adta vissza. — A nagy király fia, *III. Ulászló*, 1440-ben Magyarországnak is királya lett, mert a török hódítással szemben Keletnek egyesülnie kellett. A »hosszú hadjárat« fényes sikere után a szövetségesek Várna alá nyomultak, a csatát azonban elvesztették s a király is elesett. *IV. Kázmér* (1447—92.) a német lovagrendtől elfoglalván Nyugati Poroszországot, Lengyelország határait a Balti tengertől a Fekete tengerig terjesztette ki s Moldva- és Oláhország megszerzésére is törekedett. Egyik fiát, Ulászlót, Csehország királyának választatta, a másikat, Kázmért, pedig sereg élén akarta megválasztatni Magyarország királyának. Mátyás magyar király azonban az ifjabb Kázmért kikergette, s Olmützben (1478.) békére kényszerítette. De Kázmér megérte, hogy fiát, II. Ulászlót, a magyarok Mátyás halála után 1490-ben királyuknak választották. A Jagellók most már Lengyelországon kívül (mellyel Litvánia és Poroszország elég laza unióban élt) Cseh- és Magyarországon s így a magyar Nagy Lajosénál is nagyobb területen uralkodtak. A lengyel kereskedők Danczkáig, Kassáig és — az Aldunán fölfelé — Nándorfehérvárig jártak.

Lengyelország Európa egyik leggazdagabb és legfényűzőbb állama lett, s *Długosz* János († 1480.) lelkesedéssel írhatta meg, hazája miként lett nagyhatalom.

Az ország hatalmasan fejlődött. *Laszki* kancellár körülbelül a magyar Verböczyvel egyidőben (1506.) gyűjtötte egybe törvényeit, melyek a királytól szigoruan alkotmányos uralkodást követeltek.

II. Csehország.

Szent *Vencel*nek 935-ben halállal kellett lakolnia azért, hogy Csehországot a németek hűbérévé tette, de a csehek mégis mint irodalmi nyelvök első védőjét s a kereszténység megtartóját, vértanúját tisztelték. Nemzeti szentnek tekintették *Vojtech* (Szent Adalbert) prágai püspököt is, ki magyaroknak, lengyeleknek, poroszoknak, cseheknek hirdette az evangéliumot, melyért a poroszok földjén vértanúságot szenvedett (997.). A cseh nép, a törzsszerkezettel szakítva, mint egységes és keresztény nemzet lépett át az új ezredévbe. Háborúba Szent Vencel dárdájával, Szent Adalbert zászlajával indult. *Vratislav* lett (1086.) az ország első koronás királya. A császártól kapott koronánál többre becsülték a pápáét, melyet 1204. óta Přemysl ivadéka büszkén viseltek. A választott királyt a németrómai császárok erősítették meg, de Csehország egyebekben alig függött a birodalomtól. II. Přemysl *Otakár* 1251-ben Ausztriával, 1260-ban Stájerországgal, 1262-ben Karinthiával, 1268-ban Krajnával, Isztriával és Friul egy részével növelte birodalmát, mely ekkor érte el legnagyobb terjedelmét s Európának számottevő hatalma lett. Éppen ezzel fordította maga ellen Német- és Magyarországot, melyek 1278-ban egyesült erővel törték meg erejét. A nagy király halála teljes romlásba sodorja Csehországot, ha a győztes Rudolf császár családi politikája meg nem menti s Otakár fiának, II. Vencelnek, feleségül nem adja egyik leányát, Gutát. Midőn veje Lengyelország, unokája, III. Vencel, pedig az Árpádházzal való rokonsága révén, Magyarország királya lett, a Přemyslek háza rövid ideig Közép-Európa leghatalmasabb dinasztíája volt. Három ország királyát azonban 1306-ban egy orgyilkos töre ejtette el s a Přemysl-család kihalásával idegen érdekek kerekedtek felül.

A trón betöltésénél, múltó sikerek után, a Habsburgok húzták a rövidebbet; a trónra meghívott VII. Henrik császár 1310. aug. 31. fiának, *János*nak »adományozta« Csehországot, melyen 1437-ig a Luxemburgok uralkodtak. János a Wittelsbachokkal szemben hosszú küzdelem után fiának, IV. Károlynak biztosította a német trónt, Észak-Olaszország városait védelmébe fogadta s a crécyi csatában mint a franciák szövetségese harcolt és esett el az angolok ellen (1346.). Francia volt világeletében, akinek csak a csehek pénze kellett, nem a dicsősége. De fia, Károly, Pierre de Rosiers (a későbbi VI. Kelemen pápa) tanítványa, francia neveltetése és németrómai császársága mellett is igazi cseh volt. Csehország gazdasági, művészeti és tudományos életét páratlan arányokban fejlesztette, virágzó iparát, különösen a szövő- és fonóipart megalapította és ő tette Prágát az akkori Európának egyik legnagyobb és leggazdagabb városává. Várpalotája, remek székesegyháza, Thein-temploma, tornyos hídja, egyeteme (1348.) máig is dicsőíti »Csehország atyját«, legfényesebb korának jó szellemét.

Fia, *Vencel* (együttal Németország királya), folytonos harcban állott ugyan alattvalóival, de roppant szolgálatot tett a csehek nemzeti érületének fejlesztésére azzal, hogy szembeszállott a külföldieskedő papsággal. *Nepomuki Jánost* (1393. márc. 20.) vízbefojtatta s a prágai érsek és *Huss János* egyetemi tanár közt támadt vitában biztosította a prágai egyetem cseh nemzeti jellegét s a tanítás szabadságát (1409.). A kisebbségben maradt német tanárok Lipcsébe vándoroltak ki tanítványaikkal együtt. *Husst* (1415. júl. 6.) és Prágai Jeromost (1416. május 30.) mint eretnekeket sikerült ugyan máglyára juttatniok, de ennek következtése Csehországban a papok elűzése, javaik lefoglalása és *Vencel* halála után a csehek fölkelése lett. *Zsigmondot*, *Vencel* öccsét, trónjától megfosztották (1421.), s a német szót és szellemet mindenünnen kiszorították. *Zsiska*, majd ennek »árvái« *Prokop* szerzetes vezetése alatt *Zsigmond* német és magyar hadait többször megverték s a szomszédos országokba is betörték. A szélső táboriták, az árvákkal egyesülve, kommunisztikus eszméiket fegyvereik élén terjesztették. A cseh országgyűlés a Compactatákban (1433.) a mérsékelt forradalmiakat, a »kelyhesek«-et a két szín alatt való áldozás megengedésével némileg megnyugtatta. Az árvákat és a táboritákat azonban csak több győzelem, akasztás és országgyűlési engedmény után 1437. április 12-én bírták békességre. Latin, cseh, német és magyar nyelven hirdették ki, hogy a kelyhesek (utraquisták) az egyháznak hű és igaz fiai.

Mindamellett *Zsigmond* halála után csak a mérsékeltbek ismerték el vejét, *Habsburg Albert* magyar királyt. A szélsőbbek *Kázmér* lengyel herceg körül csoportosultak. A fejetlenséget *Albert* váratlan halála sem szüntette meg. Megkoronázták ugyan fiát, *László* magyar királyt, azonban korai halála után 1458. márc. 2-án *Podiebrad* György (1452. óta az ország kormányzója) személyében nemzeti királyt választottak. A husszita Györgyöt vejének, *Mátyás* magyar királynak győri katolikus püspöke koronázta meg s III. *Frigyes* császár is elismerte. De csakhamar eltűntek a vallástürelem szép napjai, melyek Csehországot IV. *Károly* korának visszatérésével kecsegtették. II. *Pius* pápa 1462-ben a Compactatákat érvényteleneknek nyilvánította, II. *Pál* pápa pedig a cseh korona odaigérésével rávette *Mátyás* királyt, hogy »mint a katolikus hit védője a cseh eretnkség ellen« hadat ijenjen volt apósának s királynak választassa meg magát. *Podiebrad*, kit ekként megakadályozott, hogy a törökök kiűzésére európai szövetséget alkosson, ettől fogva a szlávok egyesítésén dolgozott. A magyarok és németek fenyegető szomszédságával szemben saját derék fia, *Viktorin*, helyett *Kázmér* lengyel király fiát, *Ulászlót* választatta meg utódjának. A csehek legbölcsebb, legnagyobb királyának halála (1471. márc. 22.) után meg is koronázták. Hét esztendei háboruszkodás után *Mátyás* is elismerte ugyan, de megtartotta a cseh királyi címet, Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot. Ezt a szerencsétlen háborút mind a két állam politikai jelentőségének elvesztésével fizette meg. Semmit sem javított a helyzeten, hogy 1490-ben választás következtében *Ulászló* Magyarországnak is királya lett. *Ulászló* Magyarországra költözött át. Felülkerekedett az oligarchia, míg a nemzeti eszméért rajongó köznemesség és polgárság hátraszorult, a parasztság a rendi szabadság korában jogait veszítette s a hazafiak pártja végre is a megújított vallásban keresett

vigasztalást. A mohácsi csata, melyben Ulászló fia, Lajos magyar és cseh király, elesett (1526. aug. 29.), Csehország függetlenségének is véget vetett.

III. Oroszország.

Oroszország a középkor második felében Lengyel- vagy Csehországnál jelentéktlenebb terület volt. Tulajdonképpen államnak sem lehetett nevezni, mert 1224—1480. közt a kipszaki mongoloknak hódolt. Tíz kisebb fejedelemségre oszolva érte a tatárjárás, mely 1224-ben a Kalka, 1238-ban pedig a Szit vize mellett megsemmisítette mind a tíznek a függetlenségét. Batu kán azonban, a kipszaki birodalom alapítója, beérte a pontosan fizetett adóval s a fejedelmek hűbéri esküjével; belső ügyeikbe nem avatkozott. Száz esztendeig a fejedelmek különben is annyit villogtak egymás közt, hogy a mongolok ellen már csak emiatt sem léphettek volna fel. *Kalita János* (1328—40.), kit a kán moszkvai nagyfejedelemségre nevezett ki, romjaiból újra felépítette Moszkvát. Az egyesülőkáró oroszok fővárosává, a patriarcha székhelyévé tette, nagybecsű templomokkal s épületekkel díszítette s védelmére a *Kreml* várpalotáját kezdte építtetni. Utódai szabadulni vágytak a mongol gyámságtól. *Dimitrij Ivánovics* a donvidéki Kulikovnál (1380. szept. 30.) fényes győzelmet aratott elnyomóin, de Moszkva feldúlása után két esztendő múlva már újra hódolt nekik. Fia, majd unokája a kisebb orosz fejedelemségek beolvasztásával növelvén erejüket, teljes bizalommal néztek a jövő elé, midőn 1438-ban a kipszaki kánság egysége, a krimi és kazáni kánságok kiválása következtében, megszűnt. Harmadfél századig fizetett adót Oroszország a kipszaki kánságnak, midőn *III. Vasziljevics Iván* (1462—1505.) a novgorodi köztársaság meghódítása és beolvasztása után 1487. május 18-án

308. ábra. Podiebrád György cseh király. (A laxenburgi császári kastélyban.)

308. ábra. Podiebrád György cseh király. (A laxenburgi császári kastélyban.)

bevette Kazánt s adófizetésre kötelezte eddigi urait, a kazáni és a kipszaki kánokat. Barátságban maradt Krimmel, amelyet 1475-ben II. Mohammed szultán meghódított s *Mengli-Giráj* kánnak adott hűbérül. A krimi kán nyíltan szövetségelt a nagyfejedelemmel s a közbenjáró szerepét játszotta közte és a szultán közt. Iván a kán és a szultán követeit épp olyan szívesen látta fővárosában, Moszkvában, mint Ázsiából Perzsia és Csagatáj, Európából a pápa, Velence, Dánia, Német- és Magyarország követeit. Vjetka, Novgorod, Perm elfoglalása s a svédekkel, lengyelekkel, litvánokkal vívott harcai után 1482-ben büszkén fogadhatta azt az üdvözlést, amelyben Mátyás magyar király örömét fejezte ki, hogy hatalma ekként növekedik. A király, akit ekkor a csehek és lengyelek újabb támadása fenyegetett, a két szláv ellenében vele, a harmadik szlávval kötött szövetséget, melynek legfontosabb eredménye a lengyelekkel tartó tveri nagyhercegség elfoglalása lett. Iván arra kérte Mátyást, hogy ágyúöntőket, pattantyúsokat, arany- és ezüstműveseket, bányászokat, építészeket és kőműveseket küldjön hozzá. Pénzt veretett Szent László magyar király arcképével, a szövetség emlékére pedig érmet a maga és Mátyás arcképeivel s a két ország címereivel.

Mátyás halála (1490.) után azonban egyszerre megváltozott a helyzet. II. Ulászló megválasztása a magyar-cseh-lengyel szövetséget jelentette, amelynek széttobbantásán Iván sok következetességgel fáradozott. Nemsokára a magyarok őshazájának tartott Jugriát is birodalmához csatolta. Ettől fogva cárnak, az oroszok urának nevezték. »Oroszország — szolt II. Miklós cár 1905. aug. 19-én, az alkotmány megadásakor — a cárnak a néppel és a népnek a cárral való rendíthetetlen egyetértése következtében keletkezett és erősödött. A cár és a nép egyetértése hatalmas erkölcsi erő, mely Oroszországot évszázadok során megteremtette, minden szerencsétlenség és támadás ellen megoltalmazta.«

Iván cár újból azt a politikát követte, mely félelmedéves volt, mint maga az orosz birodalom, s nyíltan be nem vallott célja Bizánc elfoglalása. A cár bizánci hercegnőt vett feleségül, egy és oszthatatlan birodalma címerének a bizánci kétfejű sast fogadta el s a bizánci patriarcha jogait Oroszországban 1464 óta birodalma metropolitájának biztosította. 1498-ban az első orosz követ, Pletsej Michail, éppen olyan nyersen lépett föl az erős, mint 1853-ban Mencsikoff a gyöngye szultánnal szemben. S 1503-ban II. Ulászló magyar király már nyíltan szemére vetette Ivánnak, hogy a magyarok és lengyelek csak azért nem támadhatnak teljes erővel Törökországra, mert Oroszország egyre fenyegeti őket; VI. Sándor pápa pedig arra kérte, béküljön ki a lengyel királlyal, hogy az a magyar királlyal együtt nyomulhasson a megdöbbszentőn terjeszkedő török ellen. Az orosz azonban még megdöbbszentőbb módon terjeszkedett. Iván 414.000 km²-nek hűbéres fejedelme volt trónraléptekor s tízakkora területnek, majdnem Európa felének, cárhoalálakor. Az ő érdeme, hogy Oroszország nyelv, vallás, kormányzás és (1498. óta) igazságszolgáltatás tekintetében egységesen, nemzeti állam gyanánt lépett át az újkorba.

XVIII. FEJEZET.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS.

(RENEZANSZ.)

I. Bevezetés.

Pierre Prud'hon
(1758–1823): Psyche emeltetése.
(Rajzolta 1807.)
A Louvre múzeumban.

RÓMA bukása után ezer esztendővel Európában Orosz-, Lengyel-, Magyar-, Német-, Francia-, Spanyol- és Törökország voltak a legnagyobb hatalmak. A szlávok keleten, a turániak délen, a germánok középpütt és északon önálló nagy államokban éltek. Megsemmisültek olyan világbirodalmak, mint a görög császárság és a spanyolországi arab kalifaság. A hűbérrendszer bomlásával együttjárt a pápa és a császár hatalmának hanyatlása ; pedig a középkor története ezen a kettőn fordult meg. A greenwichi hosszúság 5—15 foka közt levő német és olasz területek mégis hatásuk alatt maradván, Róma bukása után ezer esztendővel sem tudtak egyesülni. Szomszédaik ellenben hatalmas királyságokká alakultak s magukba olvasztották a hűbéres nagyurak kisebb-nagyobb tartományait és uradalmait. Török-, Magyar- és Franciaország már is kísérletet tettek az állandó katonaság behozatalára, hogy határaikat és belső egységeket biztosítsák. De a határokat most már nemcsak katonák, hanem kereskedők, tudósok, fölfedezők, hithirdetők is terjesztették. Európának azóta, hogy a normánok elhanyagolták óceáni fölfedezéseiket, a középkorban egyetlenegy gyarmatosító állama sem volt ; ezeknek a sorát Portugália csak a XV. század első felében nyitotta meg. Félelredév mulva az imént még saját területével is tehetetlen Európa más földrészekben önmagánál hétszerte nagyobb (64½ millió km²) gyarmaton és hódoltságon uralkodott. A hatalom terjesztésének ez a középkori eszméje az újkornak föltétlenül nagyobb öröksége mint amilyen az ókori impérium eszméje volt, mellyel Európa az egész középkoron át hiában kísérletezett.

Népei mindannyian Nyugat-Róma bukásával kezdték, de csak Kelet-Róma összeomlásával, tehát ezeresztendei küzdelem után, érték el azt a céljokat, hogy erős államokat alkossanak. Voltaképpen erre az ezer esztendőre szorítkozik

a középkor, melynek utolsó másfél századában a népek az erős államok szervezésében *a régi rómaiakat követték*. A bolognai egyetem tanárai öt vaskos kötetben újra összeírták a *római jogot*, amely Justinianus ideje óta feledésbe ment és a világ minden részéből, hazánkból is nagy számmal, jelentkező tanítványaik eszményképe az egységes, hatalmas római birodalom lett. Nem az, amelyet a Hohenstaufok lejárattak, hanem minden nagyobb népnek a maga hazája. A római jogban a középponti kormány részére biztosított hatalom okozta, hogy a XIV. századon túl mindenütt hanyatlott a papság és az oligarchia befolyása s kemény küzdelmek után a *királyi tekintély* mindenütt erősödött. A politikailag megizmosodott nemzetek hatalmuk legnagyobb biztosítékát most már egyéniségükben s a vele járó nemzeti műveltség megteremtésében s ápolásában keresték. A klasszikus, bizánci, arab stb. mintákat sem vetették meg. Mindez együttvéve okozta, hogy lassankint nemcsak az állam, hanem a társadalom is átalakult.

Az emberek szabadabban kezdtek gondolkodni. A tudományokat és a művészeteket jobban megszerették. A klasszikus íróktól ellesett módon, de már nemzeti nyelven kezdték művelni irodalmukat, mely egészen önállóan fejlődött tovább. A klasszikus műveltségnek ez az *újjászületése* (a rinascimento, renaissance) segítette át a középkori emberiséget a felvilágosodás korába.

A *reneszansz* (az újjászületés) a művészetekben, a tudományokban, az életben az ókor eszméire, tanulságaira való visszatérést, a *humanizmus* pedig az emberiesség kifejtését, vagy inkább azt a törekvést jelenti, hogy kifejtsék és értékesítsék az emberiségben szunnyadozó őserőt.

Senki se keresse benne a *tömeg* történetét. Sápadt, sovány zseniknek és pirospozsgás, potrohos mecénásoknak, tehát *egyesekek* a történetével kezdődik az. Irodalmi, tudományos és művészeti úton indul meg. Fáradtan pihen meg egy-egy rideg palota előtt a lócán, ha odabenn nincs kedve inasszerepre. Posványokon, őserdőkön, égbenyúló kopár havasokon át ér virágos mezőkre s megnyugszik a gémes kútnál vagy a muskátlis ablak mögött csöndes falusi, tanyai házakban.

A lángésznek az a legnagyobb dicsősége, hogy néplélekke izmosul. Egyesek kincseit a reneszansz is köztulajdonná tette. De éppen az ő története bizonyítja legjobban, hogy a tömeg története *egyesekek* történetén kezdődik.

II. Az új irodalom és a tudomány.

Dante vízének mélységei fölött kell állanunk, hogy acéltiszta tükrében híven visszaverődve lássuk a középkor világát. Ez a csodálatos szellem »egy a mérhetetlen éggel, amely benne tükröződik«. Egy a fenségben, a terjedetben és abban, hogy mindenik olyan megfoghatatlan. Földi álom csak évezredek multán téved e világba, »hogy a hitlen ember imádni tanulja a kód oszlopában rejlő istenséget«. Az Ilias és az Aeneis óta nem termett éposz, mely úgy elbűvölte volna a világot, mint Dante Isteni Színjátéka, a Divina Commedia. A firenzei *Dante Allighieri* (1265—1321.) száz énekben beszél el a poklon, tisztítóhelyen, a paradicsomon keresztül tett útját. Vergilius szelleme

vezette végig a poklon s ő mondta neki (a klasszikus világ a középkornak!), hogy ne várja szavát, szeme intését. Erős, szabad, ép már akarata: hibáznék, ha nem követné. Az égbe a nő emeli: eszményképe, Beatrice. Földöntúli útjában mindenütt a csillagok közt jár-kel. Megfigyeli forgásukat, érdeklik a Hold foltjai, fényváltozásai. Eltűnődik a tenger apadásának, dagadásának okain, a Föld gömbalakján, a középpont vonzóerején, a súly és a nehézkedés törvényén, a szárazföld és a víz megoszlásán, a déli keresztcsillag helyzetén, az egész *természeten*, amelynek tanulmányozására hatásosabban senki sem bátorította a középkort.

A világ s az ember felfedezésével ő indította meg a középkor nagy reformmozgalmát. A középkori Európában soha nem hallott erővel és mégis bájjal a fenségest ő szólaltatta meg először a nép nyelvén. A szabad vizsgálódás, mely a hit tételeire is kiterjedt, fölnyitotta szemét: »észrevette, hogy földi erőn túl emelkedék«. Valóban nincsen mű, mely egy új világ sejtelmével eltelve, annyira kifejezné a középkor egész felfogását. Sőt a középkort meg sem lehet érteni Dante nélkül, melynek azonban a *Divina Commedia* nemcsak székesegyháza, hanem sírboltja is.

Küzdelmét *Petrarca* (1304—74.) folytatta: az új irány igazi megalapítója, »az első modern ember«.

Dicsőségét, mint Dante, latin verseitől várta s mégis a lenézett olasz nyelven írt sonettoival szerezte meg a halhatatlanságot, *Laurához* intézett olasz dalaival lett Olaszország legnagyobb lantos költője. Megmutatta, hogy a nemzeti érzelem, mely csak egy hazára, s a szerelem, mely csak egy kunyhóra utal, nem zárja ki, hogy kortársai a tudomány terén igazi emberek legyenek. Nem kozmopoliták, de humanisták, kik testvériesen dolgoznak együtt az emberiség szebb tulajdonságainak kifejtésén. Dante és Petrarca tanítványa volt *Boccaccio* (1313—75.), a Dekameron sikamlós elbeszéléseivel az olasz széppróza megteremtője. Dantét csodálták, Petrarcát dicsőítették, őt olvasták. Dante a hit, Petrarca a remény, Boccaccio a szeretet. Ők

309. ábra. Dante. (Giotto festménye után.)

alkották azt a firenzei háromságot, mely Olaszország egységéért lángolt, a középkor modorosságával szakított, az egyéniség felszabadítására törekedett, Beatrice, Laura és Fiametta személyében a nőt a férfiú sorsává tette, idejét a klasszikus világ és a kereszténység közt osztotta meg s latinul és a nép nyelvén egyszerre hirdette az új szellemet. *A középkor triumvirátusa* hatalmasabb volt mint az ókoré, mely nemzeteket tiport el. Az övék nemzeteket emelt föl. De itt is, ott is hányszor lázongtak pretóriánusok és utcai csőcselékek! Amott egy lett az ura *mindenkinek*; emitt mindenki ura lett egynek: *önmagának*. Ez pedig jobban beválik sikernek is, érdemnek is. Európa népeinek ők mutatták meg, hogy »nyelvében él a nemzet« s hogy azt csak saját nyelvén lehet művelni, nagyra tenni. Más országok nemzeti irodalmi csak a XVI. század kezdetén indultak igazi fejlődésnek. Olaszország író- és tudósvilága sem ösmerte el azonnal a nemzeti irodalom jogait, amikben pedig Dante triumvirátusának fényes sikerei után kételkedniök alig lehetett. Vergilius mégis csak nagyobb volt az ő szemökben mint Dante. A görög és római klasszikusokért rajongva, hazájuk helyett a *világnak*, nemzetök helyett az *emberiségnek* s nem a nép, hanem a klasszikusok nyelvén akartak írni. A latin különben is a biblia és az egyház nyelve volt, a műveltebbek tehát a világ minden részében megérthették. Azon voltak, hogy az embereket a legnemesebb életre, gondolkodásra, egymás szeretetére szoktassák, eszöket, szellemöket, jellemöket minden irányban kiműveljék, az irodalmat, tudományt, művészetet mindennapi szükségletté tegyék. Ezért nevezték irányukat, irodalmi műveltségöket, magát a klasszikus oktatást *humanizmusnak*, őket magukat *humanistáknak*.

A humanisták a klasszikusok modorában írtak. Tanárok és tudósok — eleinte főképp Firenzében — a klasszikusok műveit gyűjtötték, magyarázták, utánozták. A középkorban szokásos konyhalatinság helyett még az állami iratokban is a klasszikus latinságot akarták meghonosítani. Nagy Lajos korában *Colluccio Salutato* firenzei és Mátyás korában *Vitéz János* magyar kancellároknak, vagy *II. Pius* pápának (írói nevén *Aeneas Sylviusnak*) diplomáciai iratait és beszédeit szép latinságuk miatt a német iskolákban is egy sorban tanították Ciceróval. Pedig a gimnáziumok ettől fogva napjainkig a klasszikus oktatáson, a humanizmuson alapulnak. Sehol sem fejlődött ki annyira mint éppen Németországban, ahol Agricola, Celtes Konrád (a rajnai irodalmi társaság alapítója és a pozsonyi tudós társaság egyik leglelkesebb tagja), valamint a görög nyelv és szellem legtudósabb terjesztői: *Reuchlin* János és *Rotterdami Erasmus* a XVI. század elején megkezdték azt a tudományos munkásságot, amely azóta sohasem szünetel.

A humanisták a latin klasszikusoknál is többre becsülték a *görögöket*, kikkel Európa behatóbban csak a XV. században kezdett ismét foglalkozni. Azelőtt a nem bizánci tudósok csak kivételképpen tudtak görögül. Nem tudtak az olaszok sem; pedig hazájuk déli részét valaha Nagy-Görögországnak nevezték. Néhány görög író jóformán csak arab fordításokból ismertek; de Platóért és Aristotelesért a világ így is rajongott. Amióta azonban a törökök egyre jobban szorongatták Konstantinápolyt, mind több görög tudós menekült át Olaszországba. Firenze egyetemén már 1360-ban tanítottak görögül. A mene-

külő *Chrysoloras* Mánuel görög tudós (1396.) ébresztette új életre a görög nyelv tanulmányát, mely Itáliában hétszáz esztendeig szunnyadozott. Firenzében virágzott a görögösség (filhellenizmus). Medici Cosimo vendégszereteten kívül ez is hozzájárult ahhoz, hogy IV. Jenő pápa 1439. januárius 10. Ferrarából ide helyezze át az egyházi zsinatot, amelynek egyik feladata a római és a görög egyház egyesítése volt. A keletiek 1439. júl. 6. el is ösmerték a pápát az egész kereszténység fejének, ami szintén jele a két világ közeledésének. Kéziratokkal megrakodva, olyan görög tudósok rándultak át ez alkalommal Olaszországba, akik a vallások egyesítésénél előbbre valónak tartották, hogy kézírataik magyarázatával hírnevet, eladásával vagyont szerezzenek maguknak. Újra fellépett a görögösségnek az a láza, mely a régi rómaiakat fogta el, mikor szintén vándortudósoktól és rabszolgáktól igyekeztek eltanulni Hellas nagy gondolatait. Amint azonban Scipiónak szembe kellett szállnia a maradiak élén álló Fabius Cunctatorral, most is Ficinókra, Aldókra, Vallákra, főképp pedig Mediciekre volt szükség, hogy elterjesszék a hellénségből kisugárzó szellemet.

Az egyenlítőn túl Diazt sem lepték meg jobban a déli éggömb ösmeretlen csillagai, mint Olaszország humanistáit meglepte a hellén irodalom csillagos ege. A zsinaton *Georgios Gemisthos Plethon*, a vén bizánci, a két keresztény vallás egyesítésének vitájában a középkorban először hirdette, hogy *csak egy legfőbb isten van, Zeus*, a feltétlen és örök valóság. A nép csak úgy tolongott eltorzított újplatonikus tanításainak hallgatására. Mohón szitta magába azokat a szofizmákat, amik államot, erkölcsöt, vallást hellén patinával akartak bevonni. A régi világot, úgy ahogy volt, senki sem kívánta vissza; de a mostanival sem érte be. Minden művelt olasz órókait vagy ógörögöt szenvedett anélkül, hogy a letűnt műveltségből a neveknél, kifejezéseknél többet fogadna el. Egy eszmekör békóit nem azért akarta lerázni, hogy még rozsdásabb békót veressen magára. Majdnem úgy áll a dolog, hogy tükörsímára fényesítette ki a kereszténység rozsdás békóját s azt antik ékszer gyanánt kezdte hordani. Wycliffe, Huss, Prágai Jeromos, Gemisthos stb. tulajdonképp a kifényesítésnek erre a munkájára vállalkoztak; pedig tudhatták, hogy a tárgy anyaga minden csiszolás mellett is a régi marad. Mi ingathatja meg jobban hitünket az emberi meggyőződés erejében és méltóságában, mint Gemisthos, aki Zeus hitének hirdetésére meg Firenzébe s ott az orthodoxus hit védelmére vállalkozik? Medici Cosimo az ő hatása alatt az ifjabb *Marsiglio Ficinót* azonnal megbízta

310. ábra. Petrarca.

Plato fordításával és magyarázatával. Főkép Plato tanulmányozása végett alapított Firenzében akadémiát, mely csakhamar rendkívül hatott Olasz-, Magyar- és Németország tudósaira. *Janus Pannonius* nem ok nélkül írta padovai tanáráról, Marsiglio Ficinóról:

»Multkor, ahogy keresém Plátó lelkét az egekben:
Marsiglióban van, szóla a számoszi agg.«

Pécsi püspök korában csakúgy hódolt Platónak, kit a skolasztikusok, Aristoteles dicsőítői, a racionalizmus, miszticizmus, eretnokség forrásának tartottak, mint *Bessarion*, a görög származású bíbornok és köre, trapezunti *Georgios*, *Theodoros Gaza* stb. Ez a szellem, a rinascimento, *V. Miklós* pápával (1447—55.) bevonult Rómába is, hol tudomány, irodalom és művészet nem lelkesítette a középkori népet; csak egyes pápák és főpapok kedvtelésének eszköze, játékszere volt. *V. Miklós* az első pápa, ki a humanizmusért rajongott. Krisztust szolgálva, Jupiternek is megadta azt, ami egy letűnt hatalmas világ felfogásából őt megilleti. A klasszikus irodalom kutatásában teljes szabadságot biztosított a tudósoknak s nem féltette a keresztény szellemet a pogány görög szellem újraébredésétől. Pártolta *Lorenzo Vallát*, aki a hit legszentebb eszményeire is kiterjeszkedő merész bírálatával szellemi őse volt Renannak; még abban is, hogy hinni egy percre sem szűnt meg. A pápa apostoli kancellárja abban a »sötét« korban szabadon izgathatott a pápa világi uralmának megtörésére, a királyság vagy a köztársaság kikiáltására. *Filelfo* a pápától 500 aranyat kapott a papokra és szerzetesekre írt szatiráiért. Nem üldözték *Poggiót*, ki trágár adomákat gyűjtött össze róluk.

Poggio parasztnak mondja a papokat, de ezek a parasztnak a reneszansz világias, szabadelvű irányának első rajongói. A dogmákon kívül mindent bírálhattak. Olyan szabadság, mely utóljára ezt a tilalmat sem vette figyelembe. A reneszansz, mint fiait *Saturnus*, végre is megette saját gyermekeit, az író és pártfogó papokat. Ez a forradalmak rendes menete. »Mi rómaiak — szolt *Valla* — elvesztettük világi hatalmunkat; a nyelv hatalmas ereje következtében mégis uralkodunk a Föld nagy részén. A mienk Francia-, Spanyol- s Németország és sok más nemzet; mert ahol római nyelv uralkodik, ott római állam van.« A latinnak világnyelv jellegét az egyház tartotta fenn. S melyik francia, német, olasz, magyar nyelvújító átkozta meg azt a nyelvet, amelynek hibáit kiküszöbölni törekedett? Az emberiség szelleme a latin nyelv javításával kezdődött, mint a nemzeti szellem a népies nyelvek tisztogatásával.

Az első humanisták valóságos irodalmi flagellánsok voltak, kik a barbárság siralmainak völgyéből önmaguk legyalázásával igyekeztek bejutni a klasszikus műveltség paradicsomába. Általános haladásról szó sem lehetett addig, míg az emberek elhitették magukkal, hogy üvegből van a talpuk. A helyesebb önismeret egyik jele, midőn *Biondo* a középkor történetében kimutatta, hogy az emberiség szelleme gyöngülhetett ugyan, de mindig működött s ez a kor is alkotott nagyokat. *Bruni* pedig méltán panaszkodott, hogy *Cicero* és *Demosthenes* korát jobban ösmeri, mint hazája utolsó hatvan esztendejének történetét. *Aeneas Sylvius* (*Enea Silvio Piccolomini*, a későbbi II. *Pius*

pápa) Európa boldogulását nagy tudós létére sem a rómaiságnak hanem a *kereszténységnek újjászületésétől* várta. Jobban érdeklődött Podiebrád vagy Mátyás keleti tervei, mint humanista kollégáinak őt magasztaló versei iránt. Inkább kutatta a mohammedánizmus mint az ókor szellemét; mert mint politikus tudta, hogy amaz határoz Európa sorsa felett. Tovább látott Olaszország szűk határainál s az örökösen pénzzavarban élő humanisták sohasem bocsátották meg neki, hogy rajtuk kívül egyebet is meglátott, sőt sok esetben éppen csak őket nem látta meg. Pedig igazi humanista volt, akinek irodalmi sikerei nagyobbak a politikaiaknál. Nagy dicsérettel emlékezett meg Magyarország humanistáiról, *Vitéz Jánosról*, *Janus Pannoniusról*, *Kanisay Dénesről*. Az új irány egyik pártfogójának, Hunyadi Jánosnak, származása terelte figyelmét az oláhokra, kiket a rómaiak ivadékaiknak tartott. A román elméletnek ez a megalapítása nagyon illett a mindenben rómain keresőhöz; de nem a kozmográfia írójához, ki az eredet kérdését a viszonyok teljes ösmerete nélkül érintette. Lelkesedett a klasszikus világért utódja, II. Pál is, de 1468. farsangján egyszerre 20 tudóst fogatott el. Ezek *Pomponio Leto* elnöklete alatt a katakombák legrejtettebb folyosóiban Hellas és Róma isteneihez fohászkodtak, eleuzisi misztériumokat és szaturnáliákat rendeztek. IV. Sixtus idejében (1471.) Leto újra megnyithatta akadémiáját. *Filelfo* azt a vallomást tette, hogy a pápa környezetében *a szellem hihetetlen szabadsága* uralkodott, a művészetek pedig legragyogóbb korukat élték.

Az irodalmi és a tudományos középpontok Olaszország többi részében is erősödtek. Firenze volt a tudományok fővárosa. *Medici Lorenzo* körül csoportosultak Poliziano, Landino, Ficino, Pico della Mirandola, Alberti, Averulino, utóbb Michel Angelo, Pulci, Savonarola s általában azok a humanisták, kik az irodalom törvényeit szabták. Velencében Zeno, a két Giustiniani, Barbaro, a költő Navagero és a latin, görög, zsidó nyelvtanok írója: Aldo Manuzio a kor legjelesebb humanistái. Milanoban Decembrio, 147 latin munka szerzője, egyideig (1448—50.) mint a köztársaság elnöke álmódzott a köztársasági erények megújításáról; de mint humanista, bukott politikus létére is meg tudott nyugodni a Sforzák uralmában, mely 6400 áradozó vers írására készítette Filelfót. Ferrarát, mely »durva, paraszt« volt azelőtt, Janus Athénéhez hasonlította, midőn Guarino magyarázta ott Vergiliust, a két Sforza szerelmes költeményeket írt és »annyi új tudós támadt, mint Augustus korában«.

A nápolyi udvarnak *Beccadelli* sikamlós történeteinel nagyobb élvezetet szerzett *Fazio* és *Valla* tudós versengése, amelyet, Janus szerint, haláluk után még a másvilágon is folytattak:

»Hogy kritikussa legyen Vallának az eliziumban:
Pár nap mulva oda Facius is követé.«

S a magyar költőt, a püspököt, Istenben kételkedésre készti Valla halálának a híre:

»Szarvasok- és varjaknak az élete századokig tart.
Valla hamar meghalt; élnek-e isteneink?«

Él ma is az Academia Pontiana, melyet Nápolyban a történetíró *Pontano* alapított. Pontano különben megalkudott minden hatalommal. Otrantoi győzelméért Mátyás magyar királyt dicsőítette, a Nápolyba győztesen bevonuló VIII. Károly francia királyt pedig üdvözlő szónoklattal fogadta. A humanizmus, a latinul írás kora Olaszországban azzal végződött, hogy idegen hódítók : franciák, spanyolok, németek árasztották el a félszigetet. Az egységes Olaszország eszméjét versben és prózában egyaránt csak nemzeti nyelven, nemzeti érzülettel lehetett *nemzeti* feladattá tenni. A humanizmus bolygócsillagai bágyadt fényökkel ily nemzeti feladat körvonalait nem világíthatták meg.

Lazetto, Ugolino de Vieri, Corteggio az idegen Mátyás király hadi érdemein lelkesedtek ; talán azért, mert *Pomponius Laetusszal* azt hitték, hogy Mátyás budai udvarában egy második Olaszország születik. A nagy király levelezett kora minden jeles tudósával : Ugolettit, Fontiust, Naldit, Polycarpust, Bonfinit, Galeottót, Gattit, Brandolinit, Regiomontanust (a nagy matematikust) stb. udvarába édesgette. Diplomatai, kancellárjai többnyire humanisták voltak. Magyarország tudósai Róma nyelvén szóltak. *Janus Pannonius* könnyedén verselt latinul és görögül ; Homerost, a pápa megbízásából, neki kellett latinra fordítania. Dicsekedett, hogy a Helikon múzsáit először ő hozta a Duna völgyébe ; de Olaszországból hazatérve, ócsárolta a barbár földet, hol Vergilius ajka is zordonan szólana és Cicero azonnal elhallgatna. Valóságos magyar Cicerónak tartották *Vitéz Jánost*. A király maga *Báthory* Miklós püspököt, Cicero tisztelőjét, a római szenátusban olvasgató Catóhoz hasonlította. Nem csoda, ha a budai világhírű könyvtárban Augustus korába álmodták vissza magukat azok a tudósok, kik a római székében ülő Mátyást körülvették. Az olasz fejedelmek után elsősorban ő mondhatta el, el is mondotta, hogy »megújította és feltámasztotta a jeles és művelt ókort«. A szomszéd nemzetek a reneszanszot valamivel későbbben fogadták el, de jobban is hasznukra fordították. Mostan még az egyik Giustiniani szemébe mondhatta a francia királynak, hogy a francia műveltség az olasztól függ ; s a császárnak, hogy a németek barbárok, mert uralkodójukat imperátornak nevezik, holott ez a szó a klasszikus latin nyelvben sohasem jelentette az állam fejét.

III. Egyetemek, tudós társaságok, gyűjtemények.

Classica philológiával elsősorban az *egyetemek* foglalkoztak, melyeknek száma a XV. század vége felé már 80 körül járt. A korunkban működő 184 egyetem közül 45 a középkorban keletkezett ; ebből 13 olasz, 10 német, 9 francia, 3 spanyol, 2—2 angol és skót, 1—1 portugál, svájci, dán, svéd, lengyel és belga. Hazánkban Pécsen, Pozsonyban, Budán voltak egyetemek ; de a középkort csak a pécsi élte túl, mely jogakadémiájában most is él. Egyetemek csak a pápák engedelmevel keletkezhetek. Ahogy *III. Calixtus* mondja 1456-ban a greifswaldi (még működő) egyetem alapításának megerősítésekor : »Mindazon jótétemények közt, amikben halandó ember a mulandó életben Isten kegyelméből részesülhet, nem számíthatjuk a legcsekélyebbek közé, hogy kitartó szorgalommal a tudomány gyöngyeit szedheti. A tudomány vezet a mindenség

titkainak megösmerésére, segítségére és javára van a műveletlennek, s az alacsony állapotban születetteket a legmagasabb polcokra emeli.«

Az egyetemeken főképp egyházi és világi jogot, orvosi tudományt, de néhol már teológiát, szónoklatot, bölcsészetet és csillagászatot is tanítottak. Zsidóul

311. ábra. A budai egyetem címere. (Reichen-thal Ulrik krónikája 1483. évi kiadásából.)

papok, arabul orvosok tanultak. Az előadásokat latinul tartották. Világhírű munka Aeneas Sylviusnak a tízéves V. László magyar király számára a gyermekek neveléséről írt könyvecskéje, mely a nevelést a szeretetre alapítja. Hunyadi Mátyás fiát, Jánost, már körülbelül azon elvek szerint nevelték, amiket Vittorino de Feltre vagy Ramboldini mantovai magániskolája, a domus iocosa, hozott divatba. A sírjába hanyatló középkor legnagyobb tanára azonban *Guarino*, kinek ferrarai előadásait a magyarok erősen látogatták. Rendszerét Janus Pannonius hosszú költeményben dicsőítette. Tudományos pályára készülő tanítványaitól valláserkölcösséget is követelt. Abban az időben, midőn költők és tudósok a kenyér karajának nagyságához mérték lelkesedésöket, kétszeresen fölemelő

az a hevület, mellyel Guarino és Feltre a tanári pályán működtek. Szabadságot, szellemet, ösmeretet, szeretetet és fegyelmet vittek a tanítószékre; azt, amire nagy szükség volt, hogy az új irány útát törjön a nép közé is és ne csak azok élvezzék, akik nagy tandíjakat tudnak fizetni. Ezek a kiváló férfiak már a *közsoktatás* áldásaira gondoltak. Szavok súlyát emelte saját példájuk is, mert mindketten századuk legjellemesebb emberei közé tartoztak. Akkor még nemcsak az elemi és középiskolákban, hanem az egyetemeken is vesszővel, korbáccsal tartottak rendet és fegyelmet, így pl. Párisban még a XV. században is. A diákok egy része vándorolt; a legnagyobb szecesszió az volt, midőn a Huss tanításaival elégedetlen német tanárok és ifjak Prágát odahagyták és megalapították Lipcse (Leipzig) egyetemét, amely félezedéves fennállását 1909. július 29-én a világ összes főiskoláinak részvételével ünnepelte meg. A rektor az ünnepi beszédben kiemelte, hogy a *világ-állam* mellé (mely majdnem mindig csak álom volt, nem valóság) s a *világtemplom* mellé (amelyet ő inkább az uralkodás vágyának, mint igazságnak tartott) a *világiskola* lépett, mely a középkornak egyetleneggy állandó és igaz, az egész lakott földre nézve jelentős alkotása. A tanulók (többnyire nemzetiségek szerint) külön bursákba vagy kollégiumokba, egyesületekbe állottak össze közös érde-

312. ábra. Prágai egyetemi tanulók. (A prágai egyetem festménye után.)

keik védelmére; számuk Párisban átlag 10.000-re (a mostaninál kevesebbre), Oxfordban néha háromannyira rugott. Az egyetem azonban akkor a középiskolát (gimnáziumot) is magában foglalta.

Akadémia néven tudós társaságok keletkeztek. Nem szólva Nagy Károly első kísérleteiről, a tudósokat 1433-ban először *Beccadelli* egyesítette társaságban, mely *Pontano* idejében csakhamar mint *Academia Pontaniana* lett világhírű. Csak titokban működhetett a római akadémia s 1468 és 1471. közt szünetelnie is kellett. 1474-ben *L. Medici* alapította Firenzében az *A. Platonicát*, mely 1521-ig működött. *Celtes* Konrád egyetemi tanár 1490-ben egyszerre két akadémiát is szervezett; Wormsban *Sodalitas Celtica* (vagy *Rhenana*) néven a németek és Pozsonyban *Sodalitas literaria Danubiana* néven a magyarok és az osztrákok számára; ez utóbbi 1498-tól Bécsben működött.

Egyetemek, akadémiák, humanisták egyaránt gyűjtötték a történelmi és az irodalmi emlékeket. A *múzeumok és könyvtárak* a reneszánsz korának jellemző alkotásai. V. Miklós pápa már 1451-ben örömet engedte meg Vitéz Jánosnak és tíz társának, hogy a görög és latin irodalom tanulmányozása és emlékeinek gyűjtése végett Keletre utazzanak. Ő alapította meg (1453.) a *Bibliotheca apostolica Vaticanát*, mely 5000 kötettel az akkori világ legnagyobb könyvtára volt; második helyen *Malatesta cesenai* (1454.) s harmadik helyen *Mátyás király budai Bibliotheca Corvina*-ja állott (1464.). Ennek pazarfényű könyveiből csak 145 marad reánk. A velencei (1468.) és a firenzei (1475.) könyvtárak későbbi alapítások. Nem lényegtelen adat, hogy a budai volt az újkor

első nyilvános könyvtára. Az egyetemek könyvtárait természetesen mindenütt gondot fordítottak; így különösen Párisban, Heidelbergben, Prágában; de a kolostorok és püspökségek könyvtárai sem hanyagolták el a klasszikus művek gyűjtését.

Gyűjtötték a régi pénzeket, szobrokat, edényeket, feliratokat, oszlopokat, épületdíszítéseket. — Római régiségekből szép gyűjteménye volt már *C. Rienzinek* (1347.) és *Petrarcának* is. Az első, mai értelemben vett *múzeum* megalapításának dicsősége *II. Pál pápa* (1461—71.) és a firenzei *L. Medici* (1472—92.) nevéhez fűződik. A pápák, *Mátyás király* és más gyűjtők a szobrokat többnyire könyvtárait díszítésére alkalmazták. Egy-egy antik szobor felfedezése valóságos művészeti és tudományos esemény volt. *II. Gyula pápa* egész Rómában beharangozta-

313. ábra. Leláncolt könyvek a könyvtárban.

tott, mikor az Esquilinuson ráakadtak a Laokoon-csoportozatra. (1506.) A talált emlékeket nemcsak a gyűjtő hiúságával becsülték meg. Bámulattal látták, hogy a klasszikusok ezen a téren is mennyivel előbbre voltak. A pápák, a Mediciek, Mátyás stb. a leletek megmentésével, kellő elhelyezésével, vagy a nem mozdítható emlékek (pl. Titus és Septimius Severus diadalívei) helyreállításával a tudósokat és a művészeket a klasszikus kor tanulmányozására és követésére ösztönözték. De ezt csak olyan mecénások tehették, kik egyetlenegy műtárgyért (mint pl. II. Pál egy remekművű tiaráért) hat millió koronát is készségesen adtak meg.

314. ábra. Könyvnyomtató műhely.

»Lássátok, mire pazarolta Isten egyházának vagyonát!« kiáltott fel a spanyol *III. Calixtus*, mikor mint új pápa 1455-ben először lépett be *V. Miklós* vatikáni fényes könyvtárába. De azért maga is vásárolt 40,000 arany ára könyveket. *V. Miklós* művét a tudós *II. Pius*, a nagy gyűjtő *II. Pál* s a művészetek rajongó barátjai: *II. Gyula* és *X. (Medici) Leó* pápák fejlesztették tovább. A *Mediciek* 1433 óta, midőn *Medici Cosimo* lett a köztársaság feje, roppant vagyonukból különben is bőven áldoztak a tudományokra és művészetekre. Senki sem többet, mint *Lorenzo il Magnifico* («a dicsőséges»). Tudósokból egész udvart gyűjtött maga köré és Firenzét Perikles Athenjéhez hasonlóvá tette. Példáját sok olasz fejedelem s Mátyás magyar király is követte, aki aranyaival katonáit és tudósait jutalmazta legszívesebben. A mecénások bőkezűsége mind több és több embert buzdított arra, hogy irodalommal és művészettel foglalkozzék.

IV. A találmányok.

Olcsó könyvet a középkor nem ösmert. A mecénásoknak a remekül díszített drága kódexek kellettek, amelyeknek másolásával az irnokok, scrittorok egész csapata foglalkozott. *IV. Jenő* pápa 1431-ben erősítette meg a közélet testvéreinek társaságát, melynek feladata könyvek másolása és az ifjúság nevelése volt. *Bistucci* és *Perotti* olaszországi vállalatai látták el Európa humanista gyűjtőit a legértékesebb művekkel. *Bessarion* bibornok vagy Mátyás király évenként 30.000 aranyat (közel másfél millió koronát) fizettek a másolóknak; de éppen azért drága kincsek gyanánt őrizték kódexeiket. Európának fogalma sem volt róla, hogy Kínában már félezer esztendeje nyomtatott, olcsó könyvek jelennek meg, hogy a magyarok honfoglalása idejében a kínaiaknak már nyomtatott hivatalos lapjuk volt (a maig is megjelenő *Kin-Pan*), és hogy *Pi-sing* kovács, a mi

Aba, Péter és I. Endre királyaink kortársai, már a szedést is feltalálta. Európában 1418-ból való az első fametszet, a szentképeknek az a sorozata, melyet a *szegények bibliájának* neveztek. Ugyanakkor már nálunk, Kassán is ösmerték az *ördög bibliáját*, a kártyát, melyet 1392 óta szintén a metszet sokszorosításával készítettek. Európa legrégebbi nyomtatott könyve a Missale speciale, egy konstanzi misekönyv kivonata, Gutenberg János (1400—68.) műve, még 1450. előtt készült, a híres negyvenkétsoros bibliánál (1456.) hamarabb. Gutenberget már kortársai is feltalálónak magasztalták. Nevével elváihatlanul összeforrt ez a találmány, noha mások Fust, Schöffler, Mentel, a brüggei Brito, Pfister, a haarlemi Coster vagy az olasz Castaldi részére követelik ezt a dicsőséget. Brito pl. Gerson Doctrinae-jának végén egyenesen magát mondja feltalálónak :

»Nézd, ez irat mily kellemetes! Mérd össze e művet
 Más művekkel, e könyvet egyéb könyvekkel egyeztesd
 S látni fogod, csinosan, tisztán, díszesen nyomtatá ezt
 Brito Johannes brüggei polgár; mert mire senki
 Sem gyakorolta be, ezt a csodás eszközt kitalálta
 És bámulni, dicsérni való gépét kieszelte.«

Német-, Olasz- és Franciaországot, valamint Svájcot kivéve, Magyarország (hol Karai László buzdítására Hess András már 1471-ben nyomdát állított) megelőzte Európa minden más államát. A XV. század második felében alapított 910 nyomdából ma már egyik sem működik (a mostaniak közt legrégebbi oxfordi is csak 1585. óta dolgozik). A 910 nyomda 1500-ig 16.299 ismeretes bölcsebbeli nyomtatványt, ú. n. inkunábulumot készített el (melyből 900 van a magyar nemzeti múzeumban). Ez a maga idejében 4—5 millió nyomtatott példánynak felelt meg. A sajtó világszerte most évenként körülbelül 100.000 könyvet készít, hírlapokkal árasztja el az emberiséget s milliók szellemi szükségletét elégíti ki. Luther, aki először ismerte fel a találmány demokratikus jelentőségét, mert először fordult vele egyenesen a néphez, a nyomdát méltán nevezte az emberiség második megváltójának. Sötét betűiből fény áradt az egész világra, mely érteni kezdte a lucus a non lucendo szójátékát. A régiek négy eleme: a föld, tűz, víz, levegő mellé ötödiknek a *sajtó* sorakozott. A belőle áradó szabad szellemet a társadalom tele tudóval szította s a világ csakhamar átalakult.

Gutenberg találmánya csak a *papiros* olcsósága következtében terjedhetett el. Ravensburgban (Württembergben) Holbein 1290-ben alapította a vászon- és kenderpéppel dolgozó első papirosgyárat; a legrégebbi papirosokirat azonban (az aacheni levéltárban) csak 1302-ből maradt fenn. A Fabrianoban (Ancona vidékén) 1320-ban keletkezett első rongypapirosgyár készítményeit Károly Róbert királyunk azonnal forgalomba hozta. Az egész Földön most már 3000-nél több papirosgyár nyújt igazi charta biancát a gondolat számára. Ha Gutenbergnek drága pergamenre vagy arab selyempapirosra kellett volna nyomtatnia, az olvasmányt s vele a gondolatot, a felvilágosodást sohasem teheti a nép közkincsévé. A reneszansz nagy gyűjtői nem lelkesedtek a nagyon demokrata származású rongypapirosra nyomtatott könyvekért, de azon félszázad alatt, amennyi Gutenberg kísérletétől eltelt, több könyv került forgalomba mint a világ

teremtésétől Gutenberg felléptéig. A sajtó és a rongypapiros teremtette meg a *közműveltséget*, melyet az ó- és a középkor nem ösmert.

Hasonló forradalmat okozott a *puskapor* első alkalmazása a hadviselés tekintetében. Feltalálását a hagyomány tévesen tulajdonítja Schwarz Berthold freiburgi ferencrendi barátnak, Károly Róbert királyunk kortársának. A görög-tűz, kínai rakéta, arab haditűzelés már a magyarok honfoglalása korában sem volt ismeretlen. Salamon magyar király Nándorfehérvár ostrománál (1073.) tüzelő fegyvereket is használt. 1216. aug. 6. a bolognaiak ágyút (bombarda) alkalmaztak St. Angelo ostrománál s 1239-ben ágyúkkal lövették Vignola kastélyának falait. A mongolok a mohi csatában (1241.) két ágyúféle — nem kőhajító — gépet alkalmaztak. Az arabok az andaluziai Bazát s a lotharingiai Metz várát 1323—4-ben már ágyúkkal védelmezték, a firenzeiek pedig ércágyúkat öntöttek. A legrégebbi ágyús csatakép 1340. tájkáról a leccetoi San Leonardo templom egyik freskóján maradt meg. Ágyúkkal, nyílt csatában, Crécynél (1346.) az angolok lőttek először. Hazánkban nyolc esztendő mulva állították fel a pozsonyi ágyúöntő műhelyt s az erdélyi *Orbán* barát öntötte Drinápolyban azt az ágyút, melyből (1453-ban) állítólag tizenkét mázsás golyókkal lövöldözték Bizáncot. Néhány esztendő mulva XI. Lajos francia és Mátyás magyar királyok tüzéireit tartották Európában a legjobbaknak. Nagy Lajos korában jöttek divatba a *puskák*, melyeket azonban hosszaságuk és súlyuk miatt, óranegyedbe kerülő töltés után is, csak villára támasztva tudtak elsütni. Zsigmond utolsó éveiben kezdtek archoz emelt puskával célozni. Nagy erő kellett hozzá, mert a cső még Mátyás korában is két méter hosszú volt. Ekkor már hátultöltő szuronyos puskákat is ösmertek. Az első *pisztolyokat* Nagy Lajos korában (1364.) Perugiában gyártották. Puskaporgyárat és malmokat a XV. század elején kezdtek építeni.

A messzire hordó új fegyverekkel szemben nem állhattak meg sem a páncélos lovagok, sem a régimódi várak. A királyok olasz condottierokat és svájci Landsknechteket fogadtak zsoldba, vagy pedig állandó katonaságot szerveztek, mert a tüzi fegyverek kezelése állandó gyakorlatot követelt. Mátyás Budán kaszárnyát akart építeni 40.000 emberre. Így a fejedelmek lassankint elkülönítették katonáikat a polgároktól s amazokat más törvények alá vetették. Kevesebbet törődtek most már a nemességgel, amelynek hadi jelentősége rohamosan csökkenvén, ezentúl többnyire más pályán kellett keresnie boldogulását. El lehet mondani, hogy az első ágyúszó adott jelt a hűbéri világ átalakítására; *a puszka és a szurony* vezette be az újkort.

Az újkor harmadik előkészítő találmánya a *delejtű* (compasso, bussola). A kínaiak kevéssel Krisztus születése után már ismerték, jelentősége azonban ott kezdődik, mikor *Gioja Flavio* (mások szerint Giri) olasz hajós a XIV. század elején a tengeren kezdte használni. Ez a szerény kis készülék bátorította fel a hajósokat, hogy most már a nyílt tengernek is neki vágjanak. Ez vezette a portugálokat Kelet-, a spanyolokat Nyugat-India felé. Mind az öt földrész lakosait ez hozta egymással érintkezésbe; tehát ez jelenti az igazi világtörténelem kezdetét. A hajóépítés technikája is tökéletesedett, mert a gályák a nyílt óceánokon sokkal nagyobb utaknak és keményebb viharoknak voltak kitéve mint a partok mellett. A hajóácsok jó munkájának legékesebb tanú-

bizonysága az Anita. Genovában 1448-ban készült s 1492-ben tette meg első, 1902-ben utolsó útját Európa és Amerika között. 1493-ban a Guadalquiviren állítólag már gőzhajózással tettek kísérleteket, melyeknek folytatását azonban Ferdinánd király megakasztotta. Az első hintókat 1480. táján a komárom-megyei Kocsban készítették; s a hintókocsit (melyet a németek a magyar helységről Kutschenak, az angolok coachnek neveznek) a párisiak akkor mint ujdonságot csodálták.

Az idő meghatározására most már nemcsak a vízi-, homok- és napórák szolgáltak. Toronyórákat a XIV. századtól fogva sokhelyütt; 1434-ben már Pozsonyban is alkalmaztak. A milanoi Szent-Eustachius templom toronyórája 1309-ben, a prágai városházán lévő mesteri óra 1490-ben készült s még mostan is jár. Az első zsebórát a nürnbergi *Henlein* vagy Helle Péter (1480—1542.) készítette. Ezzel a parányi géppel egész mikrokozmoszt adott minden egyes ember kezébe, hogy az idő megmérésére s megbecsülésére szoktassa.

A művelődés számára sok embert megmentett Salvino d'Armato, ki 1285—90. táján készítette az első *szemüveget*, melyet a magyarok, minden más néptől eltérően, pápaszemnek neveztek. Egy 1418. évi képen Zsigmond császár és király titkárát szemüveggel ábrázolták. A szemüveget megelőzte a nagyító üvegek készítése és egyáltalán az *üveg csiszolása*. Ebben és a tükörök, csillárok készítésében különösen a velenceiek tündek és tűnnek ki. A kristályüveg nem igen volt olcsóbb egy-egy ugyanakkora darab aranynál, de a közönséges üveget, olcsósága következtében, a XV. században ablaknak, vagy a háztartásban már Európaszerte használták. A kályha, villa, párna, harisnya, szappan stb. szintén a középkor második felében jött divatba. Csekélynek látszó, de igazán nevezetes találmány valamennyi. Az emberiség egyik legnagyobb jötevője Beukelsz vagy Bökel Vilmos († 1397.), az az egyszerű flandriai halász, aki a *hering besózásának* módját feltalálta. A skótok, norvégek és hollandok egy része ma is ebből él s V. Károly császár és Mária özvegy magyar királyné példájára (1556.) hálával tekinthet Beukelsz biervlieti sírjára.

Éppen a pozitivista Comte tanítja, hogy a középkor társadalmi, erkölcsi, művészi s értelmi tekintetben *végtelen haladást* mutat az óvilággal szemben. Oly találmányai voltak, amilyenekről ez nem is álmodozott. Bennök igenis megnyilatkozott a középkor cselekvő ereje. Ha nagynak más irányban nem mutatkozott, — pedig nem egy téren alkotott még nagyot — legfeljebb arra a megjegyzésre ad okot, hogy nagyobb volt az anyaggyűjtésben mint az alkotásban, a részletekben, mint az általánosításban. Lionardo da Vinci (1452—1519.) a camera obscura feltalálója, az egyensúly (statika) alaptörvényének s általában a fizikai és mechanikai törvények egész sorozatának megállapítója vagy kutatója volt. Bámulatos tudású kéziratait csak a természettudományok virágkora, a XIX. század tudta egész nagyságukban felfogni és élvezni. Ez a nagy tudós egyúttal legeszményibb felfogású építész és festő, aki a természet-tudományokat úgy vitte be a művészetbe, hogy alkotásain mégis csak azt a halhatatlan lelket csodáljuk, mit Isten lehelt a művészbe.

V. A művészetek.

Pisano az olasz szobrászatnak, Giotto — Dante kortársa — a festés és építés új irányának megteremtője, a reneszansz művészetének úttörője. Sokan a kései gotikát tartják a korai reneszansz bevezetésének s kezdetéül az 1351. évet tekintik, midőn a gmündi (sváb) kereszttemplom épült. Alaprajzukat tekintve, e szerint a milanoi dom, a párisi Musée de Cluny a flandriai tanácsházakkal, az angol kastélyokkal és collegekkel együtt mind a korai reneszanszhoz tartoznának. Az olaszok azonban, kik az antik művészeti hagyományokkal sohasem szakítottak egészen, a csúcsíves irányt mindig idegennek, az antik művészet irányával teljesen ellenkezőnek tekintették. Ha mégis alkalmazták, az antik művészet szabályai szerint egészen átalakították. A valóság az, hogy a gotikát Észak adta a Délnek, a reneszanszot Dél az Északnak. Mindegyik stilusnak megvan a maga hazája s képtelenség őket egy irány különböző alkotásainak venni.

Velence köveiről szólva, Ruskin úgy találja, hogy a lagunák városának épületeiben megvan a reneszansz-építészetnek mindahárom korszakos alakja: *a korai reneszansz*, melynek lényege a gotika rómaiás módosítása; *a középvagy rómaiás reneszansz*, mely a tökéletesen kiképződött klasszikus stilus; és *a groteszk reneszansz*, mely magának a rómainak elfajzása. Szerinte »a reneszansz-építészet az az iskola, mely az emberi leleményt és szerkesztő tehetséget a Canale Grande-től a londoni Gower-Streethez vezette; a márványoszloptól, a csúcsívtől, a füzéres lombozattól s az aranynek és égszínkének egybeolvadó összhangjától a téglafalba vágott négyszögű nyíláshoz«. A rómaiás építkezés nagy korszakát ő az 1250—1350. évre teszi; hanem azért ki tudna meghatottság nélkül végiggondolázní a Canale Grandén, midőn az 1350 után emelt reneszansz-épületeket látja? Még akkor sem tud ettől a meghatottságtól szabadulni, ha csak barcaroljára (gondolására), Bådeckerére s felületes mütörténelmi ösmereteire utalva nézi is ezeket a márványpalotákat.

A korai reneszansz formaérzéke, képzelete, ihlete, vallási és művészi rajongása talán legfelségesebben nyilatkozik meg a paviai Certosában, Borgognone művében, mely (Berzeviczy szerint) egész világa a művészi ihletnek, s a római és a keresztény felfogás egyeztetése. A rómaiás reneszansz, mely szorosabban tapad a multhoz, emiatt néha modorosságba téved, kora felfogásával kevesebbet törődik s így idegenszerűbb. Hol alkothatott volna nagyobbat, mint magában Rómában, amelynek császárok korabeli művészetét keltette új életre, második virágzásra? A klasszikus izlés mintáját *Brunelleschi* (1379—1446.) teremtette meg a firenzei dóm hatalmas kupolájával és a Pitti-palotával. De a középkor frissen hantolt sírja fölött *Bramante* (1444—1514.) és *Michel Angelo* (1475—1565.) építette föl legfelségesebb emlékéit, a Vatikánt és a Szent Péter templomát.

Olaszországban a mütörténelmi becsű épületek száma 1902-ben meghaladta az ötezret s ez épületek legnagyobb része a rinascimento mestereinek alkotása. Michel Angelo triumvirátusának izlése Olaszország határain túl is hódított. Mátyás király többnyire firenzei és dalmát mesterekkel építtette budai,

visegrádi, tatai palotáit s ebben is megelőzte Európa valamennyi országát. Franciaországban a reneszansz-ízlés csak VIII. Károly olaszországi hadjárata (1495.) után, Németországban még később kezdett terjedni, de azután önállóan fejlődött tovább. Hazánkban azt és a reneszansz alapján a nemzeti stílus kifejlődését a török hódítás meggátolta; de ma is épségben áll legbecsesebb emléke, az esztergomi Bakocs-kápolna.

A román és csúcsíves ízlés korában a *szobrok* többnyire csak az épületek díszítésére szolgáltak. Német- és Olaszországban a XIII. századtól fogva így is igazi művészettel készültek. Főképp a XV. században, a természet és a klasszikus minták követése következtében, már egészen új korszakot jelöltek. A németországi templomok valódi múzeumok, hol különösen *Krafft* Ádám nürnbergi szentségtartója, *Vischer* Péter nürnbergi Szent Sebaldusa és *Veit Stoss* fából faragott szobrai keltenek csodálatot. A magyar felvidéki templomok szárnyas oltárai és szobrai szintén az ő hatásuk alatt s részben közreműködésükkel készültek. Olaszország szobrászatát a három *Pisano* (Niccolo, Giovanni és Andrea) teremtette újra. Az ókor nagy alkotásai óta az első hatalmas bronz lovasszobrokat *Donatello* és *Verrocchio* készítette; amaz (1453.) Gattamelata, emez (1479.) Colleoni velencei condottieróét, a világnak talán legremekebb lovasszobrát. Olasz mestereik lehettek *Kolosváry* Márton és György testvéreknek is, akik Nagy Lajos korában, Verrocchio előtt száz esztendővel, készítették Szent László nagyváradi (1660. elpusztult) és Szent György prágai (ma is álló) lovasszobrait. Olasz szobrászok Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás királyok s néhány magyar főpap, főúr számára is dolgoztak. Mátyás budai palotáinak főterén magas oszlopra téve ragyogott Pallas Athene szobra. S ha beragyogta a király udvarát, ki kételkedett volna benne, hogy amidőn a vidéki magyar először pillantja meg az istenasszonynak a nap fényében csillogó sisakját, olyan áhitat fogja el, mint midőn Sunium hegyfokánál a görög hajós észrevette Pheidias athéni Pallasát? Az istennő budai szobra tövében azonban ott emelkedtek a nagy Hunyadiak szobrai is. A király jelezni akarta velök, hogy nemzetének részt kell vennie Európa gyorsan fejlődő egyetemes műveltségében, de nem szabad megtagadnia nemzeti szellemét. Hazánk azonban már nagyon hanyatlott, mikor, a XVI. század elején, X. Leó pápa korában, az olasz szobrászat újabb versenyre kelt a klasszikus göröggel, *Michel Angelo* Pheidiaszal. II. Gyula pápa síremléke és ezen különösen Mózes óriási márványszobra halhatatlan művészi alkotás, de már csak mesterének születése esztendejével (1475.) tartozik a középkorhoz. Az *ötvösművészek* remekei ma is kincstárakat töltenek meg. A legcsodásabbak közé tartozik Mátyás király drágakövekkel ékes arany kalváriája, amelynél szebbet a világ legnagyobb ötvöse, Benvenuto Cellini (1500—71.) csak évtizedek múlva alkotott. A templomok ötvösművei, szárnyas oltárai, keresztelőmedencéi, szentségtartói stb. ebben a korban néha utolérhetetlen művészettel készültek.

De a reneszansz semmiben sem tündökölt jobban mint a *festészetben*. Áhitat szállja meg az embert, ha egy-egy nagyobb képtár reneszansz-termein végighalad, vagy ha a templomok oltárképeit, freskóit, a Vatikán stanzáit, loggiáit nézi. A nagy mesterek képei százezrekre menő utánzatokban a szegény

emberek házaiba is eljutottak s így demokratikus színezetet adtak a művészetnek. Az építészetben és a szobrászatban csak azok gyönyörködhetnek, kik felkereshetik azt a várost, hol a műremek áll. Különösen a Madonna (Szűz Mária) képei keltettek tiszta művészi lelkesedést, csodálatot mindenütt. A bibliai történeteken kívül a festők a mitológiából, történelemből és az életből vették tárgyaikat. Természetességre, hűségre, amellet a gondolat, eszme, lelkiállapot kifejezésére törekedtek. Ösmerték a perspektiva (távlat) törvényeit ; az életből, a boncoló asztalokon és könyvekben tanulmányozták az ember testét ; értettek a színek keverésének a módjához és még sok egyébhez. A megrendelések bőséges alkalmat nyújtottak, hogy vászonra, deszkára, vagy (freskómodorban) falra festve gyakorolják művészetüket. A sienai festőiskola, melyhez magyarok is tartoztak, még sokáig hű maradt a bizánci modorhoz, mely kimért alakjait aranyos alapra festegette. Ezzel az iránnyal leghatározottabban először Dante kortársa, *Cimabue* szakított, ki tanítványait a természet szépségeire, a kék égre, a zöld fákra figyelmeztette. Fra Filippo *Lippi* alakjai már éltek. Madonnái egész fenségében először dicsőítették az anyai szeretetet. *Botticelli*, *Ghirlandajo*, *Bellini* bájos festményei életet, szellemet, kellemet vittek a vászonra. A szobrász *Verrocchio* letette ecsetjét, mikor meglátta, hogy Jézus megkeresztelését szigorú természetességgel ábrázoló képére tanítványa, Lionardo da *Vinci* milyen bájos angyalt festett. Vinci a világ halhatatlan művészei közé tartoznék akkor is, ha milanói freskóján, »Az utolsó vacsorán« kívül egyéb műve nem marad reánk. Verrocchio másik kitűnő tanítványa, *Perugino*, festette alakjai mögé az első igazán szép tájképeket. Perugino tanította egyideig *Rafael Santit* (1483—1520), aki Madonna-képein utolérhetetlen művészettel dicsőítette az anyai szeretetet. A drezdai képtárban őrzött Madonnája, vagy a firenzei képtár széken ülő Máriája (Madonna della Sedia) utánzatokban világszerte elterjedt. Ezer meg ezer családi szentély oltárképe lett. A bölesőre hajló szülők szívében az egyszerű metszet mélyebb érzést kelt mint Rafael Szent Antalának Madonnája. Ezt a newyorki milliomos talán csak azért mutogatja látogatóinak, mert ez a világ legdrágább képe, amennyiben két millió koronánál többet adott érte. Évenként ezrek csodálják a Vatikán három stanzáját (szobáját) és egyik termét, amelyet szintén a »ragazzo« (fiú) festett ki. A hitet, tudományt, jogot és a pápaságot dicsőítő képei közül másolatokban világszerte elterjedt Attila hazatérése és a Disputa. »Nem vagyok festő«, szölt, mikor II. Gyula pápa — már 1508-ban — a sixtusi kápolna boltozatának kifestésével bízta meg ; de mégis példátlan erővel, világosan és érthetően varázsolta elé a teremtés és a hit történetét. A teremtet először ábrázolta úgy, ahogy azóta földi ember képzei »a köd oszlopában rejlő istenséget«. Képe isteni színjáték, mint a Dante költeménye. Maga is esengve fordul hozzá :

»Kötözz engem ama lánchoz, én Istenem,
Amelyhez fűződnek a mennyei javak ;
Adj hitet, hogy téged örökre áldjalak,
Bűn miatt ne kelljen hiába küzdenem . . .«

Az Olimpos és a mennyország közt megosztott lelkével, kételkedésével odartartozik már ő is, mint a reneszansz legtöbb művésze és tudósa, az újkorba,

mely két világnak, a klasszikus és a középkornak romjain akart új életet fakasztani. A hitet és a megnyugvást az értelem és a képzelem váltja föl. Erőtlenek, veszedelmesek egymás nélkül; hatalmasok, áldásosak együttvéve. »Oh, milyen század! — kiált fel az ifjú Hutten Ulrik. — A művészetek életre kelnek, a tudományok virágoznak. Milyen öröm most élni!« Nem tudhatta, hogy ezt a századot a képtisztelők és képrombolók újabb küzdelme vérrel fecskendezi be. Taine, aki tudta ezt, a XVI. századot vele együtt mégis Európa nagy századának, az emberi természet legcsodásabb pillanatának nevezhette. Az ipar, tudomány, művészet, politika, hadsereg, munka, még a hit is: minden más fegyverekkel harcolt mint azelőtt. De ezek a fegyverek mind ott készültek a középkor lármás műhelyében, mely most bezárult. Csak a kémény lecsapódó füstje gyaníttatta, hogy odabenn égve felejtették a kohó tűzét. Ahelyett hogy végképp kioltották volna, óvatosan intették, mostan is intik egymást:

»Jól vigyázzatok:

Pusztíthat még e tűz rajtatok!«]

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abbászok 466.
 Abderrámán 531, 541.
 Abdul-Haszán 540.
 Abdu'r Rahmán 446, 450.
 Abu-Bekr 459, 462, 464.
 Abydos 179, 185.
 Achaia 123, 264.
 Achilles 126, 196, 198.
 Actium 302.
 Adalbert érsek 526.
 Adorján IV. 569, 667.
 Aegates szigetek 254.
 Aegidius 428.
 Aelia Capitolina 341.
 Aemilius Paulus 258, 262.
 Aeneas 222, 684.
 Aeschilos 22.
 Aëtius 407, 408, 413, 414,
 Afrika 24, 70, 94, 264, 437.
 Agamemnon 125, 126.
 Agdei zsinat 429.
 Agesilaos 185, 186, 187.
 Agis 175, 178, 207.
 Agrárius törvény 292.
 Agricola 682.
 Agrippa 302, 305, 322,
 324.
 Agrippina 323, 328, 329.
 Ahrimán 118, 457.
 Aiginai pénz 144.
 Aigospotamos 180.
 Aischilos 36, 157, 168.
 Aischines 193, 194, 195.
 Aitoliai szövetség 209.
 Akadémia 69, 169, 214, 668
 Akropolis 169.
 Ala-ed-din 642.
 Alarich 403, 406, 429.
 Alba-Longa 223, 227, 231.
 Albertus Magnus 598.
 Alboin 440, 441, 442.
 Alcantarai béke 649.
 Alemánok 405.
 Alesia 291.
 Alexandria 200, 211, 214.
 Alexandros 188, 195, 196.
 Alexios 559.
 Alfonz X. 582, 648, 651.
 Alfréd angol király 496.
 Al-hambra 541.
 Alkaios 139.
 Alkhimia 540.
 Alkibiades 176, 179, 182.
 Alkmaion 151.
 Alkmán 139.
 Alkotmány 479, 502, 647.
 Allia-patak 243.
 Alma mater 603.
 Almonaster 650.
 Alsó-Burgundia 491.
 Amalaswintha 426, 437.
 Amenemhát 79.
 Amerika 25, 27, 412, 498.
 Ammon 72, 79, 200.
 Amphiktioniak 142.
 Amphipolis 171, 175, 176,
 Amphissa 195.
 Anabasis 184.
 Anakreon 151.
 Anarchisták 287.
 Anastasios 384, 424, 429,
 430, 432.
 Anaxagoras 166.
 Anaximandros 140.
 Andronicus 348, 629, 631.
 Angolország 66, 496.
 Angyalvár 453.
 Anjou Róbert 652.
 Antalkidas békéje 186.
 Anthemios 435.
 Antigonos 207, 208, 209.
 Antikrisztus 349.
 Antiochos 210, 211, 261.
 Antipatros 198, 207, 216.
 Antonius 294, 299, 301.
 Antoninus 332, 342.
 Apáca kolostorok 554.
 Apelles 205, 212, 219.
 Aphrodite 130, 132.
 Apis 73, 90, 200, 211.
 Apollodoros 337, 338,
 346, 359.
 Apollonios 132, 216.
 Apostol 315, 346.
 Appianus 356.
 Appius Claudius 239, 247,
 249, 253.
 Appulius Saturninus 276.
 Aquae Sextiae 274, 275.
 Aquileia 385, 391, 417, 423.
 Aquineum 358, 389.
 Aquinoi Szent Tamás 599.
 Aquitaniai zsinat 524.
 Arabok 59, 399, 450, 457,
 462, 473, 531, 537.
 Aragonia 647.
 Aranybulla 590, 626.
 Aranyszájú János 404.
 Aranygyapjas rend 665.
 Ararát 53.
 Arcadius 403.
 Archeloos 191.
 Archidamos 172, 174.
 Archilochos 139.
 Archimedes 211, 218, 259.
 Ardásir-Balekán 372.
 Areiopagos 146.
 Argonauták 125.
 Argosi symmachia 175.
 Ariminium 280, 414, 423.
 Ariovistus 290.
 Aristarchos 215, 218.
 Aristides 155, 157, 160.
 Aristogeiton 150.
 Aristomenes 137.
 Aristophanes 168, 215.
 Aristoteles 8, 165, 196,
 205, 213,
 Arisztokrácia 44.
 Arkádia 187.
 Arkesilaos 215.
 Armenia 53, 200, 291.
 Arminius 306, 324.
 Arnulf 491.
 Artaxerxes 184, 196, 201.
 Artemis 132.
 Askán Bernát 572.
 Asklepios 205.
 Aspasia 165, 171.
 Assisi Ferenc 577, 607.
 Astarte 95.
 Astyages 107, 116.
 Aszkézis 520.
 Asztrológia 576.
 Asszíria 58, 101.
 Asszurbanipál 88, 106.
 Assurnazirpal 103.
 Atheismus 350.
 Athén 125, 145, 188, 208.
 Atlantisz 37, 38.
 Atossa 117, 157, 168.
 Atreus kincstára 153.
 Attikai hegemonia 186.
 Attila 410, 413, 414, 415,
 417, 418, 419.
 Augsburg 512.
 Augustus 303, 307.
 Aurelianus 374, 375.
 Auspicium 228.
 Ausztria 482.
 Avarok 440, 474, 499.
 Avignon 595.
 Ábrahám 43, 59, 97.
 Ádám 18, 37, 51.
 Állam 9, 40, 178, 400, 527
 Árjak 25, 55, 60, 109.
 Árpád 104.
 Ázsia 25, 265, 456,
 Babenberg Frigyes 580,
 623. Lipót 568.
 Babilónia 41, 54, 81, 59,
 104, 200, 205 568.
 Babona 46.
 Bacchos 131.
 Bagdad 466, 531.
 Bajazid I. 643, 646.
 Bajorország 472.
 Bakkalaureusok 604.
 Balduin 549, 557.
 Barathron 153.
 Barbarossa Frigyes 557,
 569.
 Batu 636.
 Bazilika 269, 611.
 Bábel 45, 47, 104.
 Bár Kochba 341, 349.
 Bászra alapítása 462.
 Becket Tamás 586.
 Beduinok 458.
 Belgák 290.
 Belizár 428, 434, 436, 437.
 Bellini 695.
 Belsazar 108.
 Benedek IV. 514, 518, 524.
 Beneventum 250, 488.
 Beni-haszán 80.
 Ben Musa 540.
 Benu Koszai 458.
 Berengár 491, 513.
 Betár 341.
 Beukelsz 692.
 Béla I. 545., III. 631.,
 IV. 506, 566, 581, 590,
 638.
 Béthencourt 650.
 Biblia 101, 211.
 Bigótók 446.
 Bimbisára 112.
 Birtokviszonyok 366.
 Bizánci latin császárság
 559.
 Bizánci stílus 435, 612.
 Bjarne 498.
 Blondel 558, 607.
 Boccaccio 681.
 Bocchus 275.

- Boethius 425.
 Bogomilok 562.
 Boleszláv Chrobry 518.
 Bolgárok 466, 500, 628,
 Bolognai egyetem 601.
 Boncolás 600.
 Bonifácus 413, 450, 593,
 644.
 Borgogne 693.
 Boris 556.
 Boszorkányperek 576.
 Botticelli 695.
 Bouillon Gottfried 546.
 Bourbon Lajos 554.
 Bouvinesi csata 592.
 Bovianum 247.
 Bökel Vilmos 692.
 Bölcs Leó 501, 629.
 Bramante 693.
 Bravallai csata 494.
 Bramánok 110.
 Bráma 46, 112.
 Bregetio 389.
 Bremai Ádám 598.
 Brennus 243.
 Bresciai Arnold 568.
 Breviarium Aniani 429.
 Brétignyi béke 663.
 Britannicus 329.
 Brittek 290.
 Bronzkor 34, 35.
 Bruce Róbert 667.
 Brunelleschi 693.
 Brutus 236.
 Buddha 112, 113.
 Bulé 149, 152.
 Burgundok 405, 415, 429.
 Büntetőtörvény 649.
 Byzantini 158, 195, 384.
 Cadalus 525.
 Caecilius Metellus 254.
 Caesar 284, 428.
 Cajus Caligula 327.
 Calixtus 476, 529, 641,
 686, 689.
 Calpurnius 274, 286.
 Camillus 243, 244, 245.
 Cannae 258.
 Canossa 528.
 Capetingok 591.
 Capistrán János 563.
 Capite censi 234.
 Capitolium 225, 236.
 Capuai Jakab 580.
 Caracalla 370, 371.
 Carbo 280.
 Carinus 376.
 Carnuntum 307, 380.
 Caroccio 617.
 Carus 376.
 Cassius 299, 300, 310.
 Catalaunum 417.
 Catilina 280, 287, 288.
 Cato 262, 265, 289, 294.
 Catullus 308.
 Census 234, 242.
 Centuria 234.
 Certosa 693.
 Cethegus 287.
 Ceu-dinasztia 68.
 Céhek 481, 617, 619, 620.
 Chalcodon 432, 451.
 Chalkisi mérték 149.
 Chapelle aux-saint 17, 19.
 Chares 189, 193.
 Charondas 145.
 Childerich 428, 450, 451.
 Chlodvig 425, 427, 428,
 429, 431, 449.
 Chlotar II. 448.
 Cibalae 383.
 Cicero 287, 289, 290, 308.
 Cid 607.
 Ciminusi erdők 238.
 Cincinnatus 240.
 Cinna 274, 278, 280.
 Cirkusz 234, 432, 434.
 Cívakodó Henrik 516.
 Clairvauxi Bernát 567.
 Clarendoni gyűlés 586.
 Claudius 327, 329, 374.
 Civilis 332.
 Claudianus 369.
 Marcellus 259.
 Clermont 524, 544.
 Cliens 234.
 Cloaca Maxima 234.
 Cloderich 430.
 Clodius 290, 291, 369.
 Clusium 238, 243.
 Codex Justinianaeus 433.
 Theodosianus 416.
 Coelestinus 582.
 Coelibatus 525.
 Collectio Canonum 526.
 Colleoni 694.
 Colluccio Salutato 682.
 Colonna Sciarra 596.
 Colosseum 332, 333, 358.
 Colosseus 425.
 Columella 355.
 Columna rostrata 253.
 Cölöpépítmény 29, 30.
 Comitatus centuriata 234.
 tributa 235, 239, 242.
 Commodius 344, 369.
 Compactaták 676.
 Concordia temploma 245.
 Confucius 66.
 Conscripti 237.
 Constans 385.
 Constantinopolis 384.
 Constantinus 380, 385, 405.
 Constantius 378, 380, 386,
 407, Chlorus 377.
 Consulatus 237.
 Corfinium 276.
 Coriolanus 240.
 Cornelia 271, 272.
 Cornelianusok 281.
 Cornelius Nepos 189, 310.
 Corpus Juris 432, 672.
 Cour d'amour 555.
 Crassus 280, 282, 283,
 286, 290, 291.
 Cremera-patak 238.
 Crécyi csata 675.
 Curiatiusok 231.
 Curius Dentatus 248, 250.
 Curtius 246, 354.
 Csatornaépítés 54.
 Császárimádás 378.
 Cseh birodalom 583.
 Csillagászat 218, 540.
 Csiszolt köeszközök kora
 26.
 Csonteszközök 22, 43.
 Csúcsíves irány 613.
 Dagobert 449.
 Damaskus 100, 104, 199,
 464, 556, 557.
 Damianus bibornok 525.
 Danaos 124.
 Dandolo doge 559.
 Dante Alighieri 606, 680.
 Dardanosi béke 279.
 Darwin 13, 18.
 Dauphin 663.
 Dácia 302, 373, 375.
 Dákok 337.
 Dánia 25, 26, 494, 512, 671.
 Dániel próféta 3, 108.
 Dárius 90, 117, 155, 153,
 157, 196, 199, 200.
 Dávid 40, 99, 349.
 Decebalus 337.
 Decemviri 241.
 Decius Mus 246, 248.
 Dekretaliák 453.
 Delejtű 691.
 Delila 99.
 Delosi szövetség. 160.
 Delphoi szentély 194.
 Demagógia 276.
 Demaratos 152, 154, 156.
 Demetrios 208, 209.
 Demiurgos 146.
 Demokrácia 150, 152, 161,
 348.
 Demosthenes 174, 175,
 177, 191, 192, 194, 195,
 196, 204, 207, 208.
 Demotikus 72, 90.
 Derby gróf 662.
 Desiderius 470.
 Deukalion 52, 138.
 Diadochosok 207.
 Diana 230.
 Diaz Bertalan 650, 651.
 Dictator 238, 281, 296.
 Didius Julianus 369.
 Didó 95, 96, 553.
 Digesták 433.
 Diluviálskor 17, 19.
 Dio Cassius 356.
 Diocletianus 376, 377,
 378, 380, 383.
 Diodorus Siculus 356.
 Dioecesis 384.
 Diogenes 190, 213.
 Diokles 189.
 Dionysios 181, 253, 356,
 453.
 Diopetithes 165, 166.
 Dioscorides 55.
 Dittrich von Bern 423.
 izabul 499.
 Dodona 122, 130, 142.
 Doge 618.
 Dolabella 292.
 Dolmenek 32.
 Domitianus 335, 352.
 Donatello 694.
 Donativum 328.
 Dordognei barlangok 23.
 Dörök 127, 141.
 Dósa György 600.
 Drachma 144.
 Drakon 145, 147.
 Druidák 32, 46, 289, 332,
 345.
 Drusus 306, 322, 325.
 Dsainizmus 114.
 Dsimmu császár 412.
 Duilius 253.
 Dukas 630, 631.
 Duumviri 281.
 Dyrnkut 624, 638.
 Dyonisos 131.
 Ea 57, 63.
 Ebroin 449.
 Eboracum 378.
 Edictum Perpetuum 341.
 Edward 607, 667, 668.
 Eftaliták 457.
 Egeria 227, 230.
 Egyenlőség 147, 149, 165,
 214, 241, 246, 346, 657.
 Egyetemek 601, 686.
 Egyházi állam 654.
 Egyiptom 32, 41, 70, 200,
 211, 261.
 Eirik 494.
 Eisland 497.
 Ejub szultán 561.
 Ekbatana 107, 116, 201.
 Ekklesia 149.
 Elagabalus 96, 372.
 Eleázár 333.
 Eleonóra 556, 585.
 Eleusis 131, 404.
 Eleutheria ünnepe 158.
 Elipaudus 480.
 Embata 189.
 Endre 519, 545, 552, 563,
 564, 589, 624,
 Enkaustika 220.
 Epameinondas 187, 188.
 Ephesos 196, 198, 373.
 Ephialtes 156, 161.
 Epidamnos 172.
 Epikuros 215.
 Eratosthenes 211, 215, 217.
 Erechteion 169.
 Eretnécség 351, 575.
 Eretria 153, 154, 179.
 Ermanrich 389.
 Ermengald 606.
 Ertogrul 642.
 Esküdtársak 161.
 Etelköz 500.
 Ethelred I. 496.
 Eudes 491.
 Eudoxia 404.
 Eudoxos 218.
 Eugenius 391.

- Euklides 211, 216, 218.
 Eumenes 207, 210.
 Eumenius 377.
 Eupatrisok 146.
 Eurich 427, 428, 445.
 Euripides 168.
 Eurotas 187.
 Eurymedon 175.
 Eurysthenes 127.
 Eurystheus 125.
 Eutropius 403.
 Ezékiel próféta 60.
 Ezzelino 617.
 Exarchátus 442, 444, 469.
 Exorcizmus 576.
 Ékirat 59, 62.
 Ékszeres 27.
 Élmás 54, 56, 59, 66, 81, 106, 116, 119.
 Élet fája 72.
 Ének 454, 609.
 Építész 268, 311, 357, 610.
 Ércöntés 141.
 Ézsaiás 117.
 Ézsau 97.
Fabius 238, 243, 248.
 Cunctator 258.
 Maximus 257.
 Pictor 267.
 Fabricius 250.
 Faesulae 257, 405.
 Fauna 230.
 Fazekasok 89, 144.
 Fehér és piros rózsa 670.
 Felelősség 149.
 Felségjog 507.
 Fernandez 651.
 Fernando Poo 651.
 Festészet 170, 360, 694.
 Fetialisok 228.
 Feudalizmus 505.
 Fémeszközök kora 33, 34.
 Fidenae 243.
 Filiszteusok 99.
 Filológusok 217.
 Filozófia 166, 529.
 Fimbria 279.
 Finnek 34, 494, 671.
 Finn-ugorok 496, 501.
 Firduzi 271, 535.
 Firenze 618, 654.
 Fiscus 304.
 Flamen 228.
 Flaminus 257, 261.
 Flavius Josephus 354, 356
 Flaviusok 331.
 Fo-hi 67.
 Fontenay 486.
 Forint 617.
 Formosus 491.
 Fortuna muliebris 240.
 Forum 226, 234, 304, 444.
 Földbér 509.
 Földművelés 28, 29, 131, 134, 336.
 Földnélküli János 586.
 Földosztás 277.
 Fönícia 60, 70, 86, 91, 92, 199.
 Franciaország 496, 562, 591, 661.
 Frank birodalom 427, 431, 518.
 Fredegunda 448.
 Fregellae 273.
 Freskók 169, 609.
 Freysingi Ottó 565, 597.
 Frigidern 389, 390.
 Frigyes I. 568., II. 559, 560, 564, 570, 573, 579, 617., III. 628.
 Fulrad apát 469.
 Fulvia 300, 301.
 Fu-szhi 67.
 Fülöp Ágost 558, 574, 586, 591, 594, 602.
Gabii 235.
 Gaius Claudius Nero 260.
 Galaták 209, 243.
 Galatia 209.
 Galeazzo 655.
 Galenus 355.
 Galerius 378, 379.
 Gallia 427, 428, 430.
 Gallienus 374.
 Gallusok 243, 332.
 Gaugamela 200.
 Gavius Pontius 247.
 Gazdaság 245, 510.
 Gedimin 673.
 Geiserich 414, 420, 436.
 Gelasius 424, 529.
 Gelimer 436.
 Gellius Egnatius 248.
 Gelon 158.
 Gemisthos Plethon 683.
 Genesis 36, 70.
 Genova 618, 653.
 Gens 227, 233.
 Geomoros 146.
 Gepidák 419, 423, 440.
 Gergely pápa III. 468. IV. 485, VI. 519, 525, 526, 543, 551, 557, 578, 589, VII. 525, VIII. 529, 581, 602, IX. 560, 561, 564.
 Germanicus 323, 324.
 Germánok 400, 402, 422, 431, 442.
 Gerusia 136.
 Gessler 659.
 Géták 60, 197.
 Ghibellinók 568.
 Ghirlandajo 695.
 Gibraltár 531.
 Gideon 99.
 Gildon 404.
 Gioja Flavio 691.
 Giotto 610.
 Giovanni Cimabue 609.
 Gizehi szfinx 79.
 Gladiátorok 432.
 Glaukos 63, 141.
 Glycerius 420.
 Gnaeus 295.
 Gnäus Pompejus 289.
 Gneius Scipio 256.
 Gnoszticizmus 351.
 Gordianus III. 373.
 Gordion 199.
 Gorm 494.
 Gortyni 12 tábla 145.
 Gottfried dán király 473.
 Gótok 395, 614.
 Göllheim 625.
 Görög mitológia 130.
 Görög nyelv 221.
 Görögország 121.
 Görögösség 265, 465, 683.
 Gracchusok 270.
 Granikos 198.
 Granson 660.
 Grimoald 445.
 Grönland 25, 498.
 Gudia 58, 102.
 Gudrun 496, 608.
 Guiscard Róbert 497, 526.
 Guntherich 405.
 Gundobald 420, 423, 429.
 Gutenberg János 690.
 Gyarmatok 20, 94, 137, 276, 297, 568, 593.
 Günther 415.
 Gyges 145.
 Gylippos 177.
 Gymnasion 169.
 Gyűjtemények 686.
Habsburg Rudolf 624.
 Albert 624.
 Hadrianopolis 390.
 Hadrianus 339, 340, 341, 470.
 Hadserég 304, 362, 480.
 Hagia szofia 435, 613.
 Hajóhad 157, 290, 304, 496.
 Hakam I. 532.
 Halachot Gedoloth 4.7
 Halikarnassos 199.
 Hamilkar 158, 254, 255.
 Hammurabi 59, 60, 61, 64.
 Hannibal 256, 257.
 Hanno 252.
 Hanzaváros 618.
 Harmachis 73.
 Harmodius 151.
 Harmostés 182.
 Harran 108.
 Hartmann von Aue 608.
 Harun Al Rasid 479, 532.
 Haruspexek 46.
 Hasdrubal 255, 260, 263.
 Hasim-család 459.
 Hastingsi csata 497.
 Hámiak 70.
 Harem 461.
 Hávaru 81, 82.
 Héber 47, 59, 70, 97.
 Hedsra 460.
 Hedvig 563.
 Heliaina 161.
 Heliogabalus 372.
 Hellén világ 207.
 Hellenotamias 160.
 Helle Péter 692.
 Helmichis 444.
 Heloták 133, 134.
 Helvéték 289.
 Hengis 420.
 Henoteizmus 46.
 Henotikon 432.
 Henrik I. 585, II. 516, 585, III. 593, 603, IV. 525, 572, V. 529, 567, VII. 625, VIII. 585.
 Hephaistos 37, 132, 202.
 Hera 128, 131.
 Herakleios 462, 466.
 Herakles 39, 63, 143, 125.
 Herculaneum 334.
 Herisztali Pipin 449.
 Hermadadok 648.
 Hermenegild 446.
 Herodes 312, 315, 316, 349.
 Herodotos 4, 56, 77, 80, 136, 166.
 Heron 218.
 Herondas 216.
 Herosok 125.
 Herostratos 196.
 Herulok 440.
 Hesiodos 133, 139.
 Hess András 690.
 Hídalgók 648.
 Hiero 238, 253.
 Hieroglifik 71.
 Hiksaszu 81.
 Hildebrand 519, 524, 525.
 Himjások 458.
 Hindúk 14.
 Hinkmár érsek 488.
 Hipparchos 151, 218.
 Hippias 151, 152.
 Hippodamos 169.
 Hippokrates 167, 175.
 Hiram király 96, 100.
 Hírlapok 456.
 Hispania 256, 260, 265.
 Histiarios 153.
 Hiungnuk 68, 408.
 Hódító Vilmos 497, 585.
 Hohenstaufok 567, 583, 626.
 Homeros 4, 36, 126, 127, 128, 133, 223.
 Homo novus 270.
 Honoria 416.
 Honorius 404, 405, 406, 560, 564, 603.
 Hoplités 134, 156.
 Horatius 212, 226, 254, 310.
 Horatiusok 231, 238.
 Horsa 420.
 Horus 38, 72, 74.
 Horvátok 466.
 Hrabanus Maurus 480.
 Hszia-család 67.
 Humanizmus 682.
 Hunerich 436.
 Húnok 66, 389, 395, 405, 410, 413.
 Hunyadiak 474, 641, 645.

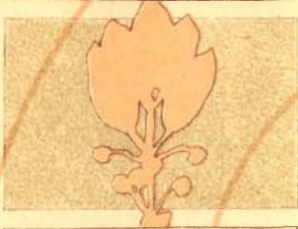
- Huss János 626, 676.
 Hüberiség 423, 425, 450, 480, 505.
 Hyksos 81.
 Hypatius 434.
 Hyperbolos 174.
 Hystaspes 118.
 Ibérek 256.
 Ibn al Arabi 473.
 Merván 532.
 Rószteh 537.
 Időszámítás 41.
 Idrisz 533.
 Igazságszolgáltatás 480.
 Ilias 126.
 Illés próféta 96.
 Illyria 255, 302.
 Illyricum 405.
 Imperator 303.
 Imre király 560.
 Ince II. 567.
 III. 559, 563, 564, 573, 578, 588.
 IV. 434, 582, 602.
 India 109, 202, 535.
 Indiai kereskedelem 656.
 Indógermánok 55.
 Ingeborg 574.
 Ingenuus 374.
 Ingolf 497.
 Inkvizíció 563, 576, 580, 649.
 Inlilla 63, 72.
 Institutiones 433.
 Interdiktum 448.
 Investitura 507, 525, 529.
 Ión stílus 141.
 Ípar 124, 132, 144, 542.
 Ípszambul 85.
 Írás 68, 139, 402.
 Irenaeus 351.
 Irmsul 471.
 Irodalom 100, 605.
 Írország 504, 667.
 Isidorus mercator 487.
 Isis 38, 72.
 Iskola 388, 540, 599.
 Ismenias 186.
 Isokrates 194.
 Issos 199, 369.
 István 484, 506, 525.
 diaconus 349.
 efezusi püspök 453.
 pápa VI. 491.
 Iszlám 458, 459.
 Iwar Widlamm 494.
 Izland 492, 497.
 Izmaeliták 458, 533.
 Izraeliták 81, 99, 105.
 Jachmose 82.
 Jafet 47.
 Jagnöbi hinduk 52.
 Jagellók 563, 641.
 Janus 227, 230.
 Japán 411.
 Jason 125, 186.
 Jaszau 635.
 Jákob 81, 97.
 János 314, 514.
 János evanglista 346.
 pápa 436, 513, 514.
 Jánosvitézek 552.
 Jeanne d'Arc 664.
 Jenő pápa 568, 626, 689.
 Jeremiás 101, 341.
 Jeruzsálem 60, 94, 107, 316, 318, 341, 547, 548, 556, 557.
 Jezdegerd 457, 458, 462, 464.
 Jezidre 465.
 Jégkorszak 19.
 Jézus 312, 315, 346.
 Jobbágymok 134, 428, 509.
 Jogtudomány 355, 605.
 Johanna leánypápa 513.
 Johannes 408, 437.
 Johanniták 552.
 John Ball 661.
 Joinville 597.
 Jó Fülöp 665.
 József 81.
 Juda 107. ha-Nászi 352.
 Judás 319, 320.
 Jugurtha 274.
 Julia 322.
 Julianus 386.
 Julius Caesar 223, 288, 298, 310.
 Nepos 421, 422.
 Junius Brutus 237, 296, 299.
 Junó 231.
 Jupiter 230.
 Jus Italicum 246.
 Latinum 246.
 Justinianus 432, 437, 441.
 Juvenalis 353.
 Jü császár 67.
 Jüe-csiek 410.
 Jü-csik 52.
 Jüe-csi-törökök 408.
 Jü-lu-funi sziklafelirat 67.
 Kaaba 458.
 Kadisa 459.
 Kadmeia 186, 195.
 Kadmos 93, 124.
 Kaifás 318.
 Kalchut 102.
 Kalifaság 531, 534.
 Kalita János 677.
 Kallikrates 169.
 Kallimachos 216.
 Kallisthenes 202, 217.
 Kalo Johannes 630.
 Kalózok 284.
 Kambujia 117.
 Kambyses 90, 117.
 Karchemis 106.
 Karkanus 88.
 Karnak 79, 80, 84.
 Karolingok 449, 484, 740.
 Karthago 91, 94—96, 252—255, 262, 263, 404, 420, 436, 463, 467.
 Kassandros 208.
 Kaszt 44.
 Kasztriota György 645.
 Katakombák 350, 611.
 Kath. Ferdinánd 649.
 Kattik 62.
 Kazárok 463, 500.
 Kágánok 475.
 Káldi 34, 56, 59, 62, 66, 79, 104, 106.
 Kálmán 497, 546.
 Kánaán 59, 91.
 Kánonok 453.
 Károly 664., IV. 626, 675., V. 663., VII. 664, 665., VIII. 656.
 Kázmér 518, 674.
 Kelemen 351., III. 528, 557, 559., IV. 583., V. 596, 625.
 Keleti grófok 389, 415, 422, 431, 437, 439, 443.
 kérdés 279, 285, 339.
 Turkesztán 409.
 Keletrómai császárság 422, 431, 628.
 Kelták 209, 243, 257.
 Kelyhesek 676.
 Kenneth család 667.
 Kentaurok 128.
 Keraunos 210.
 Kereskedés 29, 88, 89, 144, 367, 555, 650.
 Keresztelő János 315, 345.
 Keresztély I. 672.
 Keresztények 349, 378.
 Kereszténység 320, 344, 384, 553, 597.
 Kémia 540.
 Képfaragás 57, 609.
 Képirás 24, 609.
 Képzőművészet 90, 168.
 Kéták 55, 60, 85, 86.
 Khorsabad 105.
 Kimberek 274.
 Kimmeriek 106, 115.
 Kimon 160, 162.
 Kína 44, 54, 66, 441, 637.
 Kindasvinth 446.
 Kineas 249.
 Kipszaki mongolok 677.
 Kiptország 70.
 Kisázsiai görögök 153.
 Kis Pipin 451.
 Kiváltságok 152.
 Kivándorlók 556.
 Kjökkenmödding 25.
 Klasszicizmus 352.
 Klearchos 184, 215.
 Kleisthenes 152.
 Kleitos 197, 198, 202.
 Kleombrotos 186, 187.
 Kleomene 152.
 Kleon 174, 175.
 Kleopatra 91, 293, 294, 301, 303.
 Kleophon 180.
 Kleruchia 152.
 Klérus 506.
 Klingsor 607.
 Klió 133.
 Klotild 429.
 Knidos 185.
 Knossos 122.
 Kobad I. 457.
 Kodros 146.
 Kodrus 85.
 Koldeway 56.
 Kollégiumok 604.
 Kommenos ház 543.
 Konon 180, 185.
 Konrád I. 511., II. 518., III. 556, 568., IV. 582.
 Konstanci béke 572.
 Konstantinápoly 495.
 -i zsinat 441.
 Konstantinos 476, 632, 645., Kopronimos 469., Monomachos 630., Porphyrogennetos 630.
 Konzulok 620.
 Kopasz Károly 485.
 Kopt nyelv 70, 90.
 Korán 464, 534.
 Kordovai kalifaság 474, 502.
 Korinthos 138, 172, 185, 195, 264, 404.
 Korkyra 138, 173.
 Koroibos 143, 144.
 Koroneia 185.
 Kosseiták 62.
 Koszovopolje 643.
 Kovaszközök 16, 23.
 Kozru 340, 458, 466.
 Kórház 166.
 Költészet 216, 402.
 Könyvtárak 74, 77, 211, 540, 688.
 Közegészségügy 355.
 Közép-Ázsia 408.
 Közgazdaság 481.
 Közigazgatás 119.
 Közkönyvtár 151.
 Közlekedés 482.
 Közműveltség 67, 167, 480, 691.
 Közneemesek 508.
 Közoktatás 687.
 Községek 362.
 Közszellem 522.
 Köztársaság bukása 299.
 Kókor 22, 27, 32.
 Krafft Ádám 694.
 Krateros 207.
 Kresphontes 127.
 Kréta 122.
 Kritias 38, 182.
 Kriton 183.
 Kroisos 108, 116, 145.
 Kroton 138.
 Krypteia 134.
 Ksajár sah 155.
 Kszatrija 111.
 Ktesias 184, 202.
 Ktesibios 218.
 Kublaj kán 637.
 Kudur 59.
 Kufu 75.
 Kunaxai csata 184.
 Kung-fu-cse 66, 68.

- Kuras 107, 108.
 Kutrigurok 499.
 Kuvrát 466.
 Kyaxares 115.
 Kydnos 199.
 Kyklopok 124.
 Kynikosok 213.
 Kynoskephalai 212, 261.
 Kyros 107, 116, 184.
 Kyzikos 179.
 Labarum 382.
 Labirinthos 80.
 Lactantius 385.
 Lagidák 211.
 Lajos 484, II. 487, VI. 591, VII. 556, 591, IX. 561, 582, 602. XI. 666.
 Lakedaimon 133.
 Lamachos 177.
 Lancaster-ház 670.
 Lancaster Tamás 668.
 Langobárdok 439, 440, 441, 470, 500.
 Langton István 586.
 Lao-ce 68.
 Laokoon-csoport 221.
 Lappok 494.
 Larissák 122.
 Larsa 57, 59.
 Laszki kancellár 675.
 Lateráni zsinat 467, 530.
 La-Tène 36.
 Latifundiumok 366.
 Latin császárság 631.
 Latinok 224, 231, 238, 243.
 Lectio senatus 242.
 Legnanoi csata 571.
 Leif 497.
 Lejfr Eirikson 498.
 Lemuria 37.
 Lengyelország 518, 672.
 Lentulus 287.
 Leó örmény király 573.
 Leó pápa III. 467, 468, 476, 477, VIII. 514, IX. 497, 524, 525, X. 689, XIII. 328, 599.
 Leosthenes 208.
 Leotychidas 158, 159.
 Leovigild 445.
 Lepidus 282, 304.
 Levante 555, 618, 656.
 Lewes 588.
 Lex maiestatis 324.
 Lex regia 305.
 Salica 428.
 Wisigothorum 446.
 Légio 235, 343, 361.
 Liberius 425.
 Libri Carolini 476.
 Licinius 245, 382.
 Licior 233.
 Lidia 116.
 Limes 336.
 Limitacio 620.
 Limogeszi zsinat 524.
 Lionardo da Vinci 692, 695.
 Li-pe-jang 68.
 Lippi 695.
 Liudprand püspök 597.
 Liutpold 511.
 Livius 223, 267, 310.
 Andronicus 267., Drusus 273, 276., Salinator 260.
 Lokjetek Ulászló 673.
 Lombárdjog 445.
 Longinus 442.
 Lorenzo il Magnifico 689.
 Lothár 484, 487, 567.
 Lotharinga 487.
 Lovagok 148, 509, 543, 552.
 Lucanus 206, 281, 293, 329, 330, 353.
 Lucius Opimius 274., Sextus 245., Verus 342.
 Lucullus 285, 286.
 Lucretia 236.
 Lucretius Carus 308.
 Lugallok 57.
 Lugdunum 369.
 Lukács 314, 346.
 Lukianus 356.
 Lupercalia 224, 225.
 Lusignan Guidó 558.
 Lusitania 265.
 Lustrum 235.
 Lutatius Catulus 254.
 Luxemburg-család 625.
 Lykurgos 136.
 Lyoni zsinat 582.
 Lysandros 179, 181, 182, 185.
 Lysimachos 207, 208.
 Lysippos 220.
 Macrinus 372.
 Macro 326, 327.
 Madarász Henrik 511.
 Madonna 695.
 Maecenas 305, 309.
 Magadha-birodalom 114.
 Magántulajdon 505.
 Magister 604.
 Magistratus 226.
 Magna charta 587.
 Magnum concilium 585.
 Magnus 671., Maximus 390.
 Mago 255, 260.
 Magyarok 302, 492, 500, 503, 564, 588, 638.
 Mahmud 535.
 Major domus 448.
 259, 262, 264.
 Malájok 38, 412.
 Maleventum 250.
 Malmesbury 597.
 Mamertinusok 253.
 Mammut-kor 20.
 Mandák 106, 107, 115.
 Manes 229.
 Manethó 79.
 Mangu kán 637.
 Manichaeusok 380.
 Manlius Capitolinus 245., Torquatus 246., Volso 253.
 Mantineiai csata 175.
 Manu 111.
 Mapes Valter 602.
 Marathon 154.
 Marburgi Konrád 580.
 Marca Hispanica 474.
 Marcell 663.
 Marcellus 218, 255, 268.
 Marco Polo 41.
 Marcus Aurelius 342, 343., Manlius 243., Octavius 272., Porcius Cato 286.
 Porcius Censorius Cato 268., Valerius 246.
 Mardan sah 153, 157.
 Mardonios 153.
 Marduk 62.
 Marino Falieri 657.
 Marius 274, 275, 276, 278.
 Miarkianos 416, 418.
 Maroboduus 307, 324.
 Marokko 536.
 Mars 230, 231.
 Marsusok 276.
 Martell Károly 450, 468, 594.
 Martialis 333, 353.
 Martu 59, 60, 92, 106.
 Massinissa 260.
 Matasuentha 437.
 Matematika 140.
 Maupertuis 663.
 Mauretania 275, 277.
 Mausollus 189, 220.
 Maxentius 380.
 Maximianus 377, 378.
 Maximinus 380, 382.
 Maximinus Thrax 372.
 Mazdak 457.
 Mágusok 46, 118, 456.
 Mája kultúra 41.
 Mánuel 556, 560, 589, 630.
 Márk 314, 346.
 Márton pápa I. 467.
 Márton V. 626.
 Máté 314, 346.
 Ányás király 237, 346, 434, 646, 686.
 Mediciek 654, 685, 689.
 Medina 460.
 Medinet-abu. 86.
 »Medve« Albert 568.
 Meerseni szerződés 488.
 Megabyzoi 161.
 Megakles 147, 150.
 Megara 172, 173.
 Mekka 458.
 Melanthios 153.
 Meleagros 216.
 Melikertes 63.
 Melkart 95.
 Melos 176.
 Memnon 198, 199.
 Memphis 74, 76, 79, 86, 200.
 Mena 41.
 Menandros 216.
 Menelaos 126.
 Menenius Agrippa 239.
 Menhírek 32.
 Menkera 77.
 Meráni Ágnes 574.
 Merovingok 428, 447.
 Mesopotámia 102.
 Messalina 328.
 Messenei háború 137.
 Meszilius 57.
 Metellus 274, 280.
 Metroikos 146, 148.
 Mexikó műveltsége 41.
 Médek 90, 106, 107, 115.
 Média 90, 107, 115.
 Mérnöki tudomány 64.
 Mértékek 64.
 Miao-cék 66.
 Michel Angelo 40, 693.
 Midas 105, 106.
 Mihály VII. 536.
 Miklós II. 525., III. 566., IV. 639., V. 689.
 Milánó 570, 618, 653.
 Miletos 163, 198.
 Milo 220, 290, 291.
 Miltiades 151, 154.
 Minnensängerek 607.
 Minos 122, 145.
 Minstrellek 607.
 Minturnae 278.
 Minucius 258.
 Mirri-Dugga 72.
 Misenum 301.
 Misna 352.
 Mistral 606.
 Mithra 380.
 Mithridates 210, 282, 285.
 Mithridates Eupator 277.
 Mitológia 45, 63.
 Mnesikles 169.
 Moáb 70.
 Mohammed 458, 459, 461, 644, 645.
 Mohi 636.
 Molay Jakab 596.
 Moloch 95, 122.
 Mongolok 409, 633.
 Monofiziták 432.
 Monothelizis 466.
 Montanizmus 351.
 Montfort Simon 587, 588.
 Mothanna 462.
 Moundok 32.
 Mozaikművészet 609.
 Mózes 13, 14, 64, 85, 98.
 Muavija 464.
 Mucius Scaevola 238.
 Mu-kvang 68.
 Mumia 76, 78.
 Mummius 264.
 Munda 296.
 Múndó 419, 425, 434.
 Munichia 182.
 Municipium 281, 362.
 Munkások 148, 155, 230, 366.
 Murád 643, 644.
 Mursa 374, 385.
 Murten 660.
 Muzeumok 688.
 Műépítés 79.

- Müipar 141.
Műutak 95.
Műveltség 9, 139, 165, 222, 410, 480.
Művészetek 28, 78, 79, 151, 268, 357, 608, 693.
Mykale 158.
Mykené 124, 125.
Myltalia 95.
Myrmidonok 123.
Myron 141.
Myronides 161, 162.
Mytilene 175, 180.
Nabonid 107.
Nabopalasszár 106.
Nabukuduruszur 62, 119.
Naddód 497.
Naevius 267.
Nagy Alfréd 490.
 Constantinus 380, 383.
 Gergely pápa 444, 468.
 Kanut 671.
 Károly 470, 482.
 Kázmér 673.
 Lajos 590, 639, 652, 643, 674.
 Leó pápa 418, 451.
 Morvaország 492.
 Sándor 91, 196.
 Szent Gergely 453.
 Theodosius 387.
 Valdemár 671.
Naíri-területek 105.
Namraszit 63.
Nancy 660.
Naptár 297.
Narcissus 328.
Narses 428, 437, 442.
Navarra 474.
Nápoly 497, 579.
Näfels 660.
Neapolis 137, 247.
Nearchos 202, 204, 217.
Nebukadrezár 106, 107.
Nektanebos II. 90.
Nemea 143, 185.
Nemesség 44, 428, 507.
Nemzeti államok 75, 455.
 eszme 583, 597.. kérdés 571. nyelv 43.
Nemzetiségek 365, 486.
Nemzetiségek 44, 47, 227.
Nepomuki János 676.
Neptunus 230.
Nereidák 132.
Nergal 58, 72.
Nero 328, 329, 352.
Négerék 70, 83, 87.
Németország 490, 502.
Népgyűlés 136, 149.
Népisikolák 67.
Népvándorlás 53, 59, 395, 455.
Nibelungenlied 424, 607.
Nika-lázadás 434.
Nikaiai zsinat 476.
Nikandros 216.
Nikápoly 644.
Nikias 174, 175, 177.
Nikó 39, 88, 106, 147.
Nikomedia 378.
Ninive 58, 105, 106, 107.
Nirvána 113.
Nomádok 42, 43, 401.
Normandia 493, 496.
Normánok 487, 492, 667.
Norvégia 494.
Novgorod 495.
Nők 434, 554, 606.
Nubia 79.
Numa Pompilius 226, 227.
Numidia 70, 274.
Nurágok 32.
Nur-eddin 557.
Nyárszolgárok 618.
Nyelvek 46, 486.
Nyíl 22, 233.
Nyugati gótok 407, 431, 445, 531., keresztény császárság 470.
Oannes 37.
Obolos 144.
Octavianus 299, 301, 303.
Odovakar 421, 423, 424.
Odysseus 126, 127.
Olaf I. 494.
Olajfák hegye 319.
Olasz nyelv 445.
Olaszország 497, 651.
Oldenburg-ház 672.
Oligarchia 149, 181, 279.
Olympiai ünnepek 143.
Olympos 121.
Olynthos 186, 193.
Omár 462.
Onomarchos 192.
Optimates 270.
Orbán 529., barát 691., pápa 543, 544, 591., IV. 506. 566., V. 653, 663.
Orchomenos 124, 139, 279.
Orestes 420.
Origenes 350, 351, 378, 441.
Orléáni szűz 666.
Oroszlánszívű Richard 573, 586.
Oroszország 495, 677.
Orthodoxia ünnepe 522.
Orvostudomány 78, 167, 219, 355.
Osiris 72, 90.
Ostrakizmos 152, 165.
Oszlán 420.
Oszmán 642.
Otokár 583, 623, 675.
Ottó I. 512., II. 516., III. 514., IV. 573.
Ovidius 309.
Oxylos 127.
Ököl joga 524.
Önkényuralom 369, 376.
Öregek tanácsa 136.
Örményország 104.
Ötvösművészet 81, 694.
Ösemelek 13, 19, 47.
Paganusok 388.
Palaialogos János 564.
Palaistra 142.
Palesztina 97.
Pallas 128, 132, 328., Pampelona 474.
Panathenaia 126.
Pandekták 433.
Pangaios-hegység 191.
Pannónia 343, 369, 414.
Papinianus 370.
Papirend 46, 57, 73, 99, 506.
Papirius Carbo 274.
Parasztagazdaságok 151, 366, 658., köztársaság 658, 661., lázadás 145.
Parlament 593.
Parmenion 199, 201.
Parrhasios 219.
Parthenon 169, 170.
Parthosok 210, 286, 301, 313.
Paschalis 483, 485.
Patriarchális korszak 43.
Patriciusok 234.
Pausanias 134, 158, 182, 196, 356, 358.
Pál II. 685, 689.
 apostol 330, 345, 346.
Pán 132, 133, 313.
Pápaság 348, 391, 424, 452, 478, 525.
Párisi egyetem 601.
 zsinat 485.
Peire Cardinal 606.
Peisandros 178.
Peisistratos 150.
Pelagius 452, 514.
Pelasgosok 122, 232.
Pelopidas 186.
Peloponnesosi háború 172.
 szövetség 162, 186.
Perdikias 190, 202, 207.
Pergamon 210, 262, 265.
Perikles 161, 162, 172.
Perioikoi 134.
Peripatetikuskok 214.
Perotti 689.
Persephone 131.
Persepolis 119, 201.
Perseus 124, 125, 262.
Persius 353.
Pertinax 344, 369.
Peru 41.
Perugino 695.
Perusia 301.
Perzsia 90, 108, 115, 153, 198, 536.
Pestis 173.
Pe-szing 43, 66.
Petrarca 681, 683.
Petronius 330, 353, 420.
PéNZ 144, 148, 304, 367, 617.
Péter IV. 648.
 apostol 330, 348.
 bolgár cár 564.
 -fillérek 525.
Phaedrus 352.
Phalaikos 194.
Phalanx 187, 191, 204.
Pharnabazos 182, 189.
Pharos 211.
Pharsalos 293.
Pheidias 40, 170.
Philemon 216.
Philippi 300.
Philippopolis 194.
Philippos 189, 190, 191, 259, 261, 262.
Philippus Arabs 373.
Philokrates 194.
Philomelos 192.
Philostratos 356.
Phraortes 115.
Phrygia 60, 105, 198.
Phryne 213.
Phyle 134, 146, 150, 152.
Piacenzai zsinat 543, 545.
Pichon 56.
Pindaros 144, 198.
Pipin 449, 469, 484.
Piramisok építése 77.
Pisano 610, 693, 694.
Pittakos 140, 141, 145.
Pius II. 682, 689.
Pizarro 41.
Placidia 407, 413.
Plantagenet 556, 662.
Plataia 172, 186.
Platon 8, 38, 126, 190, 191, 204, 213.
Plautus 267.
Plebeiusok 231, 234.
Plebiscitum 240.
Pleistonax 162, 175.
Plinius 354.
Plutarchos 6, 356.
Pluton 131.
Podjebrad György 628, 641, 677.
Pogányok 32, 388.
Polgári házasság 447.
Politeizmus 46, 84, 170.
Polybios 217, 254, 268.
Polykarpos 350.
Pompei 268, 333, 334.
Pompeius 280, 282, 283, 284, 286, 288, 291, 293.
Pomponius Laetus 686.
 Secundus 353.
Pontifex 228, 304.
Pontius Pilatus 320.
Poplicola Valerius 238.
Poppaea Sabina 329.
Populus Romanus 227.
Poroszország 563.
Portugália 647.
Poseidon 121, 132, 143.
Praefectura 362, 384.
Praefectus 325.
Praetor 266.
Pragmatika szankció 439, 595.
Praxiteles 212, 220.
Priskos Rhetor 401.
Procida János 652.

- Prokles 127.
 Proletarius 234, 271.
 Prometheus 22, 168.
 Propylaion 169.
 Protogenes 219.
 Provence 555.
 Provincia 254.
 Ptolemaios 38, 207, 208, 211, 212, 218, 261, 293, 356.
 Publius Cornelius Scipio 256, 267.
 Servilius 239.
 Púnok 59, 81, 92, 254, 261
 Puntország 84.
 Puskapor 691.
 Pyrrhon 215.
 Pyrrhos 209, 249, 250, 252.
 Pythagoras 140, 289.
 Pythia 143, 144, 194.
 Quaestor 242, 266.
 Quatrefores 18.
 Quietus 337.
 Quinticius Flaminius 261.
 Quintilianus 354.
 Quirinus 227.
 Rabszolgaság 271, 282, 367, 496.
 Radagais 405.
 Rafael Santi 695.
 Rajmund VI. 563.
 Ramman-niraris 102, 104.
 Ramnes 224, 226.
 Ramses 28, 84, 85, 86.
 Ravenna 405, 423.
 Ravennai János 466.
 Regösök 607.
 Regulus 254.
 Rehabeam 100.
 Rekisvinth 446.
 Remete Péter 545, 547.
 Remeték 520.
 Remigius 428.
 Remus 228.
 Rendiség 552.
 Renezansz 5.
 Retorika 217.
 Rex 226, sacrificulus 238.
 Rhaikos 141.
 Rienzi 652.
 Rigómezei csata 643.
 Rikárd II. 669.
 cornwallisi herceg 582.
 Riminii zsinat 387.
 Roderich 531.
 Rogerius Bacon 598.
 Roland 474, 616.
 bíbornok 570.
 Románia 631.
 Román nyelv 486.
 stílus 613.
 Romulus 223, 225.
 Rotterdami Erasmus 682.
 Roxana 208.
 Róma 225, 406, 455.
 Római államegyház 365.
 bírodalom 623.
 császárság 299.
 Római jog 378, 424, 429, 434, 579, 593.
 királyság 223.
 köztársaság 237.
 naptárkö 295.
 pápa 451.
 világbirodalom 261.
 zsinat 487.
 Rufinus 403.
 Ruggiero 497, 572.
 Runák 402.
 Rurik 495, 496.
 Rüttili mező 658.
 Saalburg 306, 363.
 Sagák 492, 498.
 Sahnámé 535.
 Salamis 140, 147, 157, 162, 208.
 Salamon 13, 100, 386, 528, Salius 229.
 Sallustius 275, 287, 310.
 Salmanaszár I. 102.
 II. 104, 115.
 Salome 286.
 Samánok 46, 398.
 Samasnapisti 5, 52, 63.
 Samas-sum-ukin 106.
 Samos 163, 180.
 Samsi-Ramman 102, 104.
 San Marino 617.
 Sappho 139.
 Sardanapal 106.
 Sardes 116, 185, 198.
 Sardinia 255.
 Sargasso-tenger 39.
 Sarissa 191.
 Sarmizegethusa 338, 340.
 Satrapiák 119.
 Saturnaliák 230.
 Savonarola 654.
 Sábai arabok 94.
 Sámson 99.
 Sámuel próféta 99.
 Sándor II. 584.
 III. 570, 571, 586.
 Schwarz Berthold 691.
 Scipio 255.
 Aemilianus 263.
 Africanus 259.
 Secessio 239.
 Segestaia 177.
 Seleukos Nikator 210.
 Selinus 177.
 Sella curulis 233.
 Semiramis 104.
 Sena Gallica 248.
 Senatus consultum 240.
 Seneca 329, 330, 352, 354, 368.
 Seniorok 507.
 Senlaci csata 584.
 Septimius Severus 369.
 Serapis 73, 215.
 Sergius 466, 467.
 Sertorius 278, 280, 282.
 Servius Tullius 234.
 Servus servorum dei 453.
 Severus 380.
 Sevilla 532, 615.
 Sextius 245.
 Sémiek 58, 59, 60, 70, 91.
 Sforza Lodovico 656.
 Shapur I. 456., II. 457.
 Siccius Dentatus 241.
 Sicherbál 96.
 Sicilia 177, 259, 580, 593, 652.
 Sidonius Apollinaris 427, 430.
 Si-Hoang Ti 69, 408.
 Silingok 405.
 Silius Italicus 353.
 Simon 628.
 Simonia 525, 529.
 Simonides 151, 156.
 Sin-szár-iskun 106.
 Sirmium 344, 348, 358, 376, 378, 380, 387.
 Sizman III. 643.
 Skaldok 498.
 Skandinávia 492.
 Skolasztikusok 577, 599.
 Sodomá 97.
 Soekongar 493.
 Sogdianna 210.
 Sokrates 176, 183, 213.
 Solon 39, 116, 140, 145.
 Sophokles 168, 175, 182.
 Sorbon Róbert 604.
 Sorel Ágnes 666.
 Spanyolok 477, 562.
 Spartacus 282.
 Spárta 134, 176, 181, 187, 195, 200, 210.
 Spurius Maelius 242.
 Statius Caecilius 267.
 Stesimbrotos 166.
 Stilicho 403.
 Stillfried 624.
 Stoicizmus 214.
 Strassburgi Gottfried 608.
 Sulla 275, 278, 279.
 Sulpicius Rufus 277.
 Súlyrendszer 144.
 Sumir 52, 55, 58, 59, 70, 104.
 Susa 59, 116, 119, 188, 200, 204.
 Suetonius 354.
 Sutri zsinat 525.
 Sváb Frigyes 558.
 Svájc 29.
 Sven király 497.
 Svédország 671.
 Sybaris 138.
 Sybilla 236.
 Symmachus 424, 425, 426.
 Syphax 260.
 Syracusae 177, 181, 238, 252, 259.
 Szabadkőművesek 614.
 Szabadság 165, 314, 342, 346, 424, 426, 530.
 Szabinok 226.
 Szakkarai piramis 76, 79.
 Szaladin 557.
 Szamnit háború 246, 248.
 Szamnitok 247.
 Szanherib 87, 115.
 Szanszkrit 55, 112.
 Szaszán-ház 456.
 Száka-időszámítás 115.
 Szárgon 58, 87, 105, 115.
 Szászok 471.
 Százéves háború 662, 668.
 Szemiramisz 107.
 Szenátus 226.
 Szent Adalbert 521, 675.
 Ambrus 391, 523.
 Antal 387.
 Ágoston 7, 521.
 Benedek 520, 596.
 Bernát 568.
 Bonaventura 599.
 Bonifácus 471, 521.
 Ferenc 573.
 Gellért 523.
 Genováva 417.
 Gergely 451.
 György 380.
 Ilona 383.
 Imre 523.
 István 223, 226, 323, 388, 521, 545, 550.
 Jeromos 47, 390, 402, 405, 406, 451.
 Kelemen 348, 349.
 László 497, 528, 545, 551, 589.
 Miklós 380, 487.
 Norbert 568.
 Olaf 521, 671.
 Patrik 521, 575.
 Pál 346, 348, 520.
 Péter 406.
 Veronika 468.
 Vladimir 521.
 Szerbek 466.
 Szerzetesek 520.
 Szép Fülöp 661.
 Szilveszter II. 522, 589.
 Szíria 86, 91, 210, 261, 262.
 Skepticizmus 215.
 Szkíták 60, 71, 88, 120, 201, 285.
 Szlávok 397, 501, 667.
 Szobrászat 124, 141, 169, 268, 358, 610, 694.
 Szocializmus 105, 270, 316.
 Szofisták 167.
 Szövetségeseik 271, 276.
 Szövés 29, 77.
 Szudra 111.
 Suez 88, 147, 211.
 Szulejmán 536.
 Szunniták 464, 534.
 Szuomiak 62.
 Szvatopluk 492, 511.
 Tabalok 60, 104.
 Tacitus 5, 306, 330, 335, 354, 375.
 Tai-Kang 67.
 Taklamakán sivatag 53.
 Talanton 144.
 Találmányok 689.
 Talentum 64.

- Talmud 352.
 Tamás apostol 318.
 Tamul nyelv 110.
 Tanagra 221.
 Tankréd 497, 552, 553.
 Tannenhäuser 608.
 Tao 68.
 Taras 212.
 Tarentum 212, 248, 281.
 Tarik 531.
 Tarkun 232.
 Tarpeiusi szikla 239, 240.
 Tarquinius Collatinus 237.
 Priscus 232, 233.
 Superbus 235.
 Tasmania 24.
 Taszilo II. 472.
 Taxiles 202.
 Taygetos 135.
 Táboríták 676.
 Táltosok 46.
 Tell Vilmos 658.
 Telesios 220.
 Temenos 127.
 Tempe 122.
 Templomosok rendje 596.
 Temudsin 581, 634.
 Tengerész Henrik 650.
 Teokrácia 44.
 Teológiai gondolkozás 3.
 Terentilius Arsa 241.
 Terentius Afer 267.
 Varro 258, 308.
 Terminaliák 229.
 Terpandros 139.
 Tertullianus 350, 351, 378.
 Tervel 467.
 Testry 450.
 Testvériség 214, 346.
 Teutonok 275.
 Térdszalag-rend 669.
 Thales 140.
 Thapsakos 200.
 Thapsus 294.
 Thasos szigete 161.
 Thebaisi templom 79.
 Themistokles 155, 157, 159.
 Theodath 437.
 Theodebert 428, 440.
 Theodora császárné 434, 522.
 Theodorich 417, 422.
 Theodosius 390, 395, 402, 406, 416.
 Theokritos 216.
 Theopompos 217.
 Theophilus 349.
 Theoponia 516.
 Theophrastos 18, 214.
 Theramenes 178, 179, 180.
 Thermopylai 156, 192, 211, 261.
 Thesmotheta 146.
 Thetes 148.
 Theudeliada 444.
 Theuderich I. 431.
 Thrasybulos 179, 182.
 Thrákok 60.
 Thukydides 5, 164, 166, 179.
 Thüringen 472.
 Tiara 653.
 Tiberius 307, 322, 327, 328.
 Sempr. Gracchus 272.
 Longus 257.
 Tibullus 308.
 Tien-hszia 66.
 Tifon 38.
 Tigellinus 330.
 Tiglatpilezer 62, 103, 104.
 Tigranokerta 285.
 Tigris 56.
 Timaios 178, 217.
 Timanthes 219.
 Timokrácia 147, 148.
 Timoleon 253.
 Timur-lenk 638.
 Tirhaka 87.
 Tissaphernes 178, 184.
 Titanok 128.
 Titus 331, 334.
 Tizenkét tábla 241.
 Tizparancsolat 98.
 Toga praetexta 233.
 Tolbiacum 429.
 Toledo 446.
 Torquato Tasso 549.
 Torquemada Tamás 650.
 Touli zsinat 488.
 Török 501, 642.
 Történetírás 217, 267, 310, 354, 597.
 Törvénykönyv 145, 241, 425, 428, 445, 446, 635.
 Törzsek 42, 501.
 Tőke 145, 149, 174.
 Traianus 337, 340, 350, 631.
 Trasimenus-tó 257.
 Trebellius Pollio 374.
 Triballok 197.
 Tribonianus 432, 435.
 Tribus 233, 234, 255.
 Triera 155.
 Trikameron 436.
 Triremis 94.
 Triumviratus 276, 284, 288, 300.
 Trója 60, 124, 125, 198.
 Troubadour 605, 606.
 Tudor ház 670.
 Tudós társaságok 686.
 Tullus Hostilius 231.
 Turániák 34, 51, 62, 114, 286, 397, 400, 457, 499, 504, 633.
 Turkok 499.
 Turuki nyelv 55.
 Turul 536.
 Turuspa 105.
 Tüz 22.
 Tüzmádás 456.
 Tzimiskes császár 514.
 Tyrannos 145.
 Tyros 96, 107, 199.
 Tyrtaios 137, 139.
 Tyrus 92, 95.
 Tyrusi Vilmos 565.
 Űj-Babilonia 106, 107.
 Űjjászületés 679.
 Űj perzsák 372, 456.
 Űlászló 673, 674.
 Ulpia Traiana 336, 338, 358.
 Unglingek 494.
 Unugurok 499.
 Ural-altáji népek 397.
 Urba 58.
 Űr-Bahu 58.
 Űr-Ganna 41, 57.
 Űr-Nina 57, 64.
 Űros Milutin 642.
 Űru-Kagina 57.
 Űszirtessen 79.
 Űtak 144., 366.
 Űtrigurok 499.
 Űturgurok 440.
 Űzok 409.
 Űvegcsiszolás 692.
 Űvegfestés 609, 611.
 Vadászat 29.
 Vagyonos osztály 145.
 Vaiszja 111.
 Vakmerő Károly 659, 660.
 Valentinianus 388, 389, 407, 408, 413, 420.
 Valerius Flaccus 353.
 Laevinus 259.
 Maximus 354.
 Vallás 46, 90.
 Vallásszabadság 386, 388.
 Valois Fülöp 662.
 Vandalizmus 420.
 Varázslók 48.
 Varégek 495.
 Vas 36., 500.
 Vasco de Gama 651.
 Vavassorik 508.
 Vazallusok 507.
 Vazul császár 487, 488.
 Városok 132, 139, 266, 482, 600, 616.
 Várna 645.
 Veji 238, 243, 244.
 Velence 418, 618, 656.
 Velleius Paterculus 354.
 Venantius Fortunatus 448.
 Vencel 626, 676.
 Verbőczy 434.
 Vercellae 257, 275.
 Vercingetorix 290.
 Vergilius 223, 268, 309.
 Verona 404, 423.
 Verrochio 694, 695.
 Ver sacrum 230.
 Verus 341, 343.
 Vespasianus 331, 332.
 Vesta szűzek 229.
 Vezér 44.
 Veda 55.
 Via Appia 247, 248, 250.
 Via Flaminia 255.
 Vicusok 362.
 Vigilantius 452.
 Vigjátékok 216.
 Vikinghajó 498.
 Villanova 232.
 Villard de Honnecourt 614.
 Vilmos 584, 585, 605.
 Vince III. 589.
 Vindobona 307.
 Viriathus 265.
 Visnu 112.
 Vistaspa 118.
 Viscconti Matteo 653.
 Vitellius 331.
 Vitéz János 632, 682.
 Vízözön 37, 52, 67, 72.
 Volsucok 239, 240.
 Volkmár 545.
 Volterra 232.
 Vratislav 675.
 Vulcanus 37, 230.
 Vulfila 55.
 Vu-vang 67.
 Waiblingeniek 568.
 Wali 396.
 Walter von der Vogel-weide 607.
 Wasziljevics Iván III. 677.
 Welf Henrik 568.
 Werbőczy 101, 185.
 Widukind 472.
 Wycliffe János 669.
 Wolfram von Eschenbach 608.
 Wormsi konkordátum 529.
 Zakariás pápa 451.
 Zakonik 642.
 Zaleukos 145.
 Zarathustra 117, 464.
 Zecchinó 617.
 Zeloták 332.
 Zend Avesta 109, 118.
 Zene 609.
 Zenobia 375.
 Zenodotos 215.
 Zenon 214.
 Zeus 121, 130.
 Zeuxis 219.
 Zin-kó császár 412.
 Zoé 630.
 Zoroaster 117.
 Zrínyi Miklós 6, 157, 204, 206, 240, 246, 293.
 Zsarnokság 77, 322.
 Zsidó 34, 86, 97, 332.
 irodalom 352.
 Zsinat 480.
 Zsoltárok 63, 100.
 Zsófia 442.
 Xanthippos 157, 158, 254.
 Xenophon 184.
 Xeres de la Frontera 531.
 Xerxes 90, 156, 157.
 Ximenes 650.

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

